tarih VE toplum

Ödemiş Araştası

İLETİŞİM YAYINLARI AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ/ OCAK/1987/750 LİRA (KDV DAHİL)/SAYI 37

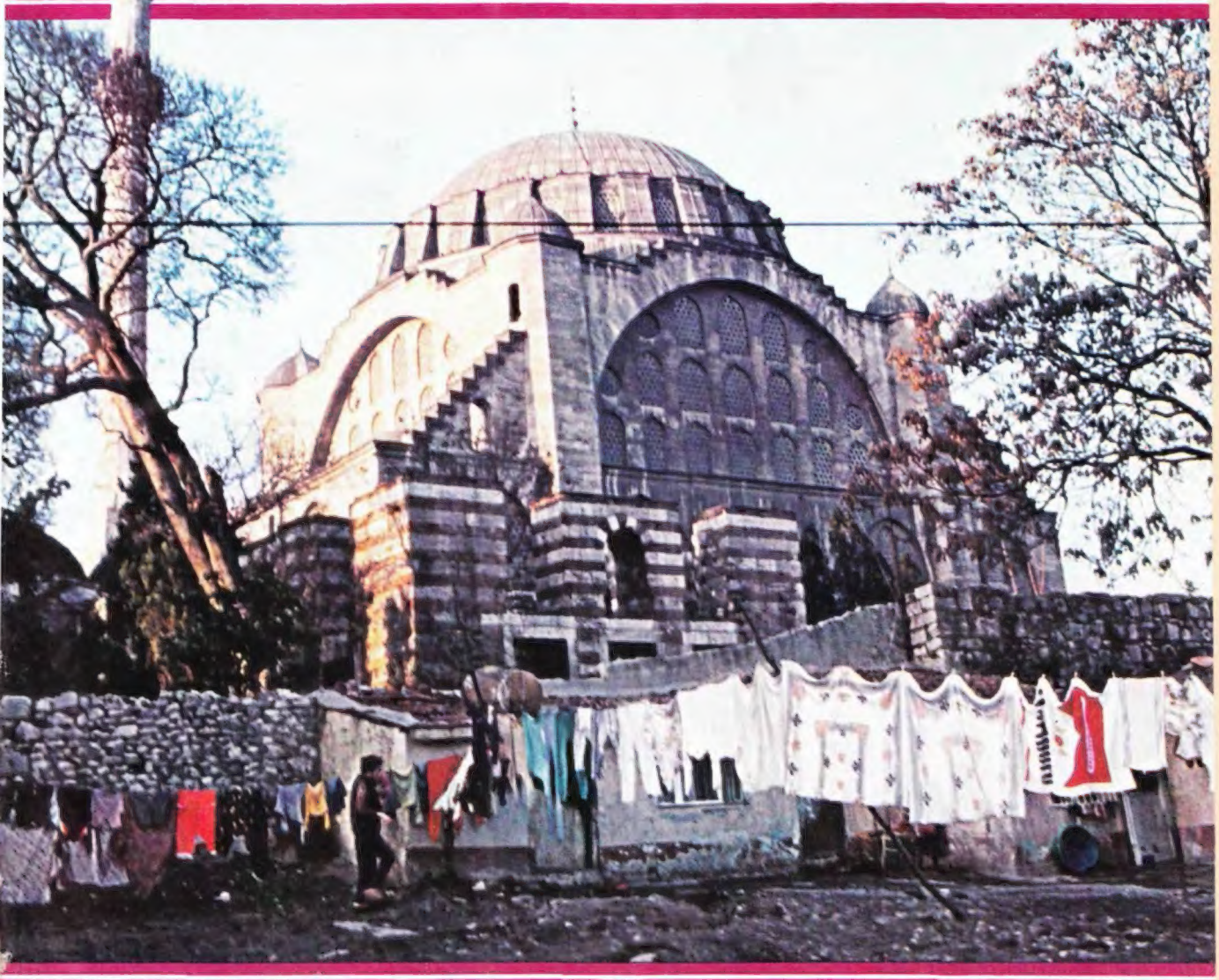

37/ Rüstem ile Mihrimah/ Murat Belge

Basın Tarihimizde Yasaklar Dosyası

- Nurettin Paşa'nın 12 Eylülcü Atatürkçülüğü
- Ünlü Hukuk Bilgini Sarkis Karakoç Efendi / Kevork Pamukciyan
- İspanya İç Savaşı ve Türkiye/ Sinan Kuneralp

tarih ve toplum

İletişim Yayıncılık A.Ş. adına
Sahibi Vedat ÇAKMAK
Genel Yönetmen Murat BELGE

Yayın Yönetmeni
Mete TUNÇAY

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Bülent ÖZÜKAN

Teknik Sekreter
İbrahim M.KARAKAŞ

Danışma Kurulu
Fahri ARAL, Çağlar KEYDER
Uygur KOCABAŞOĞLU
Şevket PAMUK, Zafer TOPRAK
Aydın UĞUR

Düzelti
Şadi ARABACI, Abdullah ONAY

•

ABONE KOŞULLARI
Yurtiçi: 8.000 TL/yıl
Avrupa/Ortadoğu: 20 $/yıl
ABD/Latin Amerika: 30 $/yıl
Avustralya: 35 $/yıl
Uçak posta ücreti abone bedelinin içindedir.

Yurtiçi abonelik için yıllık abone bedelinin **İLETİŞİM A.Ş. 255661 POSTA ÇEKİ HESABI**'na yatırılması ve posta çekinin "Yatıranın hesap sahibine notu" bölümüne "Tarih ve Toplum abonesi" ibaresinin yazılması yeterlidir.

Yurtdışından abone olmak için, abone bedelinin **İLETİŞİM A.Ş. DTH 865277 PAMUKBANK Türbe Şubesi-İstanbul** hesabına gönderilmesi ve banka dekontuna "Tarih ve Toplum abonesi" ibaresinin yazılması yeterlidir.

•

İletişim Yayıncılık A.Ş.
Klodfarer Cad. İletişim Han
Cağaloğlu-İstanbul
Tel: 520 14 53-54-55

Konur Sk. No: 24/4
Yenişehir-Ankara
Tel: 25 36 00 - 25 20 71

•

Kıbrıs'ta Satış Fiyatı: 1000 Lira

•

Ofset Hazırlık
Perka A.Ş.

•

Renk Ayrımı
Üçel Ofset

•

Baskı
Ayhan Matbaacılık

•

Genel Dağıtım
GAMEDA

6 İspanya İç Savaşı ve Türkiye
Sinan Kuneralp

9 Atatürk Sayfası:
Nurettin Paşa'nın
12 Eylül Atatürkçülüğü

12 Koyunoğlu'nun Anıları-3
Mütareke İstanbul'u

16 Geçmiş Şölenler

18 Yüz Yıl Önce Osmanlı Basınında Bu Ay: Tarik'ten Seçmeler
Ayşe Şen

20 Kayserili Karakoçyan Ailesi ve Ünlü Hukuk Bilgini Sarkis Karakoç Efendi
Kevork Pamukciyan

23 Ağrı mı, Ağra mı?
Kevork Pamukciyan

24 Ödemiş Arastası
Dr. Ülkü Altınoluk

29 "Rüstem ile Mihrimah"
Murat Belge
Fotoğraflar: Tolan Arlıhan

37 Türkiye'de Solun Tarihinden: Cenup'taki Türk Yoldaşlarına, Türk Kardaşlarına
Mustafa Suphi

40 **BASIN TARİHİMİZDE YASAKLAR DOSYASI:**

Sansür Tarihi
Uygur Kocabaşoğlu/40

Bir "Evrak-ı Muzırra": Şehrah Gazetesi
Zafer Toprak/45

Tek-Parti Döneminde Basın
Mete Tunçay/48

Türk Basını Üzerindeki Yabancı Etkiler
Cemil Koçak/50

Anadolu Ajansı'na Alman Baskısı
Korkmaz Alemdar/52

Gazetelerde Sansürün Yarattığı Boşluklar/**54**

TRT'de Yasak Sözcükler/**57**

Hasan Cemal'in 12 Eylül Günlüğü: Demokrasi Korkusu'ndan Seçmeler/**58**

59 **Kitabiyat:**
Kadınlarımız
Hüseyin Kılıç/59

İşbirlikçiler
İlhami Soysal/61

Hüseyin Cahit Yalçın'ın Anıları
Cemil Koçak/64

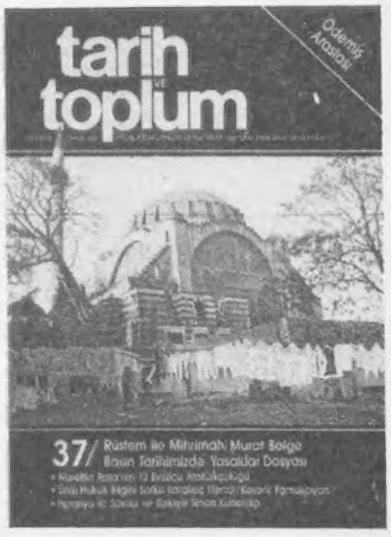

Kapak: Edirnekapı Mihrimah Camii.
Fotoğraf: Tolan Arlıhan

ZOEROS PAŞA

Tarih ve Toplum Dergisi'nin (Tanrı onun ömrünü uzun etsin) Kasım sayısında İznikmid'den yazan B.Nail İnal'ın mektubundan çok mutlandım. Böyle dikkatli okurlar, düzeltme ve öğrenme vesilesi yaratarak bizi uyarmış oluyorlar.

1- Mektupların sırası doğru, tarihleri yer değiştirmiştir. Nail İnal Bey'in işaret ettiği gibi Mektup I tarihi 29 Eylül 1876, mektup II tarihi ise 4 Mayıs 1877 olmalıdır.

2- Tevfik Sağlam Paşa'nın bahsettiği tarih Zoeros Paşa'nın tayin tarihidir. 1876 ve 1877'de Rumeli'de oluşu, günümüzde de olduğu gibi, bir "askere alınma" olayıdır. 1873'de öğretim üyeliğine tayin edilen (Evliya) Hüseyin Remzi Bey'in de kendi isteğiyle aynı yıllarda Niş'te görevlendirildiğini biliyoruz. Büyük ihtimalle Zoeros Paşa, üniversitede görevli olduğundan, askere alınmasında önce biraz itiraz etmiş ve biraz sert karşılık görmüştür. (Bakınız Mayıs 1986 sayısı, Mavrogeny'nin mektubu).

3- Muzaffer Korveti'nin zırhlı mı ahşap mı olduğu konusu da ilginç bir ayrıntı. Mavrogeny "Muzafer" korvetinden bahsediyor. Tek "f" harfi kullandığına göre, bu kelime, sayın Nail İnal'ın bahsettiği Muinizafer zırhlı korvetidir.

4- Antivari kasabasına Ulkun dememizin sebebi, Abraham Galante'nin, Antivari kasabasını anarken parantez içinde "Ulkun" yazmasıdır. Denetlemeden alıntı yapma hatası bize aittir. Bütün bu düzeltmeleri için tekrar teşekkür ve saygılar.

SEYYİD MUSTAFA

Aralık sayısında, Doç.Dr.Kemal Beydilli'nin üzüntüsünü aksettiren kitabiyat yazısı beni de üzdü. Bu üzüntüm özellikle "başkasının emeğine sahip çıkmış gibi görünmek"ten. Fakat kitabı kim eline alırsa böyle bir "tesahüp"ün sözkonusu olmadığını anlar. Kitabın belkemiğini teşkil eden kısım, Sayın Doç.Dr.Beydilli'nin emeği ve onun adını taşıyor. Sunuştaki yanlış anlamadan doğan hatalı noktaları, okuyucu da anlar ve bu kısmın, sayın Beydilli tarafından yazılmadığı belli oluyor zaten.

Olayın hikâyesi şu: 1983 ortalarında, Adnan Adıvar'ın kitabından okuduğum Seyyid Mustafa'ya karşı bende merak uyandı. Bir iki ay sonra gördüğüm Elena Maştâkova'nın yazısı, bu merakımı artırdı. Rus araştırıcılarının iyi bildiği, benim bilmediğim bu kitabı bulmak için sayın Prof. Dr. Eren Omay'a ve bazı arkadaşlara, özellikle mühendislik firmalarına, Paris'ten getirip getiremiyeceklerini sorarken 1984 sonlarında bir tarih profesörü dosttan, Sn.Doç.Dr. Kemal Beydilli'nin bu konuda yetkili olduğunu duydum.

Sn.Doç.Dr. Kemal Beydilli, bana kitabın fotokopisini lütfettiler. Tekrar lütfettiler diyorum, mektupta "çevirisini sayın Hüsrev Hatemi'ye havale ettim" diyorlar. Hayır hemen "havale" etmediler. Ben, fotokopiyi görünce Seyyid Mustafa'yı daha çok severek bu çeviriyi yapmayı istedim. Tüyap kuruluşundan kimseyi tanımıyorum. Bir mimar dost olarak, Demirtaş Ceyhun'dan bu kitabı bastırıp bastıramıyacağını sorunca, kendisi bu yardımı ilgi ile kabul etti.

Kitabın başına konan yazım için, Sayın Doç.Dr. Kemal Beydilli tırnak içinde "inceleme" diyerek biraz istihza da lütfediyor. İnceleme deyimi benim değildir. O yazının sadece bazı şeylerden "sözeden" bir yazı olduğunu ben kabul etmişken, "sözetme" deyimi de istihzadan nasibini almış. Benim yazım, konuya yabancı olan okuyucuya, matematik bilimindeki durumumuzun göğüs kabartıcı değilse bile pek de felâket olmadığını anlatmaya yönelik, mütevazi bir yazıdır. Dipnotları da hiçbir bilgiyi sahiplenmediğimi gösterir. Sn.Beydilli'nin "bana teslim ettiği" yazısından bölümler alsaydım, onun kitabında anlatacağı şeyleri ondan önce anlatarak asıl o zaman kendisine haksızlık etmiş olurdum. Ben, kitabın tashihine karışmadım. Sn. Demirtaş Ceyhun ile Sn.K. Beydilli'yi tanıştırdıktan sonra üç ay bu konudan haber almadım, almaya da çalışmadım. Bir gün Sn. Ceyhun, telefonda bana "Kemal Bey, senin yazını tashihlerden çıkarmış. Biz bu sunuş yazısını okuyucuyu konuya hazırlamak için istiyoruz" dediği zaman da, tepkim "istemiyorsa koymayın, eser onundur" demek olmuştu. Sonra yine sayın Doç. Dr. K.Beydilli'nin izniyle baskıya alınan bu yazıda (inceleme değil) bu kadar küçümsenecek ne var bilmem. Son olarak ben kendisinden sık sık "Doç. Dr." şeklinde bahsettiğim bir aynı üniversitemensubu arkadaşın benden bahsederken "Doktor" veya sadece "hekim"i bile çok görüp, "balık adam", "kurbağa adam" der gibi "tıp adamı" demesini de yadırgadım. Fakat sonra hafiften bir seda "adam sen de" diyerek beni rahatlattı.

Saygılarımla.

Prof.Dr. Hüsrev HATEMİ/İstanbul

TARİHÇİNİN DRAMI

Tarih ve Toplum'un 35.(Kasım 1986) sayısında çıkan, 22-26 Eylül tarihlerinde Ankara'da yapılan *Onuncu Türk Tarih Kongresi* hakkında değerlendirmenizi okudum. Bendenizin kongreye sunduğum "Onaltıncı yüzyılda Asya'da ve Afrika'da ateşli silahların ve askerî teknolojinin yayılmasında Osmanlıların rolü" için yazdıklarınızdan ve bir yorumumu yansıtmanızdan ötürü size teşekkür ederim. Aslında bildirim çok önemli bir konunun kısaca anlatılmasından ve bazı olayları sıralamaktan ileri gitmedi. Muhakkak genişletilmesi ve tahlili ve ayrıca Avrupa yakasında gelişen teknoloji ile kıyaslanması gerekirdi.

Bence, değerlendirmelerinizin can alıcı noktaları derginizin başka satırlarında yatmaktadır ve üzerinde muhakkak durulması lâzımdır. Dünya üniversitelerinde, enstitülerinde, araştırma merkezlerinde ve benzer kuruluşlarda bilimin çığ gibi büyüdüğü ve tarihçiliğin de sosyal bilimler içinde yarıştığı, bir bakıma onları da potasına aldığı bir dönemde, ülkemizde kimi tarihçiler, daha doğrusu Türk tarihçiliğine sahip çıkmak isteyen fırsatçılar, takındıkları akıl almaz tavırlarla, günlük politikaya uygun olarak verdikleri ve çoğu zaman ıs-

Okuyuculara Mektup

Yeni yılınız kutlu olsun. Dergimiz de, bu sayısıyla 7. cildine ve 4. yaşına başlıyor. Bu ay size yeni bir dosya sunuyoruz: Basın Tarihimizde Yasaklar. Basın'dan kastımız, yalnızca gazete ve dergiler değil; kitaplar da, bizce basının bir parçası, hatta sözlü-görüntülü basın da (radyo-TV). Konumuzun adına kısaca "sansür" demek isterdik, ama sansür teknik olarak "Kable'ttab [basımdan önce] teftiş ve muayene"dir ki, bugün yalnız sinemada yapılmaktadır. Oysa bizim tarihimizde anlatım özgürlüğünü engellemenin, sansürü de aratacak, nice yolları bulunmuş ve uygulanmıştır. Tabiatıyla, bu geniş ve ilginç konuyu, ayırdığımız sayfalarda tüketmemiz mümkün değil. Biz yine, bazı kesitler sunmakla yetiniyoruz. Fakat bu yöntemle bile, dosyamızın bazı yazıları gelecek sayıya taşacak.

Bu kere yayımladığımız Okuyucu Mektupları, daha çok "iletişi" özelliği taşıyor. Gerek Hüsrev Hâtemi'nin, gerek Salih Özbaran'ın, gerekse Orhan Duru'nun katkıları, önceki sayılarımızda işlenen konularla eklemlenmekte. Orhan Duru dostumuzun, ABD Dışişleri Bakanlığı belgelerine dayanarak hazırladığı özet, İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Ordusu'na yapılan Amerikan askerî yardımına ışık tutuyor.

Murat Belge arkadaşımızın yazdığı "Rüstem ile Mihrimah" öyküsünü zevkle okuyacağınıza kuşkum yok. Ödemiş Anastası olayı da, mutlaka hoşunuza gidecektir. Bu arada, Danışma Kurulu toplantılarımızda ortaya atılan bir dileği sizlere duyurmak istiyorum. Taşra Tarihi, ülkemizde en az işlenmiş bir alan. Ellerinde bu kapsama girebilecek belge ve (sağlam) bilgi bulunan okuyucularımızın, ya bir yazı halinde ya da (değerlendirmesini uzmanlara biz yaptıralım diye) salt malzeme olarak, bunların fotokopisini dergimize göndermelerini rica ediyoruz.

Kevork Pamukciyan dostumuzun bu sayıda iki yazısı birden var. Uzunu, Türk hukuk kültürüne önemli katkılar yapmış olan Sarkis Karakoç'un hayatını ve eserlerini tanıtıyor. Kısası ise, Ağrı Dağı'nın adı hakkında. Mimar Koyunoğlu'nun ilgiyle izlediğiniz anıları bu ay da devam ediyor. Ferik Sakallı Nurettin Paşa dolayısıyla değindiğimiz 12 Eylül Atatürkçülüğü örneğini eski bir deyişle "ibretâmiz" bulacaksınız.

Sinan Kuneralp'ın İspanyol İş Savaşı ve Türkiye hakkındaki incelemesi, meraklı bir konuyu aydınlatıyor. Türkiye'de ilk kez yayımlanan, Mustafa Suphi'nin ilk *Yeni Dünya* başyazısı da, her halde ilgi çekecektir.

Sürekli sayfa ve köşelerimizden başka, Kitabiyat bölümümüzde de üç tane eski kitap tanıtılıyor: 1922'de Fransızca olarak yayımlanan bir Yunan propaganda broşürü, Celâl Nuri'nin *Kadınlarımız*'ı ve Hüseyin Cahit Yalçın'ın Siyasal Anıları.

6. cildimizin Genel Dizin'ini yine 8 sayfa olarak hazırlayıp, 100 lira fiyatla satışa sunduk. Her zamanki bâyilerinde bulamayanların, bürolarımıza bizzat veya mektupla başvurmalarını salık veririz.

Bu sayıdan itibaren, dergimizin fiyatını 750 liraya yükseltmek zorunda kaldık. Üzgünüz, ama özellikle birinci hamur kâğıda yapılan zam ve dizgi-baskı giderlerimizin artması karşısında, yayınımızı sürdürebilmek için başka çaremiz yoktu.

Hepinize nice nice yıllar dilerken, saygı ve sevgiler sunuyorum.

Mete Tunçay

marlama tarih reçeteleriyle, akıl yolunun ve tarafsızlığın karşısında sadece ideolojik kaygılarla ve ilâhi yolda görünme gayretleriyle, hiç şüphe yok ki, tarihçinin, tarihçiliğin dramını oynamaktadırlar. Ne yazık ki, bazı "eskilerin manevî liderliğinden neşv ü nema bulan" akademik niteliklerinin ne olduğu pek bilinmeyen "yeni nesil"e sahiplenenler, M.Fuad Köprülü'nün yarım yüzyıl önce yeşerttiği geleneğe ihanet edercesine, Braudel'in, Ladurie'nin, Barraclough'ın, Lewis'in, Barkan'ın, Karal'ın, İnalcık'ın, Akdağ'ın, Orhonlu'nun burada satırları işgal etmemek için sıralayamadığım nice tarihçilerin açtıkları ufuklara, getirdikleri yöntemlere meydan okurcasına, geçmişte yaşanmış olayların değerlendirmelerini belge kolleksiyonlarında, somut şahitlerde ve bunların tahlillerinde değil, modaya uygunluğundan ötürü ideoloji ve polikitada aramağa kalkışmışlardır. Ölçü, tıpkı ortaçağlardaki kilise adamlarının kroniklerinde yansıdığı üzere "mucize" ve "kutsal ile kutsal olmayanın kesin çizgilerle ayrımı" olarak belirlenme yolundadır. İncelemeye değil inanmaya yönelmişlerdir. Kaynağın doğru olup olmadığı sorusuna ilgisiz kalmağa başlamışlardır. Yeter ki, sonuç belirli haklara, temel çıkarlara ve basit politik, dinî ve ekonomik ölçülere ters düşmesin.

OKUYUCU MEKTUPLARI

Tarihçiliğimizde görülen bu çöküntü, daha doğrusu akademik kisvede ama akademik anlayışa taban tabana zıt olan tutumlar sadece bir kurumun veya birkaç kişinin eseri değildir; çöküntüde, gerileyişte, tefessühde, ne yazık ki, pekçok resmî kurum, bazen masumane çoğu zaman bilinçli, elinden geleni yapmıştır. Tarihçilikte söz ayağa düşürülmüş, alanlarında, bilim dallarında söz hakkı olması gereken bilim adamları bu haklarını ve yetkilerini kullanamaz hale getirilmişlerdir. Bazı "müderrisler" de sistemin kendilerine bahşettiği kuvvet ve pervasızlıkla tarihçiliğin bütün anabilim dallarında - emeğe, uzmanlığa zerre kadar saygı göstermeksizin- cirit atmağa başlamışlardır. Bir anda sayısız öğrenciye yüksek lisans ve doktora yaptırmakla, sözde, Atatürk ilkelerinde yol gösterici olacaklarını sananların ve bu amaçla kurulmuş bölüm ve enstitülerin başına ve hocalıklarına getirilenlerin akademik formasyonlarına bakıldığında, pekçoğunun 20. yüzyılla ve Atatürk dönemiyle ilgilerinin bulunmadığı görüldüğünde, nasıl "mürşid" olacakları kolayca anlaşılacaktır. Bir Osmanlı kroniği ile tanışmamış, arşivlerin nerede olduğunu bilmeyen "âlimler"in bir anda Osmanlı tarihî uzmanı kesiliverdikleri esefle karşılanacaktır. Yeniçağ anabilim dalındaki yeteneği üç profesörün raporuyla ve *ittifakla tescil edilmiş* bir doçentin kendisine çok ihtiyacı olan Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi kapısının yüzüne nasıl, hangi gerekçe ile kapatıldığını işitenler, tarihçiler adına iş görenlerin ve onları yönlendirenlerin nasıl bir tarihçilik anlayışı içinde bulunduklarını anlamakta gecikmeyeceklerdir (2547'nin 4. maddesi hür ve bilimsel düşünce gücüne, geniş bir dünya görüşüne sahip, insan haklarına saygılı olmayı amaç edinedursun..). Geçen yıl İzmir'de yapılan "uluslararası" bir sempozyumda bildiri sunan bir doçentin A.Gölpınarlı ve Prof.I. Melikoff'u -konusu gereği- anmasından ötürü suçlandığını, Prof. M.Watt ve Prof.R. Arnaldez'in de inançlarından dolayı adeta sorguya çekildiklerini bu "ilmî" toplantıdaki "hâzirun" ve özellikle ilgili oturumu yönetenler çok iyi hatırlayacaklardır. Tarih, bilhassa şu sıralarda kurtarıcı gözüyle bakılan tarih, övgü ve özlem platformunda ele alındığı sürece yazıcısının, vericisinin kim olduğu önemli sayılmayan tarih, tarafsızlık ilkesiyle tabiî ki bağdaşamayacaktır. Millî kültür kadar evrensel boyutlarda hizmet etmesi gereken bu talihsiz dalın uluslararası arenada sessiz kalması kaçınılmaz olacaktır. Bu zihniyettir ki, Türk toplumunun masumiyetinde, haklı davalarında bile objektifliği, dünya tarihçiliğinin ulaştığı değer yargılarını gözardı ederek geçmişi yeniden zırhlara bürünmüş rakib ırkların savaşında veya manevî tarafının yüce olduğuna inanılan insanların imajlarında aramaya başlamıştır.

TRT de katkısını esirgememiştir. Mesleğim gereği yakından izlediğim, dinlediğim TRT televizyon ve radyosunda görüntülenen ve dile getirelen tarih programlarının ve "mazi"nin yorumlanma tarzlarının pekçoğunu bir yana bırakarak, sadece bir olayı açıklayacağım. TRT televizyonunun 1986 Mayıs'ı için hazırladığı "Tarihte Bu Ay" programına Prof.Yuluğ T.Kurat, Doç.Ergün Aybars ve bendeniz birer konuşma ile katılmıştık (Anılan program bir süredir Doç.Aybars tarafından düzenleniyordu). Yayın saatı geldiğinde ekranda bizlerin yerine bir türkücünün boy gösterdiğini farkettik. Evet, bizim program damgayı yemişti; sonuç yine aynı anlayışın ürünü idi: Prof.Kurat 19 Mayıs'ın önemini anlatırken sultana "methiye" yağdırmamıştı, bendeniz de İstanbul'un fethini anlatırken, eski eserlerle ilgili düşüncemi yansıtırken "tarihî yapıların kaderi sadece Cumhurbaşkanının uyarısına bırakılmamalı, geçici süreler için görev yapan belediye başkanlarının takdirine terkedilmemeli, bütün bunlarla birlikte, herkes Sayın Çelik Gülersoy'un bir parçası olmalı" mealindeki konuşmam bu kurumda Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti tarihinin temsilciliğine soyunmuş olanları memnun etmemişti zahir.

Türk Tarih Kurumu ile ilgili değerlendirmelerinize gelince, daha doğrusu değerlendirmelerinizi fırsat bilerek, üyesi bulunduğum bu kurum hakkında da, kısaca, bir şeyler söylemek istiyorum, bunu görev sayıyorum (Dile getireceğim hususları anılan kurum üyelerinin ve Türk tarihçiliğinde kendilerini sorumlu sayanların birçoğunun onaylayacağını sanıyorum.) Yeni düzenleme ile TTK mali ve bilimsel özerkliğini kaybetmiştir. Tarihçilik adına son söz tarihçiler tarafından değil, hiyerarşik sıralamada kurum üstünde yer alanlarca söylenmektedir. TTK, araştırıcıya, hattâ aslî üyesine teşvik edici olmaktan da uzaktır. Telif veya çeviri eser verebilecek, alanında uzman kişiyi bulmada, yönlendirmede, gerekli ön malî yardımlarla teşvik etmede ve bu kişiye, plânlanan çalışmasını belirli bir zaman içinde teslim ettirmede, maalesef, hiç de ileri adımlar atamamıştır Tarih Kurumu. Bu yapısıyla atamaz da. Dünyanın hiçbir yerinde bilim adamına "yazın, getirin, ilgili kurullardan geçsin, yayınlansın" demezler. Alanında varlığını duyurmuş, başarısını kanıtlamış bilginler teşvik edilir, imkânlar tanınır, sundukları çalışmalar da ancak alanlarının uzmanlarınca benimsenir veya reddedilir. Türk Tarih Kurumu, şu anda, "mevzuat hazretleriyle" boğuşmaktadır.

Türk Tarih Kurumu'nun malî durumunu düzeltmek için gösterilen gayretler ve bu arada "eskilerden müdevver" pekçok eserin yeni baskılarını sunmak çabaları, şüphesiz takdirle karşılanmalıdır. Bu yolda TTK başkanlığının koşuşmadığını kimse iddia edemez. Ancak, Atatürk'ün yadigârı olan, tarihçilikte çağdaş dünyadaki gelişmelerle yarışa girmesi gereken Türk Tarih Kurumu'nun bu gidişiyle, bu yapısıyla özlenenleri başaracağını savunmak zordur. Üç yıldır yukarıdakilerin beğenisine sunmak üzere plân, program, yönetmelik taslaklarıyla uğraşmaktadır Kurum. Oysa ne Türk tarihlerinin kaynaklarını neşretme yolunda inandırıcı ve yapıcı bir girişimi olmuştur, ne Türk tarihi üzerine çok değerli çalışmaları bulunan yabancı tarihçilerin dilimize yansıtılması hususunda bir program düzenleyebilmiştir, ne de dünya tarihçiliğindeki ilerlemeleri Türk okuyucusuna aktarabilecek bir teşebbüsün programı geliştirilebilmiştir. Braudel'in *La Méditerranée*'si, Bloch'un *Métier d'historien*'i, Mantran'ın *İstanbul*'u, Beldiceanu'nun *Timar*'ı ve daha niceleri Türk okuyucuya başka kuruluşların gayretleri ve takdirkârlıklarıyla aktarılmaktadır. Hiç unutmamak lâzımdır ki, TTK varlıklı bir kurumdur; iyi bir plânlama ile ve ekip çalışmasıyla Türk tarihçiliğinde yol gösterici olmak mecburiyetindedir.

Türk Tarih Kurumu ile ilgili son olarak -üzerinde önemle durulması lâzımgelen birçok hususu şimdilik bir yana bırakarak şunu eklemek isterim: Türk tarihçiliğini Türk Tarih Kurumu'nda temsil edebilecek, etmesi gereken, bilimi, akıl yolunu, dünya tarihçiliğindeki gelişmeleri ölçü olarak kabul ettiklerinden dolayı başarıları gerek ülkemizde gerekse yurt dışında tescil edilmiş birçok tarihçimiz kapı dışında bırakılmıştır. "Bu tarihin de nasibi bu. Bilmeyen

açıklamaya kalkar, bilen susar. Hiç matematik bilmeyenin matematikten bahsettiğini görmedim. Talihsiz bir bilgi dalı olsa gerek" dememiş miydi Ahmet Hamdi Tanpınar.

Evet, tarihin, gerisinde yorucu çalışmalar olan, diğer bilimlerin denetimini her an ensesinde hisseden sonra da topluma yansıyan, yansıtılan bir bilim dalı olduğuna inananlar, onu günlük politikaya basit malzeme hazırlamak için kullananlara yenik düşemezler, düşmemelidirler. Günlük politikanın sınırları aşıldığı, gerçek kaynaklarına inildiği, dünyanın günümüzde ulaştığı yöntem ve değer yargıları ölçü alındığı ve kısa vadeli çıkarlar peşine düşülmeden yorucu çalışmaların kazandırdığı gerçeklerin ardından gidildiği sürece, tarih bir şeyler ifade edebilir, topluma hizmet eden bilgi dalı haline getirilebilir. Türkiye, tarihçilikte özellikle son 30-40 yıl içinde kazandığı tecrübeyi, katettiği yolu, bir anda maceraperestlere terkedemez; bilime bu denli saygısız olamaz.

Saygıyla.

Salih ÖZBARAN, İzmir

ÖDÜNÇ VERME VE KİRALAMA

*"Odünç verme ve kiralama"*nın ne olduğunu anlatmak gerekiyor. İkinci Dünya Savaşı başladığı sırada İngiliz-ler, Amerika'dan askerî yardım istediler. Amerikan Cumhurbaşkanı *Roosevelt* de yardım yapılmasından yanaydı, ama yasalar engeldi buna. Amerikan yasaları doğrudan doğruya yardım yapılmasını engelliyordu. Bu yasal sorun, uzun çabalardan sonra çözüldü. Evet, askerî yardım yapılamazdı, ama askerî malzemeler *"ödünç verilebilir ya da kiralanabilirdi."* Bu açık kapıdan yararlanan o dönemdeki Amerikan Hükûmeti *"Ödünç verme ve Kiralama"* yoluyla müttefik ya da dost ülkelere yardım etmeye başladı. Türkiye de bundan yararlandı.

TÜRKİYE'YE İLK YARDIMLAR

Amerikan belgelerine göre Türkiye, daha İkinci Dünya Savaşı'nın ilk yıllarından başlıyarak İngiltere'den ve ABD'den çeşitli adlarla ve çeşitli kaynaklardan askerî yardım ve silâh sağladı. Ancak bunların sayısı yetersizdi. Savaş öncesi İngiltere ile yapılan anlaşma, Amerika'nın *"Ödünç verme ve kiralama Örgütü"* bu konuda yardımcı oldular. Bu arada Cumhurbaşkanı *İnönü*'nün *Kahire*'de ve *Tarsus*'ta müttefik ülkeleri temsilcileri ile üst düzeyde yaptığı görüşmeler de silâh araç ve gereçlerinin akışına yol açtı: Müttefik ülkeler Türkiye'nin kendi saflarında savaşa girmesini istiyorlardı. İnönü ise sürekli olarak Türk Ordusu'nun gereksinimlerini sıralıyordu.

Yapılanlar bu kadarla kalmıyordu, Türkiye daha 1941 yılında Washington'daki Büyükelçisi *Münir Ertegün* aracılığıyla, Türkiye'de Hava Kuvvetleri'nin gereksinimini karşılayacak bir uçak motor fabrikası yapılması için Amerikan Hükûmetine başvuruyordu. 1941 yılı Aralık ayındaki ilk başvuruda, daha önce uçak motor yapımcısı *Curtiss-Wright* ile *Pratt-Whithney* şirketleriyle temas kurulduğu, daha ileri görüşmeler için bu şirketlerin Amerikan Hükûmeti'nin iznini istedikleri bildiriliyordu. Amerikan Hükûmeti'ne ikinci başvuru ise 1942 yılının Ocak ayında yapıldı. Bu kez Ertegün, Amerikan Hava Kuvvetleri'nce uçaklarda kullanılan bombaların yapımı hakkının ve plânlarının verilmesini istiyordu. Bu konuda Türkiye'den bir de yetkili uzman getirilmişti. Hava mühendisi *Şerafettin Erenil*. Büyükelçi, *Erenil*'e gerekli teknik bilginin verilmesi ricasında bulunuyordu. Bu isteklerin yerine getirilip getirilmediğini bilmiyoruz.

Buna karşılık İngilizler savaşın başından başlıyarak Türkiye'ye uçaklar vermişlerdi. 6 Nisan 1942 tarihli bir rapora göre İngilizler'in verdikleri uçaklar şöyleydi: *36 Lysander, 30 Hurrican*, 44 *Blenheim*, 3 *Spitfire*, 31 *Battle*, 100 *Magister*, 39 *Tomahawk*, 6 *Anson*. Bunların yedek parçaları ve bombaları da verilmişti. Fransa da, Almanlarca işgal edilmeden önce *30 Moranes* ve *50 Henriot* uçağı vermişti. Türkiye ayrıca Amerika'dan 30 *Curtiss-Falcon* uçağı satın almıştı. 50 *Falcon* daha yoldaydı.

AMERİKA'NIN ÖDÜNÇ VERDİKLERİ

Bir başka rapora göre 1943 yılı Ocak ayına kadar Amerikalıların *"Ödünç Verme ve Kiralama"* yoluyla Türkiye'ye gönderdiği askerî malzemenin özet bir dökümü şöyleydi:

67	*top* (Howitzer)
4	*155 mm.lik top*
26	*Orta menzilli Howitzer topu*
359	*37 mm.lik Tanksavar*
49	*87 mm.lik Tanksavar*
46	*Ağır uçaksavar*
216	*Hafif uçaksavar*
6.300	*Hafif makineli tüfek*
1.172	*Orta makineli tüfek*
50.000	*Sten*
98.000	*Tüfek*
20	*Sherman tankı*
119	*Kamyon*
59	*Traktör*
22	*Lokomotif*
609	*Vagon*
789.677	*Tanksavar mayın*
5.647 ton	*Uçak yakıtı*
9.084 ton	*Makine yağı*
100	*Uçak*

Verilen bu malzemenin yaklaşık değeri 116 milyon dolart utuyordu. Ancak Amerikalılar Türk Hükûmeti'nin ve Türkler'in Amerika'da bulundurdukları altın ve döviz fonlarını da dikkatle izliyorlardı. Amerikan raporlarına göre 12 Kasım 1943 tarihinde bu fonların miktarı 92 milyon dolardı. 1944 yılı başlarında ise 103 milyon dolara yükseldi.

Amerikalılar savaş içinde Türk lirasının değerini bile dikkatle izliyorlardı. İsviçre'den verilen bir raporda *Tobruk* zaferinden sonra *Basel* borsasında Türk lirasının İsviçre Frangı karşısındaki değerinin 1.25 den 1.70'e yükseldiği belirtilerek, bu değer yükselmesi Türkiye'de gizli faaliyetlerde kullanılmak üzere Almanlar'ın Türk lirası satın almasından ileri geldiğine işaret ediliyordu.

TÜRK BASIN HEYETİ AMERİKA'DA

Amerikalılar 1942 yılında bir Türk basın heyetini Amerika'ya gezi için çağırdılar. Bu geziye *Hüseyin Cahit Yalçın, Abidin Daver, Ahmet Şükrü Esmer, Zekeriya Sertel, Ahmet Emin Yalman* katıldılar. Türk gazetecilere savaş malzemesi yapan fabrikalar gösterildi. Orada verdikleri demeçlerde bu gazeteciler Almanya'nın yenileceğini Birleşik Devletler'in başarılı olacağını söylediler. Türkiye'ye dönüşlerinde ise ucuz otellerde yatırılmış olmalarından, ceplerine az harçlık verilmesinden, kendilerine verilen mihmandarın dünyadan habersiz olmasından, hiçbir önemli Amerikan yetkilisi ile görüştürülmemiş olmaktan yakındılar. Öyle ki, neredeyse bu gezi ters tepti. O dönemdeki Amerikan Büyükelçisi *Steinhart* kendi Dışişleri Bakanlığı'na bir yazı yazarak bundan böyle daha dikkatli davranılmasını istedi.

Orhan DURU, İstanbul

İspanya İç Savaşı Ve Türkiye

SİNAN KUNERALP

Afrika Ordusu komutanı General Fransisco Franco'nun Cumhuriyet idaresine karşı yöneltiği askerî hareketin başladığı gün (18 Temmuz 1936), iki şilep Barselona ve Valencia limanlarına 12 Türk tüccarının İstanbul ve Samsun'dan yükletmiş olduğu 16.000 sandık yumurta boşalttılar. Askerî darbe girişimini protesto amacıyla liman işçileri greve girince gümrükleme işlemleri yapılamadı ve sandıklar rıhtımda kaldı. Birkaç gün sonra da ayaklanma bütün ülke sathına yayılıp iç savaşa dönünce Cumhuriyet hükümeti bu yumurtalara el koymuş ve fakir ahaliye dağıtmıştır. İşte bu yumurtaların akibeti ve Türk ihracatçılarının tazmin edilmesi meselesi, İspanya iç savaşının ilk iki yılı boyunca Ankara ve Cumhuriyet hükümeti arasında sayısız nota teatisine yol açmıştır. Olaydan birkaç hafta sonra ise, Madrid Türk ofisi, aylık bülteninde İspanyol firmalarını Ocak 1937'de Ankara'da açılacak olan bir sanayi sergisine katılmaya davet ediyordu.

Türk hükümeti ilk önceleri, Franco önderliğindeki milliyetçi hareketi, İspanyol tarihinde sık görülen asî bir generalin meşru rejime karşı bir baskaldırışı olarak telâkki etmiş, olayı İspanya'nın bir iç meselesi saymıştır. İki ülke arasındaki mesafe, Türkiye'nin İspanya ile ortak bir menfaat birliğinde bulunmaması, Ankara'nın konuya uzaktan seyirci kalmasına el veriyordu. Yine de Atatürk Türkiyesi 1931'de İspanya'da kraliyet devrilip yerine Cumhuriyet ilan edilince, yeni rejimi tanıyan ilk devletler arasında yer almış, Cumhuriyet hükümetlerinin devrimlerini sempati ile izlemişti. Devrin Türk yazarları, iki ülkede girişilen reformlar arasında paralellikler çizmişler, ancak Türkiye'deki uygulamaların daha köklü temellere dayandığını öne sürerek İspanyol Cumhuriyetçilerinin siyasetini muğlak bulmuşlardı. Türk gazetelerinde General Franco'yu Anzavur'a, Mehmet Ali Paşa ve oğlu İbrahim Pasa'ya benzetenler vardı. Bu benzetişler tabiî, İspanyol generalinin lehinde değildi.

Ne var ki, isyanın patlamasından birkaç hafta sonra, mesele, uluslararası boyutlar kazanıp, Akdeniz'deki dengeyi tehdid eder mahiyet kazanınca Ankara'nın ilgisi arttı. Antalya ve yöresi üzerine emel beslemesinden kuşkulanılan Faşist İtalya'nın isyancılara arka çıkması, bilhassa Türk hükümetini endişelendirmişti. Cumhuriyetçilere en büyük destek Sovyet Rusya'dan geliyordu. Rusya'nın Cumhuriyetçilere gönderdiği askerî ve gıda yardımını Boğazlardan geçen şilepler taşımaktaydı. Türk hükümetinin bu gemileri transit rüsumlarından muaf tuttuğu şayiası Italyan gazetelerince yayınlanınca Anadolu Ajansı bir tekzip yayımladı. İddiaya göre, bu muafiyet Montrö Anlaşması'na ters düştüğü için gizlice verilmişti. Gerçek olmasa bile böyle bir şai yanın yayılması ilginçti. Ancak, birkaç zaman sonra, Bozcaada açıklarında ve Türk karasularında İspanya'ya yük taşıyan birkaç geminin milliyeti meçhul denizaltılar tarafından batırılması Türk hükümetinin

sert tepkilerine yol açtı. Yayınlanan resmî bildiride Türk karasularına girecek olan yabancı denizaltılarının batırılacağı açıklanırken, Cumhuriyet hükümeti, Ankara'daki elçiliği vasıtasıyla Türk sularında seyr eden İspanyol gemilerinin korunmasını Türkiye'den rica ediyordu. *Izvestia* ve *Pravda* gazeteleri ise, Türk hükümetini bu meçhul denizaltılarının faaliyetleri konusunda İtalya ve Almanya'yı açıkça sorumlu tutmadığı için dolaylı olarak suçluyorlardı. O günlerde Türkiye'de gerçek bir savaş psikozu yaşandı. Her gün umulmadık yerlerde meçhul denizaltılarının görüldüğü haberleri yayılıyordu. Başbakan İsmet İnönü ise, Akdeniz ve Avrupa'da patlak verecek olan bir savaşın Türkiye için bir felaket olacağını açıklıyordu. Doğu Akdeniz'de gemi batırma olayları artınca, Fransa ve İngiltere'nin çağrısı üzerine İsviçre'nin Nyon şehrinde Türkiye'nin de katıldığı uluslararası bir konferans toplandı. Alınan karar neticesinde Akdeniz'deki ticaret gemilerinin kullandıkları başlıca rotalar havadan ve denizden uluslararası karakol kuvvetleri tarafından denetlenecekti. Doğu Akdeniz'in belirli bir bölgesinin Türk donanması tarafından denetlenmesi teklifini Türk hükümeti filosunun yetersiz olduğunu öne sürerek geri çevirdi. Ancak kendi karasularından sorumlu tutulmasını istedi. Ama bir Türk deniz albayının Cebelitarık boğazını denetleyecek İngiliz Queen Elisabeth zırhlısına müşahid alınması Türkiye'de büyük bir memnunlukla karşılandı. Güvenlik gerekçelerini öne sürerek Türk hükümeti bu vesile ile 1870'lerden beri Colas et Michel adlı Fransız şirketinin denetiminde bulunan sahil fenerlerini devletleştirdi. Hernekadar Türkiye, Cumhuriyet hükümetinin can damarı olan Boğazlardan geçişin güvenliğini kendi menfaatleri açısından sağlamaya gayret ediyor idiyse de, bir taraftan meşru yönetimle de ilişkilerini normal bir düzeyde sürdürürken, iç savaşta taraf tutmamak için gayret gösteriyordu.

Türk karasularını ihlâl eden denizaltıların büyük bir ihtimal ile İtalyan olmalarına rağmen, bunu açıklamadı. Frankistlere yardım eden Alman Deutschland zırhlısının Cumhuriyetçilerin hava taarruzuna uğraması sonucunda 50'ye yakın mürettebatının cenaze törenine resmî bir heyet gönderdi. Ve en önemlisi, İspanyol iç savaşının uluslararası boyut kazanmasından sonra, Londra'da toplanan ve yabancı ülkelerin İspanya'nın iç işlerine karışmasını engellemeyi amaçlıyan "Adem-i Müdahele Tâli Komisyonu" çalışmalarına katıldı. Komisyonun aldığı iki önemli kararı da onayladı. Bunlardan birincisi iç savaşa katılan taraflara yabancı ülkelerden legal yollardan silah satılmasını engelliyordu. Yine de bir Türk vatandaşı sahte belge tanzim ederek Fransa üzerinden Cumhuriyet hükümetine uçak satabilmişti. Bu konuya ilerdeki bir *Tarih ve Toplum*'da döneceğim. Komisyonun aldığı ikinci karar ise İspanya İç Savaşı'nın en fazla bilinen yönüyle ilgiliydi. Yabancı gönüllülerin herhangi bir tarafın saffında dövüşmesi yasaklanıyordu. Türk hükümeti de keza, 20 Şubat 1937'de Türkler'in savaşa katılmasını yasakladığı gibi yabancıların da Türkiye'de asker yazmalarını engelliyordu. Cumhuriyetçiler saffında çarpışan Uluslararası birliklerde Türk vatandaşları yer aldılar mı? Bu efsaneyi doğruluyacak veya çürütecek bir bilgi edinemedim. Ancak I. Dünya Savaşı'nda, III. Ordu komutanı Vehip Paşa'nın Frankist kuvvetlerine hizmet etmeyi teklif etmiş olduğu bilinmektedir. Vehip Paşa herhalde Frankist ordusunun bel kemiğini teşkil eden Faslı birliklerin başına gelebilirdi. Kendisi bir süre, Habeşistan'da İtalyanlara karşı çarpışan Ras Desta'nın Ogaden Cephesi'nde kurmay başkanlığı görevinde bulunmuştu.

İç savaş uzadıkça, Cumhuriyet hükümetinin mücadeleyi kaybedeceği belirlenmesine rağmen, Türkiye meşru hükümetle ilişkilerini sürdürdü. İspanya'daki temsilciliğini muhafaza etti, Cumhuriyetçilerin milli günlerinde Atatürk'ün mesajları muntazaman İspanyol Cumhurbaşkanına iletildi. Atatürk vefat ettiğinde artık can çekişen Cumhuriyet hükümeti Bayındırlık Bakanının başkanlık ettiği kalabalık bir heyeti özel bir uçak ile Ankara'ya göndermişti. Yine de Türk hükümeti, tarafsızlığını korumakla beraber, Frankistlerin muhtemel bir zaferinden başlangıçtaki kadar endişeli değildi. Ankara'nın görüşündeki bu değişikliğin başlıca nedeni İtalya'nın tutumu olmuştur. Şubat 1937'de Milano'da İtalyan Hariciye Vekili Ciano ile görüşen Türk Dış İşleri Bakanı Aras, meslekdaşından İtalya'nın Türkiye'ye karşı düşmanca emeller beslemediğine dair teminatlar almıştı. Ciano da Türk-İtalyan dostluğunun Batı Akdeniz'de barışın korunması için önemli bir öğe olduğunu açıklamıştı. Türkiye'nin İtalya ile yakınlaşması, Cumhuriyetçileri kaygılandırmış, bunun Frankistlerin Türkiye tarafından tanınacağına dair endişelere bile yol açmıştı. Ne var ki, başka bir olay, Cumhuriyet yönetimi ile Türk hükümeti arasındaki ilişkileri epey zorlamıştır. Frankistlerin ayaklandığı gün İspanya iki düşman kampa bölünmüş, ancak bu bölünme neticesinde yanlış bölgede bulunanlar düşmanlarının gadrine uğramışlardı. Madrid şehri Cumhuriyet yönetimine sadık kalmasına rağmen, kentte sayıları epey kalabalık ve Frankist sempatizan zümresi bulunuyordu. Bunlardan kaçabilenler

kaçtı, diğerleri ise tevkif edilip kurşuna dizildi. Bazıları ise diplomatik masuniyetten istifade ümidiyle yabancı elçiliklere sığındılar. Bazı mülk sahipleri de mülkleri yağmalanmasın diye, bunları kağıt üzerinde yabancı elçiliklere devrettiler. Nitekim, 1980'lerin başına kadar Türk Büyük Elçiliği'nin bulunduğu Monte Esquinza'daki bina 19 Temmuz 1936 günü sahibi tarafından böyle bir anlaşmayla Türk devletine devredilmişti. İç savaş bittikten sonra da uzun vadeli bir kira kontratı imzalamışlardı. Birkaç gün sonra da o civarda bulunan başka bir binaya Türk bayrağı çekilmiş ve her iki binaya yediyüzü aşkın Franco taraftarı iltica etmişti. Aralarında çocukların bulunduğu bu mültecilerin durumu Türk hükümetiyle Cumhuriyet yönetiminin ilişkilerinin gerginleşmesine yol açacaktı. Cumhuriyet hükümeti, savaş başladıktan birkaç zaman sonra, Madrid'i terk edip, Valencia'ya taşınmıştı. Şehrin yönetimini silâhlı Anarşist ve Komünist gruplara bırakmıştı. Bunların ise, diplomatların statülerini tespit etmiş olan Viyana Konvansiyonu'na pek aldırdıkları yoktu. Milis kuvvetlerinden bir grup elçiliğe gelip kontratın 19 Temmuz tarihini taşımasının bir tesadüf olup olmadığını alaycı ve tehditkâr bir ifade ile sorunca, elçi, Koperler, İspanyol Hariciyesi'ne bir protesto notası yazıyor. Gelen cevap anlamlı: "Bu olay her ne kadar kınanması gerekiyorsa da cereyan ettiği bugünkü koşullarda pek ehemmiyetsiz kalmaktadır". Mültecilerin salimen tahliye edilmesi uzun müzakerelere yol açıyor. Cemiyet-i Akvam toplantısı için Cenevre'ye gelen Hariciye Vekili Aras Şubat 1937'de İspanyol meslekdaşıyla bu mültecilerin Türkiye'ye gönderilmesi ve savaş bitimine kadar Türkiye'de kalmalarını öngören bir anlaşmaya varıyor. Ancak, anlaşmanın uygulanmaya konması vakit alıyor. Madrid'e hakim olan Anarşist ve komünist milisler Valencia'da bulunan hükümetin talimatlarını yerine getirmiyorlar. Nihayet Mayıs 1937'de elçilik himayesinde bulunan 79 Frankist subayın dışında 712 kişinin (78 çocuk, 194 kadın, ve 340 erkek) Valencia limanına gelen Türk bandıralı Karadeniz gemisiyle Türkiye'ye gönderilmelerine izin verildi.

Türk bayrağının himayesinde bir konvoy, cepheyi aşarak, mültecileri Madrid'ten Valencia'ya götürdü. Gemi, İtalya'da Syracusa limanında ikmal yaparken, mülteciler mürettebatın göz yummasıyla karaya inip kaçtılar. Bu durum, Madrid'teki Türk elçiliğinin vaziyetini güçleştirdi. Devamlı baskı ve tehditlere maruz kaldılar. Halen elçilik himayesinde bulunan subayların erzak temini zorlaştırıldı ve nihayet Ocak 1938'de milis kuvvetleri sefaret himayesinde bulunan binaya bir baskın düzenleyip subayları kaçırdılar. Olayı protesto eden elçi Koperler, milis kuvvetlerince silah tehdidiyle olay mahallinden uzaklaştırılıyor. Berlin ve Roma radyoları olaya geniş yer verip Türkiye ile Cumhuriyet yönetimi arasını açmaya gayret ediyorlar. Birkaç zaman sonra, elçi Ankara'ya avdet ediyor ve İspanya'da vaziyet normale dönünceye kadar ilişkilerin maslahatgüzâr seviyesinde yürütülmesine karar veriliyor. Elçilik, Madrid'deki durumun bozulması üzerine Cumhuriyet hükümetinin geçici merkezi olan Barselona'ya taşınıyor.

Ancak bu ara Ankara'da Frankistlerle ilk temaslar yürütülüyor. 1937'de Tenerife'de Milliyetçilerce tutuklanmış olan bir Türk vatandaşının serbest bırakılması için Almanya'nın aracı olması isteniliyor. Ekim 1937'de 1935 tarihli Türk-İspanyol Ticaret ve Kliring anlaşmasını Türkiye tek taraflı olarak fesh ediyor. Nihayet Mart 1938'de İspanya'nın Bükreş elçisiyken savaş patladığında istifa edip Frankistlerin Balkanlardaki gayri resmî temsilcisi olarak vazife gören Marquis de Pratt, Ankara'da toplanan Balkan Antantı'nın toplantısı hakkında bilgi almak için Türkiye'ye geliyor. Antanta üye ülkeler bu toplantıda Franco hükümetiyle iktisadi ilişki kurmaya karar veriyorlar. Pratt bir sene önce Bükreş'te Aras ile gayri resmî bir şekilde görüşmüştü. Bu sefer ise Dış işleri bakanlığıyla sürdürdüğü temaslar sonunda, Frankistlerin Ankara'da bir ajan bulundurmalarını elde ediyor. Bu göreve de ayaklanma başladığında İstanbul başkonsolosu iken istifa edip Milliyetçiler saffına geçen Palencia atanıyor. (Savaş başladığında Ankara'daki İspanyol elçiliği erkanı başta elçi olmak üzere istifa etmiş, Frankistlerin saffına geçmişti). Palencia, Ankara'ya varır varmaz "İkinci vatanım Türkiye'dir" diye bir beyanat verdi. Birkaç zaman sonra da, İstanbul'daki Cumhuriyetçi konsolosluk, Barcelona'dan almış olduğu talimat üzere, İspanyol vatandaşlarına pasaport vermiyeceğini açıklayınca, Ankara'daki Frankist ajan bu belgeyi verir. Pasaport üzerindeki Frankist mühür de Türk Dış İşleri Bakanlığı tarafından tasdik edilir. Oyunun son tablosunda da Madrid elçiliği müsteşarı Arbel Frankistlerin hükümet merkezi olan Burgoz'a Türk ajanı olarak tayin edilir. 1939 yazında da savaş bitince, Hulusi Fuat Togay Franco nezdinde ilk Türk elçisi olur.

İspanya İç Savaşı'nın o dönemdeki Türk düşünce hayatı, edebi yaratıcılığı üzerinde etkisi olmuş mudur? Bütün dünyayı çalkalandıran bu kanlı mücadelenin Türkiye'ye akissiz kalmış olması pek mümkün değil herhalde. Bu da başka bir araştırma konusu olabilir.

Nurettin Paşa'nın 12 Eylül Atatürkçülüğü

Bir devir yaşadık. "Atatürk ilke ve inkılâpları" adına bir şeyler yapıldı. Bunları yapanların, o ilke ve inkılâpları ne denli bildikleri, Nutuk'u ne denli okudukları, Atatürk'ün anısına ne denli bağlı oldukları, Sakallı Nurettin Paşayı ölümünden yarım yüzyıl sonra Atatürk Araştırma Merkezi'nin Şeref Üyeliği'ne getirmelerinden ve onu Devlet Mezarlığına gömmeye kalkışmalarından anlaşılıyor. Bu onurlandırma, Atatürk'ünki kadar Nurettin Paşa'nın da ruhunu muazzep etmiş olmalı!

Millî Güvenlik Konseyi'nin yasama erkini üstlendiği dönemde 6 Kasım 1981 tarihinde kabul ettiği 2549 sayılı "Devlet Mezarlığı Kanunu"nun amaç ve kapsamını açıklayan 1'inci maddesinde, Devlet Başkanları ile "Cumhuriyetin Kuruluşuna hayat veren Ulu Önder Atatürk'ün en yakın silah arkadaşları olan İstiklâl Harbi Komutanları (Kahramanları) için Ankara'da bir Devlet Mezarlığı tesisi" öngörülmektedir.

Devlet Mezarlığına gömülecek "İstiklâl Harbi Komutanları (Kahramanları)," Kanunun geçici 1'inci maddesine göre Genelkurmay Başkanlığınca belirlenecektir. Bu Komutanların adları 2876 sayılı Kanuna bağlı Ek-1 sayılı cetvelde yer almıştır.

Millî Güvenlik Konseyi Üyesi Hava Orgeneral Tahsin Şahinkaya tarafından hazırlanıp 5 Ocak 1983 tarihinde Danışma Meclisi Başkanlığına gönderilen "Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Kanun Teklifi" havalesi üzerine Bütçe-Plân Komisyonunun görüşü alınarak Millî Eğitim Komisyonunda incelenmiş, esasa ilişkin olmayan kelime düzenlemelerinden sonra Genel Kurulda görüşülmüştür. 7 Temmuz 1983 tarihinde Danışma Meclisince kabul edilen teklif, Millî Güvenlik Konseyinde görüşülüp 11 Ağustos 1983 tarihinde (2876) sayı ile kanunlaşmış ve 17 Ağustos 1983 tarih ve 18138 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.

Kanunun 17'nci maddesiyle, "Atatürkçü düşünceyi, Atatürk ilke ve inkılâplarını bilimsel yoldan araştırmak, tanıtmak ve bu konuda yayınlar yapmak" amacıyla "Atatürk Araştırma Merkezi" kurulmuş ve 22. maddesi (b) fıkrasiyle de, 2549 sayılı Devlet Mezarlığı Kanununa göre Atatürk'ün en yakın silâh arkadaşları olarak tesbit ve kanuna bağlı Ek-1 sayılı listede adları yazılı İstiklâl Harbi Komutanları "Atatürk Araştırma Merkezi"nin "Şeref Üyeleri" sayılmıştır.

Bu listede İstiklâl Savaşının Batı Cephesi Komutanı Orgeneral İsmet İnönü ve Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'tan sonra üçüncü ad, (Orgeneral Nurettin) dir. Kimdir bu Orgeneral Nurettin?

Genelkurmay Harp Tarihi Dairesi Başkanlığı Yayını, "Türk İstiklâl Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri" (Ankara, 1972) adlı kitapta Albay-Orgeneral/Mareşal rütbelerinde 100 komutanın biyografisi mevcut. Nurettin adında bir komutan var, fakat rütbesi korgeneral. Listede 3. sırada yazılı komutan, 1922'de Ferik (Korgeneral)liğe yükselip 1925 başında emekli olan ve kitaptaki fotoğrafında gördüğümüz gibi (sakallı) olarak ün yapan bu paşadır.

NUREDDİN
Korgeneral
(1309 - F.31)
(1873 - 1932)

AİLE DURUMU :

1873 yılında Bursa'da doğdu.
Müşir İbrahim Paşa'nın oğludur
18 şubat 1932'de İstanbul'da öldü

ÖĞRENİM DURUMU :

1890 - 1893'te Harp Okulunu bitirdi.
Almanca, Fransızca, Rusça ve Arapça biliyordu.

YÜKSELME TARİHLERİ :

1893'te teğmen
31 ocak 1895'te üsteğmen
22 temmuz 1895'te yüzbaşı
1901'de binbaşı
(1907'de yarbay, 1908'de albay oldu ise de; 1909'da Tasfiye-i Rütbe Kanunuyle rütbesi tekrar binbaşılığa indirildi.)
1911'de yarbay
1914'te albay
1918'de mirliva (tümgeneral)
1922'de ferik (korgeneral)

Sözkonusu kitapta (s.33) Nurettin Paşa'nın Temmuz 1920'de Anadolu'ya geçerek İstiklâl Savaşına katıldığı, Aralık 1920'de ordu komutanı yetkisiyle Merkez Ordusu Komutanı olduğu, Haziran 1922'de I. Ordu Komutanlığına atandığı, Ağustos 1923'te I. Ordu karargâhının lağvı üzerine izinli sayıldığı yazılıdır.

Nurettin Paşa'nın Ankara'ya ne maksatla geldiğini, hangi koşullarda hizmet aldığını, Merkez Ordusu ve I. Ordu Komutanı olarak neler yaptığını ve İstiklâl Savaşında zaferin gerçekleşmesine katkısını Başkomutan Gazi Mustafa Kemal Atatürk *Nutuk*'ta anlatmaktadır.

Atatürk'ün *Nutuk*'ta kendisinden en uzun uzadıya söz ettiği kişi, Nurettin Paşa'dır (bir keresinde aralıksız yirmi sayfa). Ve Nurettin Paşa hakkında söyledikleri çok ağır yergilerdir. Bunların hepsini aktarmak fazla yer alacağından, standart basımın (2. cilt) sayfa numaralarını ve metnin ilgili yan-başlıklarını vermekle yetinelim:

s.454-56 İstanbul Ankara ile temas arıyor ve bu teması Nurettin Paşa temine çalışıyor.
s.456-59 Nurettin Paşa Ankara'da.
s.629-30 Merkez Ordusunun teşkili ve

2549 sayılı Devlet Mezarlığı Kanunu'na göre Atatürk'ün en yakın silâh arkadaşları olarak tespit edilen ve Atatürk Araştırma Merkezinin şeref üyeleri olan İstiklâl Harbi Komutanları:

(1) İsmet İnönü
(2) Mareşal Mustafa Fevzi Çakmak
(3) Orgeneral Nurettin
(4) Orgeneral Yakup Şevki Subaşı
(5) Orgeneral Fahrettin Altay
(6) Orgeneral Ali Fuat Cebesoy
(7) Orgeneral Kâzım Karabekir
(8) Orgeneral Kâzım Özalp
(9) Orgeneral Cemil Cahit Toydemir
(10) Orgeneral İzzet Çalışlar
(11) Orgeneral Abdurrahman Nafiz Gürman
(12) Orgeneral Kâzım Orbay
(13) Orgeneral Salih Omurtak
(14) Korgeneral Naci Eldeniz
(15) Korgeneral Şükrü Naili Gökberk
(16) Korgeneral Ali Hikmet Ayerdem
(17) Korgeneral Nazmi Solok
(18) Korgeneral Kâzım İnanç
(19) Korgeneral Mehmet Kenan Dalbaşar
(20) Korgeneral Naci Tınaz
(21) Korgeneral Kemalettin Sami [Gökçen]
(22) Korgeneral Ömer Halis Bıyıktay
(23) Korgeneral Ahmet Derviş
(24) Tümgeneral Kâzım Sevüktekin
(25) Tümgeneral Osman Nuri Koptagel
(26) Tümgeneral Rüştü Sakarya
(27) Tümgeneral Yusuf İzzet Met
(28) Tümgeneral Mehmet Sabri Erçetin
(29) Tümgeneral Hüseyin Nurettin Özsu
(30) Tümgeneral Refet Bele
(31) Tümgeneral Sıtkı Uke
(32) Tümgeneral Selahattin Âdil
(33) Tümgeneral Mursel Bakü
(34) Tümgeneral Mehmet Suphi Kula
(35) Tümgeneral Halit Karsıalan
(36) Tümgeneral Alaattin Koval
(37) Tümgeneral Aşir Atlı
(38) Tümgeneral Ahmet Zeki Soydemir
(39) Albay Mümtaz
(40) Albay Ali
(41) Albay Haci Arif Örgüç
(42) Albay Reşat Çiyiltepe
(43) Albay Etem Servet Boral
(44) Albay İbrahim Çolak
(45) Albay Mehmet Fuat Bulca
(46) Albay Mehmet Nuri Conker
(47) Albay Mehmet Hulusi Conk
(48) Albay Halit Akmansu
(49) Albay Mehmet Nazım
(50) Yarbay Mahmut Nedim Hendek

Başkomutanın deyimi ile "Zaferin şerefine en az iştirake hakkı olan" Nurettin Paşa, İstiklâl Savaşı Kahramanlarından sayılarak kendisine kanunla Atatürk Araştırma Merkezi Şeref Üyeliği tevcih edilirken savaşın başından sonuna kadar Batı Cephesinin kurmay başkanı Orgeneral Asım Gündüz ve yardımcısı Tümgeneral Osman Zati Koral, savaştaki başarısı iki takdirname ve madalya ile ödüllendirilen Orgeneral Sabit Noyan, Cephenin tek hava bölüğü komutanı Hv.Binbaşı Fazıl bu şereften mahrum bırakılmışlardır

Nurettin Paşa'nın Kumandanlığa tayini

s.671 (Nurettin Paşa'nın I. Ordu Komutanlığına atanması)

s.729-33 Nurettin Paşa'nın re'sen mebus olmak teşebbüsü ve neşrettiği tercümeihâli.

s.733-39 Nurettin Paşa'nın ve babası Müşir İbrahim Paşa'nın Meşrutiyet inkılâbına suret ve derece-i temaslarına ait hatıralarım.

Nurettin Paşa, Mustafa Kemal ve Kâzım Karabekir ile.

s.739-41 Tercümeihâl risalesine göre Nurettin Paşa'nın Meşrutiyetin istihsalinden sonra gördüğü hizmetler.

s.741-42 Irak seferinde Nurettin Paşa.

s.742-44 Büyük Taarruz Harbinde Nurettin Paşa muhabere meydanını dürbünle temaşayı tercih ediyordu.

s.745 Tercümeihâl risalesine göre Nurettin Paşa'nın İstanbul'da ve Anadolu'da gördüğü mühim işler nelerdir?

s.746 Nurettin Paşa, Zaferin şerefine en az iştirake hakkı olanlardan biridir.

s.747-48 Nurettin Paşa'yı ve ordusunu bizzat takip ve sevkiidareye zaruret gördüm.

s.749 Millet ve tarih unvan tevcihinde o kadar semih [cömert] değildir.

Nutuk'ta Nurettin Paşa'nın anıldığı son pasajı ise, birlikte okuyalım (s.895-96)... Takriri Sükûn Kanununun meriyeti, bazı mürtecilerin, milleti vasî mikyasta tesmim etmesine meydan bırakmamıştır. Gerçi bir Bursa mebusu, bütün hayatı teşriiyesinde hiçbir vakit kürsüye çıkmamış ve hiçbir vakit Meclis'te, millet ve cumhuriyet menfaatlerini müdafaa için bir tek kelime dahi telâffuz etmemiş olan Bursa Mebusu Nurettin Paşa, yalnız şapka iktisası aleyhinde uzun bir takrir vermiş ve bunu müdafaa için kürsüye çıkmıştır. Şapka iktisasının "hukuku esasiye ve hâkimiyeti milliye ve masuniyeti şahsiye hilâfında muamele" olduğunu iddia etmiş ve bunun "halka ademi tatbikinin temin ve teyit" olunmasına çalışmıştır. Fakat, Nurettin Paşa'nın Millet kürsüsünden galeyana getirmeye muvaffak olduğu taassup ve irtica hisleri, nihayet birkaç yerde, yalnız birkaç mürteciin İstiklâl Mahkemelerinde hesap vermeleriyle söndü.

Mete Tunçay, *T.C.'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)* başlıklı kitabında, Nurettin Paşa'yı "yobaz, kibirli ve acımasız" diye nitelemiş; Gazi'nin karşı çıkmasına rağmen, onun 1925'te TBMM'ne Bursa mebusu seçilmesinin öyküsünü özel bir bölümde anlatmıştır. (Ara Ek 5, s.117-

Nurettin Paşa'nın Şapka Kanunu Aleyhindeki Takriri

Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyaseti Celilesine;

1. — Mebusini Muhteremden bazı zevat taraflarından şapka iksası hakkında bu teklifi kanunî yapılırken vatanda bu hususda bir muamele mesbuk değilmiş gibi re'sen bir teklifte bulunulmaktadır. Halbuki İcra Vekilleri Heyeti 2 Eylül 1341 tarihli ve 2413 numaralı bir kararname tanzim ve bunda memurine şapka iksası hakkında kanun mahiyetinde mukarrerat ittihaz ve neşir ve tatbik etmiş ve ahaliye de teşmiline çalışmakta bulunmuştur. Eğer işbu teklifi kanunî şapka iksası keyfiyetinin bir kanun meselesi olmasından ileri geliyorsa İcra Vekilleri Heyetinin mezkûr kararname ile selâhiyeti kanuniyelerini tecavüz ettikleri izhar olunuyor demektir. Filhakika öyledir. Çünkü geçen sene yalnız adliye memurlarının hem de makamlarına münhasır ve mahsus bulunan kıyafetleri ile Meclisi Âliden çıkan bir kanuna müstenit idi ki, bu dahi İcra Vekilleri Heyetinin umum memurini devlet hakkında hotbehot karar ittihazına selâhiyattar olmadığına delildir. Şayet şapka iksası keyfiyeti bir kanun meselesi değilse işbu teklifi kanuninin nazarı dikkate alınmasına sebep kalmaz.

2. — Mezkûr teklifi kanunîde Mebusini kiram hakkında kayıt vaz olunuyor. Malûmüâlilerdir ki, mebuslar memur değil, doğrudan doğruya efradı halktandırlar. Hukuku tabiiyei âmmeden fazla masuniyeti teşriiye ile de haizi temamii hürriyet bulunmaktadırlar. Binaenaleyh sıfatı vekâlete ve vaziyeti teşriiyeye tevafuk etmeyen ve mileli saire parlâmentolarında da mevcut bulunmayan böyle bir kaydın şayanı kabul ve varit olamıyacağı tabiidir.

3. — Teşkilâtı esasiye kanununun yüzüçüncü maddesi (hiç bir kanun teşkilâtı esasiye kanununa münafi olamaz) diyor. Halbuki işbu teklifi kanunî heyeti umumiyesiyle Teşkilâtı Esasiye kanununa münafidir. Zira:

Teşkilâtı Esasiye Kanununun üçüncü maddesinde (hâkimiyet bilâ kaydü şart milletindir).

Teşkilâtı Esasiye Kanununun altmışsekizinci maddesinde (her Türk hür doğar, hür yaşar).

Teşkilâtı Esasiye Kanununun yetmişinci maddesinde (şahsî masuniyet, vicdan, tefekkür, kelâm, amel, temellük ve tasarruf ilâh... hak ve hürriyetleri Türklerin tabiî hukukundandır).

Teşkilâtı esasiye kanununun yetmişbirinci maddesinde (can, mal, İlâh.. taarruzdan masundur).

Teşkilâtı Esasiye Kanununun yetmişüçüncü maddesinde (işkence, eziyet, müsadere memnudur).

Teşkilâtı Esasiye Kanununun yetmişdördüncü maddesinde (hiçbir kimse hiçbir fedakârlığa icbar edilemez).

denilmektedir ki, âmmenin bu maddelerle müemmen olan hukuku tabiiyesi hilâfına hiçbir takyidat vaz edilemez. Hürriyet ve serbestii fiil ve amelin kasır ve takyidini mutazammın olan böyle bir kanun lâyihasının teşkilâtı esasiye kanununun ruhuna mugayir olarak nazarı dikkate alınması en vasi ve mütekâmil hürriyeti idareyi mütekeffil olan Cumhuriyet Mefhumu ile bilhassa tezat teşkil eder.

4. — Esbabı maruzaya binaen:

a. — Teşkilâtı esasiye kanununa münafi olmasından dolayı işbu kanun lâyıhasının red edilmesini,

b. — İcra Vekilleri Heyetinin sâlâhiyeti kanuniyeleri haricinde ve teşkilâti esasiye kanununa münafi nas ve ahkâmı muktevi olup takriri sükûn kanununa istinadı da gayri mümkin olan 2 Eylül 1341 tarihli ve 2413 numaralı kararnamenin keenlemyekün addedilmesini,

c. — Hukuku Esasiye ve Hâkimiyeti Milliye ve masuniyeti şahsiye hilâfında muamelenin halka ademi tatbikinin temin ve teyit buyurulmasını arz ve teklif ederim efendim.

Bursa Mebusu
Nurettin

Sakallı Nurettin Paşa, Gazi Müşir'le birlikte, Sancak-ı Şerif'in altında. (Resim, Büyük Taarruz günlerinde çekilmiş olmalı.)

20). Kurtuluş Savaşı sırasında ve sonrasında, yerli Rumlara ve Ali Kemal'e yaptıkları ve Kürtlere yapmak istedikleri de orada yazılıdır.

Konya Milletvekili Refik (KORALTAN) ve arkadaşları Kütahya Milletvekilleri Cevdet (İZRAB), Ragıp (SOYSAL), İstanbul Milletvekili Hakkı Şinasi (EREL), Sinop Milletvekili Recep Zühtü (SOYAK) ve Siirt Milletvekili Mahmut (SOYDAN) tarafından TBMM Başkanlığına verilen 15 Kasım 1925 tarihli *Şapka İktisası Hakkında* Kanun teklifi İçişleri ve Adalet Encümenlerinde görüşülerek kabul ve 25 Kasım 1925'de Genel Kurulun gündemine alınır. Bursa Mebusu Nurettin Paşa, bir önerge vererek arzettiği gerekçe ile Anayasaya aykırı bulunan kanun teklifinin reddini ister. Söz alan Adalet Bakanı Mahmut Esat (BOZKURT) teklifin Anayasaya aykırı bir yönü olmadığını anlatır. Milletvekilleri Ağaoğlu Ahmet (Kars), İlyas Sami (Muş), Rasih (KAPLAN) (Antalya), Şükrü (KAYA) (Muğla), öneri sahipleri Refik (KORALTAN) ve Ragıp (SOYSAL), Mustafa Necati (İzmir), Hakkı Tarık (Giresun) teklifi savunarak Nurettin Paşa'yı eleştirirler. Yapılan oylamada Nurettin Paşa'nın önergesi red ve Kanun iş'ari oyla kabul edilir.

Şapka giyme yasasının kabul edilmesinden sonra, 2 Aralık 1925 tarihli Cumhuriyet gazetesi ilk sayfasında şunları yazıyordu:

"Millet Meclisinde irtica paşasının işi ne?

Şapkayı değil fesi, teceddüdü değil taassubu, inkılâbı değil irticai müdafaa eden Nurettin Paşa'nın Türk İnkılap Meclisinde yeri yoktur."

Devrimci basının bu gibi saldırılarına karşın, Nurettin Paşa Meclisten atılmamış, fakat bir daha da milletvekili olmamıştır. Onun büyük bir Meclis çoğunluğuna karşı çıkışındaki medenî cesaretini olduğu kadar, önergesinin hukuksal ağırlığını da takdir etmemek elden gelmez. Ama devrimlerin yasalara uygun olarak yapıldığını kim söylemiş ki?

Aynı gün çekilmiş bir diğer resim. Atatürk konuşurken kaputunu çıkarmış. Nurettin Paşa ise, yakası kürklü bir kaput giymiş.

Koyunoğlu'nun Anıları -3-

Mütareke İstanbul'u

Nihayet Şam vapuru ile İstanbul'a geldik. Annemle Davud Paşa İskelesi civarındaki eve yerleştik. İstanbul işgal altında idi. Çalışacak, beni alâkadar edecek bir iş yoktu. Ne yapmak lazım diye düşünürken İngilizler tarafından tevkif edilmiştim. Birinci Dünya Savaşı ilk yılında Erzurum'da Müslüman olmuş bir Ermeni subayın ihbarı ile tevkif edildiğimi çok sonra anlayabilmiştim. Çünki tevkifimde hiçbir neden söylenmeden köprü üzerine yakalamışlar, Beyoğlu'nda İngiliz karakolu yaptıkları bir otel binasının bodrum katındaki penceresiz bir yere kapatmışlardı. Bunun sebebini bir türlü anlayamıyordum. Nihayet İngilizlerin askerî mahkemesine çıkarılmıştım. Sordukları sualler hep tarihleri, yerleri ile çok doğru idi. Bunları bu kadar doğru olarak nereden haber almışlardı? Mahkeme salonunda birkaç ecnebi, şapkalı dinleyici vardı, onların arasında gözüm o Erzurum'da Müslüman olan Ermeni zabiti görünce hakikatı anlamıştım. Savcı diyordi ki: "Sen filan tarihte Erzurum'un büyük kilisesinin Çan kulesini, yanına topladığın ahaliyi teşvik ederek yıkmışsın, Ermeni mezarlığındaki mezar taşları ile İttihadı Terakki Cemiyeti binasını yapmışsın" ve saire. Hepsi doğru idi. Fazla cevap vermeden savcıya sormuştum: "Burası neresi? Bir Ermeni mahkemesi mi? Siz İngiliz mahkemesi diyorsunuz, Ermenilerin vekaletini mi aldınız? "Bu sözlerim üzerine biraz tartaklanarak yine hapse götürülmekte iken, o sahte Müslüman'ın yanından geçiyordum, sırıtarak yüzüme bakıyordu. Anasına, avradına, dinine küfür ettim. Söylemedik fena söz bırakmadım. Bir müddet hapishane olan bodrumda yattık. Yer betondu, yatak filan yoktu, günde bir ufak ekmek veriyorlardı, bunun yarısını da farelerle paylaşıyorduk. Bir müddet sonra yine bir Ermeni arkadaşım imdadıma yetişmişti. Bu mimar Aram Antranik'di. Haber almış ve izin alarak yanıma gelebilmişti. Konuştuk, "Sen hiç cevap verme. Ben bir avukat arkadaşla geleceğim, onunla görüşelim" dedi ve gitti. Ertesi gün Aram bir avukatla geldi. Erzurum'da yaptıklarımı, bunların sebeplerini anlattım. Mahkeme günü avukat geldi. Güzel İngilizce de biliyordu. Söze başladı:

"Ben de bir Ermeni'yim fakat hakkın müdafiiyim. Hikmet Bey mimardır. Erzurum'un imar planına göre tanzimine başlanmış, yeni açılacak yollar üzerindeki yıkılması icab eden ve ne gibi bina varsa, cami olsun, türbe olsun, yıkılması icab ediyordu. Hatta Erzurumluların çok itikad ettikleri bir velinin türbesi de bu yıkılanların arasında. Çan kulesine gelince bunun eski ve maili inhidam olduğu hakkında rapor verilmiş

ve kendi kendine yıkılacak olursa yakınındaki evleri de yıkacak ve birçok kişinin ölümüne sebep olacaktı. Bir kaza olmasın diye Hükumet tarafından bu yıkılma esnasında Hikmet Bey'in nezaret etmesi emredilmiştir. Mezar taşlarile inşaata gelince, hangi dine, millete ait olursa olsun, terk edilmiş yazısız taşların ortalarda sürünmemesi için kullanılmalarında bir mahzur görülmemişti. Bütün bu hareketlerde Hikmet Bey'in bir kasdi, fena bir niyeti olsaydı ben de bir Ermeni olarak onu müdafaa eder miydim?" diyerek uzun bir müdafaa yaptı. Ve bir hafta sonra yakayı kurtardım. Hapisden çıktıkdan sonra beni haber veren o teresi günlerce aradık, benden korkusundan Paris'e kaçmıştı. Şimdi artık ne iş yapayım diye düşünüyordum. Aklıma geldi, benim yedek bir sanatım vardı: Fotoğrafcılık. Bir fotoğrafhane açar çalışabilirdim. Bunun için de para lâzımdı. Makine ve sairem vardı. Düşünürken bu işi bir tesadüf hal etmişti. Babıali Caddesi'nde Ermenice çıkan bir gazete idarehanesinin altında ve cadde üzerinde bir dükkanda tabelacılık yapan arkadaşım ressam Vahan Atamyan vardı. Bu dükkanın arka tarafında bir odası ve boş duran bir bodrum katı vardı. Bunları bana ucuzca kiraya vermeleri için Vahan'ı aracı yaptım. Konuştu: ve gayet ucuz bir kira ile tuttum. Fakat tamirat ve elektrik tesisatı yapmaya para lâzımdı, kayın valdenin Sultan Ahmed'de bir arsası vardı. Onu Mahmud Bey isminde bir tefeciye ipotek ederek ikiyüz lira para aldım. Evvela, bir çöplük halinde olan bodrumu kendim temizlemeye başladım. Çıkan süprüntü ve molozları arkadaki bahçeye taşıdım. Bu iş tamam olmuştu. Elektrik tesisatının boru ferşi işlerini de kendim yaptım, bitirdim. İnce ve fenni elektrik işlerini de Mittakidis isminde bir elektrik mütehassısına yaptırdım. Duvarların sıva tamirlerine, badana, boya işlerine çok para gidecekti, bunun için dört beş top patiska aldım ve duvarları, tavanı patiska ile kapladım.

Bu tarihe kadar Türkiye'de elektrikle resim alınan bir atelye yapmak kimsenin aklına gelmemişti. İlk defa bu işi İstanbul'da ben yapıyordum. İşler bitmiş, fakat ipotekle aldığım para da tamamen bitmişti. Fotoğrafhanenin adını *Yeraltı Fotoğrafhanesi* koydum. Arkadaşım Atamyan büyük bir Amerikan bezi üzerine (Yeraltı Fotoğrafhanesi, Elektrikle Resim Alınır) diye yazdı ve Babıâli Caddesi üzerine gerdi. Vahan'dan biraz para alarak cam aldım ve tecrübe için birkaç resim çektim. Hepsi tahmin ettiğimden daha iyi çıkmıştı. Yallah bismillah diye işe başladık. Bu sırada İngilizler'e esir olan ressam yüzbaşı Şerif ve esaret arkadaşı olan Bahir Bey'le ani olarak kapıdan içeri girdiler, o gün esaretten dönmüşler, vapurdan çıkmışlarmış. Beni nasıl bulduklarını sordum, rıhtımda tesadüfen bir arkadaş karşılarına çıkmış o da benim adresimi vermiş. Çok sevindim, kıyafetleri perişandı. Onları hemen Mahmud Paşa'ya götürdüm, birer keten elbise, gömlek aldım. Hamama gittiler, tıraş oldular, oradan Fotoğrafhaneye döndük. Arkadaşlarım hemen kolları sıvadılar bana yardımcı olmaya başladılar.

Terhis Tarihim 4.12.1919 Kars. Üstteğmen Arif Hikmet Koyunoğlu.

Mahmut Muhtar Paşa'nın esas köşkünden ayrı, bahçesinde bir selamlık dairesi vardı, orada Paşa'nın kahyasını buldum. Bu zat kibar ve sevimli bir adamdı. Sonradan öğrendim, Bahriye Nezareti muhasebeciliğinden emekli olunca, Paşa'nın yanında çalışmaya başlamış. Harem dairesine gittik. Paşa yere oturmuş, antika bir acem halısının tamir edilmiş yerlerindeki hafif renk farklarını elindeki boyalarla, fırçalarla boyayarak eskisinden farksız bir hale getirmeye çalışıyordu. Kahya, Kemal Bey beni tanıttı. "Bu zatın adı Ahmed usta imiş, dün tanıdığım bir arkadaşa ehil bir usta bulmasını rica etmiştim, o da bu Ahmed ustayı göndermiş, yapılacak işleri gösterdim, yapabilirim dedi." Paşa oturduğu yerden bıkkın bir tavırla:

"Her gelen yapabilirim diyor ve berbad edip gidiyor. Bu işden bıktım, Avrupa'dan dekoratör getirmekten başka çare kalmadı." Ayağa kalkarak perişan halimi, yırtık, pırtık elbiselerimi, hatta ayağımdaki parmakları dışardan gösteren delik pabuclarıma kadar üzüntü ile bakdıkdan sonra, "oğlum bu işleri senden daha iyi yapabilecek ustalar biliyorsan söyle, buraya kadar gelmişsin, seni boş göndermem, bahşişini veririm"

demişti. Yani Paşa beni dikkatle inceledikten sonra adam yerine koymamış ve adi bir boyacı çırağı olarak görmüştü. Hemen gayet serbest olarak cevap verdim:

"Paşa hazretleri, insanlar ne de olsa biraz egoist olurlar, bana sorduğunuz soruların cevabını bütün samimiyetimle arz ediyorum. Bu işte benden daha usta bir kişi tanımıyorum, yapılacak işi gördüm, yapabileceğime inandım. Bu işi mükemmelen yaparım, eğer sonunda beğenmezseniz tamamen siler ve etrafı da temizler ve saygıyla elinizi öper, giderim. Hiçbir para da istemem" dedim. Bu sözlerim üzerine paşa gülerek:

"Ahmed usta, sen yalnız nakkaş değil, aynı zamanda güzel konuşan, bayağı tahsilli bir adama benziyorsun" dedi ve işleri yapmamı emretti.

Evlenmemiz de şöyle olmuştu. Parasızlıktan evlenmek hatırıma gelmiyordu. Mübeccel o zaman annesi ve babası ile bacanağım Hamdi Bey'le beraber Kadıköy'de Kurbağalı'da oturuyordu. Onu çok az görebiliyordum. Bir gün çok iyi bir arkadaşım olan Merhum mimar Muzaffer beni bulmuştu. Bir İngiliz'den iş aldığını ve beraber yapmamızı söyledi. İş Eyüp'de Defterdar'da Mahmud Çelebi'nin türbesinin ve lahidinin relövesi idi. Bunu yirmi altuna almıştı. Ertesi gün gitmiş, akşama kadar çalışarak bitirmiştik. Muzaffer resimleri alıp Perapalas'a İngilize gitti ve beni beklemem için İstanbul balık pazarında bir meyhanede bırakdı. Bir buçuk saat sonra geldi. İngiliz çok beğenmiş on altun da fazla vermiş, yarısı olan onbeş altını bana verdi. Epeyce içtik ve ayrıldık. Köprüye gittim, gişedeki biletci bir gaz lambası yakmış hesap yapıyordu. "Kadıköy'e bir bilet" dedim. Güldü "Son vapur gideli yarım saat oldu, başka vapur yoktur" dedi. Mecburen Beşiktaş'a kadar yaya gittim, oradan sandalla Üsküdar'a geçtim, tek beygirli bir araba ile Kurbağalı Dere'ye gidiyordum. Tam tren köprüsünün altından geçerken biri seslendi, durduk... Bu Ressam Hayri idi. "Yahu nerede kaldın, evde seni merakla bekliyorlar" dedi. "Ben de seni aramaya gidiyordum". "Ne için merak ediyorlar, benim saatim, dakikam olmadığını bilmiyorlar mı?" deyince, Hayri gülerek "Hey koca aptal, senin bu gün evlenme günün, hep aile orada toplanmışlar, bu işde bitsin diye. Annem sana bu akşam 'Kadıköy'ünde seni bekleyeceğiz orada basit bir evlenme merasimi yaparız' diye söylemiş." Ben bunu tamamen unutmuştum. Hayri ile eve gittik, kapıda baba karşıladı. Hiç unutmam elinde bir tabak kabak vardı, gülerek Kastamonulunun hikâyesini anlattı. Kastamonulu bir delikanlı evleniyormuş, kabağı da çok severmiş, şaka olsun diye davetliler kabağı yiyerek bitirmişler. Damad fena halde kızmış, onu gelinin yanına sokmak istemişler, "Gitmem, kabağı yiyen gitsin!" demiş. "Sen de kabağı seversin, bu akşam elimizden kaçırmamak için seni kabakla karşıladım" demişti. Hepimiz neşe ile gülmüştük. Hısım akraba güvey görelim diye birbirini itiştirip öne gelmek istiyorlardı. Ben, "zahmet etmeyin" dedim ve bir iskemle çekerek üstüne çıktım ve kendimi göstererek, "İşte damat" dedim.

Beni böyle sarhoş gören ihtiyar hanımlar bir köşeye sığınmışlar ve "Ah Zehra hanım, kızın başını nara yaktı. Böyle evleneceği günü bile unutan bir sarhoşa kız verilir mi?" diye söylendiklerini Mübeccel'im anlatmıştı. İşte böyle binbir dert ve felaket arasında evlenmiştik ve canım Mübeccel'imin sırtında gelinlik entarisi filan değil yalnız basma bir entari vardı ve onunla ölünceye kadar birbirimizi sevmiş, birbirimize fena bir söz etmeden insan gibi yaşamıştık.

Bir gece atelyede geç vakte kadar çalışmıştım. Buradaki odada geceyi geçirmiştim. Sabah gayet erkendi. Atelyeden bir feryat duyarak yerimden fırlamıştım. Ses öndeki tabela atelyesinden geliyordu. Oraya koştum. İki İngiliz polisi bizim ressam arkadaşı, Vahan'ı coplarla dövüyorlardı. Ayırmak istedim, bana da vurmaya başladılar. Yanımdaki Tabureyı kaparak birisinin kafasına indirdim, yere yuvarlandı, diğeri kaçmak istiyordu. Dükkanın oluklu saç kepengi yarım açılmıştı, altından geçmek için eğilmişti, eteğinden yakaladım, bu esnada kafasını da kepenge çarpmış yaralanmıştı. Dışarı çıkarken bırakmamıştım, dövüşe dövüşe Babıali yokuşundan aşağı doğru gidiyorduk. Tabancasını çekdi, elinden aldım, kafasına vurdum ve yola fırlattım. Artık tamamen mahvolduğuma inanıyordum. Etrafdaki dükkanlar korku ile kepenklerini kapatıyorlardı. Kimse yanımıza gelerek ayırmaya veya yardım etmeye yaklaşmıyordu. Polis de baygın bir halde yere yıkılmıştı. O ara yanımda bir Payton durdu ve "Atla efendi!" dedi. Paytona atladım arabacı atlara kırbacı vurdu, dört nala Salkımsöğüt'e doğru gidiyorduk. Orada caminin yanında durdu ve "Tenha yollardan kaç" dedi. Para vermek istedim, gülümsedi, "Ben teşkilattanım, para lazımsa söyle vereyim." dedi ve Sultanahmed'e doğru süratle uzaklaştı. Ben de arka tenha sokaklardan Unkapanı'na ve oradan Beyoğlu'na çıktım. Harbiye civarında Mimar Aram'ın evi vardı. O bekâr ve kimsesiz bir arkadaşdı. Evi müstakil eski bir bina olup kapısının bir anahtarını da bana vermişti. Kapıyı açtım, evde kimse yoktu, elimi, yüzümü yıkadım. Hadiseden biraz sonra birçok İngiliz askerleri, subaylar gelmiş tahkikata başlamışlar. Tahkikatta tercümanlığı Şerif yapmış. Bitişiğimizdeki kitapçı dükkanı sahibi merhum Muallim Ahmed Halit esas şahit olarak şunları söylemiş. "Komserle kavga eden adam ara sıra bu atelyeye gelirdi. Bir gün kim olduğunu sormuştum, beyaz Rus muhacirlerinden biri imiş. Gayet fakir olduğundan acıyarak, bazan tabela boyaması ve saire gibi işler verirlermiş." Dayak yiyen Aramyan da onun gibi söylemiş. "Alâkadar olduğumuz bir kimse değildi, bazan acıyarak iş verirdik" demiş. bütün komşular beni aslı bilinmeyen bir Beyaz Rus yapmışlar. Kavganın sebebi de şu imiş. İngiliz polislerden biri esas itibarile Ermeni imiş. Yeni teşkil edilmekte olan Ermenistan için yardım parası topluyorlarmış, Aramyan'a da Ermeni olduğu için gelmişler, para istemişler. O da "Ben bir Türk vatandaşıyım, böyle şeylere para filan veremem" demiş. Kavga da bundan çıkmış. Aram gitti, yiyecek, içecek bir şeyler alup getirdi ve "katiyen sokağa çıkma, ben her gün gider sana malumat getiririm" dedi. Eve de giderek benden merak etmemelerini söyledi.

Artık saklanmaktan canım sıkılmaya başlamıştı. Aram sabahları işine gidiyordu, evde de kimse yoktu. Bakdım sokak kapısı açıldı. Aram geldi zannederken karşıma atelyede dayak yiyen Vahan çıktı. Aram'dan anahtarı alınış burasını da bildiği için gelmişti. Gülerek, "Hikmet Ağabey haydi çık, atelyeye gidelim, bütün arkadaşlar seni orada bekliyorlar" demişti. Şaşırdım, o anlatmaya başladı. İstanbul İşgal Ordusu Kumandanı Harrington'un izinli olması dolayısile ona Amiral Bristol vekalet ediyormuş. Bristol'un karısının, yani Madam Bristol'ün, Vahan portresini yapıyordu. Çalışmak için oraya gitmiş. Madam Bristol, "Vahan Efendi galiba biraz hastasın, çalışırken ellerin titriyor. Eğer hastaysan istirahat et" demiş. Vahan da başına gelenleri anlat-

mış." Eğer Hikmet yetişmeseydi herifler beni bir bahaneyle öldüreceklerdi" demiş. Madam kocasına bunları anlatmış. Amiral Bristol resmi bir kağıt üzerine "Hikmet Amerikan Hükûmetinin Himayesindedir, hiç kimse dokunamaz" diye yazmış ve imzalamış, bunu Vahan'a vermiş. Çıktık Babıali'ye fotoğrafhaneye gittik. Komşumuz Ahmed Halit koşarak geldi, "Yahu deli mi oldun, ne cesaretle geldin?" diye söyleniyordu. Meseleyi anlattık, memnun oldu. Yanımızdaki küçük dükkânından geldiğimi duyan Kahveci Telo kahve getirmiş, kahvelerimizi içiyorduk. Her gün fotoğrafhane nezaret altında imiş, biraz sonra etrafındaki topluluğu gören İngilizler geldiler, yüksek rütbeli bir İngiliz subayı karşıma dikildi, bir şeyler söyledi, ressam Şerif tercümanlık ediyordu, kimliğimi soruyorlarmış. Bristol'ün verdiği kağıdı gösterdim. Durakladı. "Burada Telefon var mı?" dedi. Olmadığını söyledik, bir İngiliz atlı polisine bir şeyler söyledi, atlı süratle uzaklaştı. Biraz sonra gelerek yazılı bir kâğıt verdi, hepsi dağılıp gittiler. Bu hadise böylece kapandı. Artık bu ve buna benzer birçok hadiseler yüzünden İstanbul'da kalmak benim için çok tehlikeli olmuştu.

O dayak attığım İngiliz komseri beni tanımıştı. Fakat elimdeki vesikaya karşı bir şey yapamıyordu. Fırsat bekliyordu. Civarımızda her hangi bir hadise olsa soruşturmaya benden başlıyorlardı. Bir gün Nevzad Tandoğan atelyeye geldi. O benim ilk mektepten çocukluk arkadaşımdı. Nevzat, İstanbul Polis Müdürlüğü'nde şube şefi idi. Bana dedi ki: "Hikmet sen artık burada çok düşman kazandın, mimlendin. Hususî istihbaratımıza güvenerek söylüyorum, evine giderken bile çok dikkatli ol. Seni burada yaşatmıyacaklar, birtakım serserileri peşine takıyorlar, sen farkında değilsin, bir an evvel Ankara'ya git". Çok doğru söylüyordu, esasen şimdiye kadar Ankara'ya gidecektim, orada mevki sahibi bir kişi vardı, bu benim mühim bir düşmanımdı. Birinci Dünya Harbi'nde de benimle çok uğraşmıştı. Hüsrev Gerede ve Hamdullah Suphi, "şimdilik gelme" diye mektup yazmışlardı. Bu günlerde bu adamın öldüğünü duymuştum. Artık gidebilirdim. Nevzat'a gidebileceğimi söyledim. Nevzat başka bir nüfus kağıdı ile bana bir vesika ve pasaport hazırlattı. Kereste tüccarı diye yola çıktım ve güç bela Ankara'ya vardın. O sıra Harbin en son devresi idi.

Ankara'da 1922 ve Sonrası

Şimdi yine yeni bir hayat başlıyordu. Ankara'da mevki sahibi birçok arkadaş ve dostlarım vardı. Memur olmak istesem derhal iş bulabilirdim. Fakat benim gibi hayatında hiçbir emir altında çalışmamış olan bir adam nasıl memur olurdu. Bu yaradılış kusurumu bildiğimden memur olmaya teşebbüs etmemiştim. Ankara'ya gelirken ne kadar param varsa ve iş yerimi (yani Resim atelye ve galerisini) fotoğrafhanemi devrederek elime geçen paraları evdekilere bırakmıştım. Eşya olarak bir arka çantam vardı. Ankara'ya ayak bastığımda hiç unutmam cebimde yalnız 340 kuruş kalmıştı. İlk rastladığım zat Ömer Lutfi Bey'di. O da Nafıa Vekili idi. "Geleli üç gün olduğunu biliyorum bana niçin gelmedin?" dedi. Özür diledim. "Birçok mühim işleriniz arasında sizi rahatsız etmek istemedim," dedim. Eğer istersen sana burada Nafıa'da bir vazife vereyim" dedi. "Teşekkür ederim, serbest çalışmakta kararlıyım." dedim. Aramızda eski ve bozulmaz bir samimiyet vardı. Söze başladı, "Başına gelen her şeyi biliyorum, parasız olduğun da muhakkaktır, çünki sen para denilen şeye kıymet vermezsin, Birinci Dünya Harbi'nde bir katır yükü altunu getirüp vilayete teslim ettiğin hiçbir zaman aklımdan çıkmaz. Bakayım cebimde kaç param var, onu seninle yarı yarıya bölüşelim" dedi. Paraları çıkardı, saydı 300 lira idi. "Bunun yarısını sana veriyorum" dedi. "Buraya sizden para istemeye gelmedim" diyerek ısrar edince kati olarak almamı ve "Beni eski bir harb arkadaşı ve kardeş kabul ediyorsan alırsın" dedi ve zorla cebime koydu. "Benim Ankara'ya geldiğimi nereden haber aldınız" deyince gülerek: "Senin Ankara'ya geldiğini ve sahte bir nüfus teskeresiyle girdiğini, seni çok seven polis müdürümüz bana gülerek anlattı. Sen kereste tüccarı Arif Efendi! Yoksa son zamanlarda zengin olup kereste ticareti mi yapıyorsun? Fakat senin eski arkadaşın Dilaver bunu yutar mı? Geldi bana haber verdi." dedi.

O zamanlarda Ankara'da en mühim mesele yatacak yerdi. Otel yoktu. Yalnız Taş Han denilen, altı hayvan ahırları, üst katı odalar olan bir han vardı. Ömer Lütfi Bey "Biz bir odada üç kişi yatıyoruz. Ankara'da yer yoktur. Fakat sana bir şey söyleyeyim, emvali metrukeden Yahudi mahallesi civarında bazı evler vardır. Hükümetce bunların, kapıları kilitlenmiş, mühürlenmiştir. Sen becerikli bir adamsın, bunlardan gözüne kestirdiğinin kapısını kır, aç ve içine gir. Görüp şikâyet eden olursa gelen polise veya memura polis müdiri Dilaver'in haberi olduğunu söylersin, hiç korkma" dedi.

Teşekkür ederek ayrıldım, evvela güzelce bir karnımı doyurdum. O zaman Ankara'da lokanta filan yoktu. Bu mühim olarak Zincirli Cami sokağında Hafız'ın kebapcı dükkânı dedikleri bir yer vardı. Oraya gittim. Kaç günden beri peynir ekmekle geçinmiştim.

Akşam olmuştu, bu gece de Taş Han'da kaldım. Oradan doğru Dilaver'e gittim, boynuma sarıldı ve "Gel bakalım koca sahtekâr" dedi. "Seni tanımasam ben de vaktiyle bir kazada ölen keresteci Arif Efendi canlandı diyecektim. Bunu mutlaka eski dosyalardan Nevzat yürütmüştür!" dedi. Akşam yemeğini beraber yedik, Ömer Lütfi Bey'in söylediği ev meselesini söyledim, muvaffık olduğunu söyledi ve "korkmadan işe başla" dedi.

Bilecik'ten dönmüştüm. Evkaf ve Şeriye Vekâleti binasında bir çalışma odam vardı, içeri girince fena halde bozuldum. Sulu boya ile yapıp çerçeveletiğim bir projem yerde parça parça edilmiş yatıyordu. (Bir gün Ziya Gökalp, Hamdullah Suphi, Ruşen Eşref ve bazı arkadaşları beni ziyarete gelmiş ve bir zafer abidesi, [Archde Triumph] projesi yapmamı istemişlerdi. O zaman böyle bir abide düşünülüyordu. Ben de yapmıştım ve Bilecik'ten dönüşümde icab eden makama verecektim.) Hademeye sordum. "Şer'iye Vekili odanıza geldi ve bu resmi görünce, 'Bu putlarla dolu resmi aşağı indir' dedi ve ayaklarıyla çiğneyerek parçaladı." dedi. Üzerinde heykel görünce hemen put diyen bu yobaz, kırılası ayaklarıyla onu çiğnemişti. İşte bu hadise üzerine Asaf Bey'e Allahısmarladık diyerek kapı dışarı fırladım. Biraz daha burada dursam başıma bir bela gelirdi. Bir iki gün sonra Taş Han'ın karşısında bir yer buldum, tamir ettirdim ve burada ilk yazıhanemi açtım. Kapıya bir de tabela asdım: TÜRK İNŞAAT EVİ.

(Sürecek)

Souvenir of
THE ROYAL ROMANCE

H.R.H. The Duke of York. Lady Elizabeth Bowes Lyon

ROYAL WEDDING GALA NIGHT

GRAFTON GALLERIES CLUB

THURSDAY
APRIL 26th 1923

Prens Albert (1895-1952), İngiltere Kralı V. George'un küçük oğluydu. Deniz subayı olarak yetiştirilmiş ve 1916'da Almanlara karşı ünlü Skagerrak Savaşı'na katılmıştı. 1920'de York dükası olmuş, 26 Nisan 1923 Perşembe günü de, Strathmore kontu Bowes-Lyon'un küçük kızı Lady Elizabeth'le Westminster Manastırı'nda evlenmişti. Aynı gece, Londra'nın Grafton Galleries Kulübü'nde yapılan düğün törenleri, bu ayki menümüzün konusunu meydana getiriyor. [Bu prensin krallığı hiç sözkonusu değilken, ağabeyi VIII. Edward'ın tahtından ayrılmaya zorlanması üzerine, 1936 sonunda, babasının adını alarak İngiltere hükümdarı olmuştur. Şimdiki Kraliçe II. Elizabeth'in babasıdır. Halen 86 yaşında olan eşi Elizabeth de ana-kraliçedir.]

PROGRAMME

PAUL WHITEMAN and HIS BAND
will play during DINNER and from 12.30 to 2.30 a.m.

GRAFTON GAMBOLS

9.30 p.m.

Tip, Tip, Tippy Canoe
VIOLET DOREEN & HER INDIANS.

"To Hold and to Love" MISS ELSIE MAY.

THE DOLORES TWINS

"Georgette"
FAYETTE PERRY & HER HAT BOXES.

11 p.m.

"Carolina in the Morning
ELSIE MAY and her Crinolines

Indian Snake Dance VIOLET DOREEN

"Romance of the Western Sahara"
BY THE "PERSONALITY CONTINGENT"

Oh Diana! TOMSON TWINS

Toot, Toot, Tirrie
FAYETTE PERRY & HER "SCRUTTERS

FINALE
THE JAZZ WEDDING.
THE COMPANY

THE ENTIRE PRODUCTION CONCEIVED AND PRODUCED
BY R. J. & J. A. TOMSON.

VANDA HOFF
(Miss PAUL WHITEMAN)
First Appearance in Europe
SPECIALITY DANSES

Grafton Galleries Club.

Menu

Thursday, 26th April, 1923

ŞÖLENLER

Bu şölende yenilen yemeklere birlikte bir göz atalım

Yağmurcun yumurtası (hamurişi bir yuvaya oturtularak, hazırlop, soğuk yenir. Memleketimizde de bulunan bu av kuşu türü, şimdi korunmaya alınmış ve yumurtalarının toplanması yasaklanmıştır).

Adalar şarabıyla tatlandırılmış, yeşil deniz kaplumbağası çorbası (Burada Adalar şarabından kasıt, koyu renkli ve tatlı Madeira şarabıdır. Bizde pek tanınmayan bu içkiye en yakını, Kavaklıdere'nin Tatlı-Sert şarabı olabilir).

Arşidük usulü dil balığı (Dil balığına yakışan o kadar çok salça türü vardır ki, bunun hangisi olduğunu saptayamadım).

Cumberland bölgesinin kuzu butu kızartması, yanında yeşil nane demetiyle haşlanmış taze bezelye.

Fédora salatası (?)

Lauris'in taze kuşkonmazı, bâkire salçalı (Lauris köyü, Marsilya'nın kuzeyinde Denance Nehri kıyısındadır; kumlu toprağından dolayı kuşkonmaz yetiştirmeye çok elverişlidir).

"Perry Fayette" cinsi taze şeftali (Aylardan Nisan olduğuna göre ya Avustralya'dan ya da Güney Afrika'dan getirtilmiş olmalı. Şeftaliye, eğlence programının baş artisinin adı verilmiş. Belki de bu kız, sarışın, pembe yanaklı, çığ çığ yenilebilecek, şeftali gibi bir taşbebekti).

Çan biçiminde kuru pastalar, üstleri yetkin bir biçimde süslenmiş (özür dilerim, bunun ne olduğu hakkında hiçbir fikrim yok).

Menüyle birlikte basılan program da, bundan 63 yıl öncesinin müzik ve eğlence türleri hakkında bize iyi bir fikir verebilir. Amerikalı Paul Whiteman'in orkestrası, iki dünya savaşı arasında çok ünlü bir dans orkestrasıydı, özellikle büyük otellerin balo salonlarında çalardı. İkinci savaştan sonra yaptığı müzik, o zamanın gençleri tarafından çağdışı sayılmışsa da, 1920'lerde pek modaydı. Yemek sırasında çaldığı müzikten başka, saat yarımdan sabahın iki buçuğuna kadar da dans müziği çalmış.

Eğlence faslına gelince, saat dokuz buçukta, Amerikan dansözü Bayan Violet Doreen, grubuyla birlikte, sözde kızılderili dansları icra etmiş. Ardından, Bayan Elsie May, günün mânâ ve ehemmiyetini belirten "Tutmak ve Sevmek" adlı şarkıyı teganni etmiş. Sıra gelmiş, Dolores ikiz kardeşlere -ki, bunlar daha çok seneler İngiliz sahnelerinde şarkı söylemişlerdir. Birinci bölümün son numarası, Bayan Fayette Perry ve "Şapka Kutuları" ismindeki dans topluluğunun gösterisidir. Parçanın adı da "Georgette"- o devirlerde pek revaçta olan bu Fransız kökenli ada, şimdi hemen hiç rastlanmamaktadır.

Saat onbirde, eğlence programının ikinci kısmına geçilmiş ve Bayan Elsie May "Crinoline"ler grubuyla, "Sabahleyin Carolina" şarkısını icra etmiş. Krinolin, o zamanlar hanımların giydikleri, uzun etekli, dantelli entarilerin adıydı. Bayan Violet Doreen, bu sefer Hintli olarak solo bir yılan dansı yapmış. Bunu takiben huzura çıkan "Mühim Zevat Topluluğu", "Tahta Askerlerin Aşkı" isimli bir parçayla mümtaz konukları eğlendirmişlerdir. İlk bölümde olduğu gibi, bu kısımda da bir ikiliye yer verilmiş: Tomson ikiz kardeşler, "Yaktın beni, ah Diana" adlı, ünlü ve uzun yıllar popüler olan bir şarkıyı söylemişler (Not: O dönemde Charles diye bir veliaht yoktu, tabiî!). Gecenin yıldızı Fayette Perry ikinci kere sahneye çıkmış. Yalnız bu sefer, grubunun adı değişik: "Strutters" veya Cakalı Yürüyenler topluluğu. İcra ettikleri dans, "Toot, Toot, Tootsie" o zamanlar çok sevilen tempolu bir şarkıydı. Final numarası olarak da, bütün topluluklar birarada sahneye çıkıp, Caz Düğünü dansı etmişler.

Çiftler dans ederlerken de, arada orkestra şefi Paul Whiteman'ın eşi Bayan Vanda Hoff (Avrupa'da ilk kez) sahneye çıkıp, özel olarak hazırladığı gösterileri yapmış. İnsan merak ediyor: Bunlar özel ve cüretkâr danslar mıydı, two-step, tango, fox trot, charleston?..

Ah, nerede o eski günler!

F. Muhtar Katırcıoğlu

TARIK Matbaa ve mahal-i idaresi: Bab-ı Âli Caddesinde 54 numaralı hane-i mahsusdur. Fünün ve edebiyata ve menafi-i âmmeye mutazammın muharrerat ve makalâta ve ağraz ve şahsiyattan âri her nev'i mubahese ve mulâhazata sahifelerimiz daima kuşadedir. Evrak ve muharrerat-ı vâridenin tehir ve adem-i dercinden dolayı matbaa mes'ul olmayacağı gibi derc olunmayan mekatib ve evrakı istirdat iddiası dahi kat'iyen mesmû ve makbul olamaz. Posta ücreti verilmemiş mektuplar kabul olunmaz. Bir nushası bir guruş mecidiye...

Osmanlı Basını'nda

Yüz Yıl Önce Bu Ay

AYŞE ŞEN

İSTANBUL HAVADİSİ

Madamlar Balo Veriyor

☐ Dersaadet'te sâkin Avusturya ve Almanya teb'asından bazı madamalar bir hastahane tesisi zımnında bir cemiyet-i hayriyye teşkil ettiklerinden bu kere cemiyetlerinin ikinci senesi münasebetiyle Beyoğlu'nda vâki Yeni Tiyatro'da Efrenci Şubat'ın on ikisinde bir balo vereceklerdir. İşbu balonun hâsılât-ı sâfiyyesi mezkûr şu teşebbüsün şâyân-ı teşvik ve tergib [yüreklendirilmeye ve isteklendirilmeye değer] olduğuna şüphe yoktur.

Zikr olunan balo biletleri Galata'da Tünel civarında (Mösyö Ştayn) ve Millet Hanında (Mösyö Karlman) ve yüksekkaldırım da (Mösyö Bravnştayr) mağazalarında satılıyor... (17 Kânun-ı Sânî 1887)

Madenî Para Yiyen "Fareler" Tutuklandı.

☐ İşitildiğine göre meskukât-ı atîka-i Osmaniyyeden Mahmudiye [Sultan II. Mahmut devrinde basılan altın para] ve çifte sandıklı ve rub'iyye [çeyrek altın] ve bunlara mümasil altınların etrafını kat' [kesip] ve makina vasıtasıyla müceddeden tırtıl-ı îmal ederek [yeniden kenarını dışlendirerek] hafiyyen ahaliye furuht eden [satan] Salmatomruk civarında sâkin sarraf Barok ile biraderi İsak derdestle taht-ı tevkife alınmışlardır.

Bu husus hakkında müstantik [sorgu Yargıcı] tayin kılınan Dersaadet ceza mahkemesi âzâsından izzetlû Hüseyin Sıdkı Efendi tarafından kemal-i germî ile [hararetle] istintakât ve isticvabât-ı lâzıma [gerekli sorgulamalar] icra kılınarak merkumların hareketleri ef'âl-i cinâiyyeden olduğuna dair icat eden kararnamesi bi't-tanzim mercî-i âidi olan istînaf müdde-i umumiliğine tevdî kılınmıştır... (21 Kânun-ı Sânî 1887)

Saatçı Marko Müşterilerinin Mallarını Kaptı, Kaçtı

☐ Ortaköy'de Yalı Sokağı'nda ikamet eden Fransa devleti teb'asından ve İngiliz papazlarından Çiye Kinkporg'un hânesinde bulunan saatleri saatçi esnafından Yahudi Marko nâm şahıs yedi sekiz günden beri tamir etmekte iken geçen Cuma günü üç adet altın saat ahz ü sirkat etmiş ve yedinde pasaport olmadığı halde Viyana'ya gitmek üzere Avusturya posta vapurunda derdest olunarak fi'l-i sirkati ve anınla beraber mezkûr saatlerden yalnız birinin kapaklarını dört Osmanlı lirasına furuht ettiğini ve meblâğ-ı mezburdan üç adet Osmanlı ve iki adet nısf [yarım] Fransız altını ile iki çaryek [çeyrek] mevcut idüğünü ikrar ve itiraf etmesine binâen kendisi ve zikr olunan para ve saatler Deniz Komiserliği'nden Beyoğlu Mutasarrıflığına gönderilmekte icabının teşebbüs olunduğu mutasarrıfiyyet-i mumâileyhâ [adı geçen mutasarrıflık] cânibinden alınan jurnalden müsteban olmuştur... (25 Kânun-ı Sânî 1887)

Gazete İdarehaneleri de soyulur

☐ Pazar gecesi (Neologos) nâm gazetenin idarehanesinde bulunan kasası kırılarak derûnunda [içinde] bulunan iki yüzelli lira ile sâir evrâk-ı mühimme sirkat olunmuş olmasından dolayı mezkûr gazetenin idaresi tarafından Galata Polis Merkezi'ne müracaatla mütecâsirinin [cesaret edenin] taharrîsi [araştırılması] talep olunması üzerine merkez-i mezkûr komiserliği tarafından olunan taharriyât ve tedkikâttan mütecâsirlerin idar'e-i mezkûrede hizmet etmekte olan hamallar olduğu emârât-ı kaviyye [sağlam belirtiler] ile anlaşılmakla evvelki gün akşam üzeri hamallar bi't-tedkik Galatasarayı'na i'zâm kılınmışlardır... (25 Kânun-ı Sânî 1887)

Kör Kuyuları Kapatalım

☐ Aldığımız bir varakada Beyoğlu'nda vâki Ağahamamı'ndan Yeni Mahalle'ye gidilecek yolda mahzen şeklinde yapılmış atik bir kuyunun ağzı zeminle beraber olup vakitli vakitsiz oradan geçen yolcuların ve alelhusus küçük çocukların maazallah bir kazaya uğramamaları için hemen kapattırılması zımnında mercîinin nazar-ı dikkatinin celb olunması beyan olunuyor... (27 Kânun-ı Sânî 1887)

Zenci Taifesinden Mustafa Küreğe Mahkûm Oldu

☐ Yakacıklı Kürt Raşidi katl etmesinden dolayı müttehim [suçlu] bulunan mahall-i mezkûr sâkinlerinden ve taife-i zenciyyeden Mustafa nâm kimsenin fi'l-i katle cür'eti tahakkuk etmekle mücrimiyetine ve kanun-ı cezanın yüz yetmiş dördüncü maddesinin fıkra-i evve-

lîsine tevfîkan on dört sene müddetle küreğe vazîna dünkü gün mahkeme-i cinayetçe müttefikan karar verilmiştir.. (30 Kânun-ı Sânî 1887)

MUKTEBESAT

"Eşkiyalık Vadisi'nin Sâkinlerinden" Hasan Bin Nezir Ölü Olarak Ele Geçirildi

☐ Kurşunlu kazası muhacirlerinden olup vâdi-i şekâvet [eşkiyalık alanında] ve mazarratta pûyân olan [koşan] Hasan bin Nezir nâm katilin tardına karyesindeki hanesine geldiği haber alınmakla derdestine memuren asakir-i zabtiyyeden İbrahim ve Tahir Çavuş ve maiyyetleri gönderilerek hanesi basılmış ve teslim olması teklif olunmuş ise de ihale-i sem'i itibar ve itaat etmeyip silâh endahtına cür'et eylemesi üzerine asakir-i zabtiyye-i şâhâne taraflarından muamele bi'l-misl kaidesi icra olunarak merkumun meyten [ölü olarak] ele getürüldüğü Kosova gazetesinde okunmuştur... (11 Kânun-ı Sânî 1887)

Rumeli Muhacirleri Çankırı'ya Yerleştiriliyor

☐ Kengürü [Çankırı] sancağı dahilinde Sofular Çiftliği nâm arazide iskân ve tavattunları [yurtlanmaları] evvelce kararlaştırılmış olan Rumeli muhacirlerinden otuz altı nüfus için birer oda ve bir ahur ve samanlıktan ibaret olmak üzere üçer gözlü müceddeden [yeni olarak] on hane tesis olarak sâye-i âtıfet-vâye-i hazret-i hilâfetpenâhîde nüfus-ı mezkûre bi'l-iskân-ı terfiyye ve irâhe kılınmış [adı geçen nüfus rahat ve refah içinde yerleşmiş] oldukları gibi talimat-ı mahsusası ahkâmına tevfîkan lüzumu kadar arazi mesaha [ölçülüp] ve irâe olunmakla [gösterilmekle] beraber tohumluk ve yemeklik içinde mikdar-ı kâfi hınta [buğday] ve şaîr [arpa] i'tâ ve henüz ne âlât ve edevât-ı ziraiyye ve ne de bunları tedarik edebilecek iktidara malik olmayan bu muhacirlerin tarlaları sürdürülüp tohumları ektirilmek üzere kurâ-i mütecâvireden [komşu köylerden] münasipleri tahsis ve şu suretle müceddeden teşekkül eden karyenin [Osmaniye] namıyla tesmiye olunmuş idüğü mahallî gazetesinde görülmüştür... (16 Kânun-ı Sânî 1887)

Ortaokul Öğretmensizlik Yüzünden Kapalı

☐ İskeçe'den aldığımız bir mektupta mahall-i mezkûrda vâki rüşdiye mektebi muallim-i evvelinini alîl ve ihtiyar bulunmasından dolayı mektebe gelememekte olduğu gibi muallim-i sânîsinin dahi diğer vezâif ile iştigal ederek devam etmemekte idüğü ve binâenaleyh mektebin mesdûd [kapalı] bir halde bulunduğu beyan ve Maarif nezareti'nin âcilen nazar-ı dikkatinin celb olunması ityân kılınıyor [bildiriliyor]... (30 Kânun-ı Sânî 1887)

TELGRAF HAVADİSİ

Rum Patrikhanesi Meclisi'ndeki Hizipler Birbirlerini Hükümete Şikâyet Edip Danıştaylık Oldular.

☐ Rum Patrikhanesi nizamnâmesinin tefsir-i ahkâmınca cemaat-i Metropolidan ve muhtelit [karma] meclis âzâsı iki fırkaya münkasim olup [bölünüp] beynlerinde [aralarında] ihtilâf zuhur etmekle meclis âzâsından bazılarının Adliye Nezaret-i celîlesine müracaat ve patriklik makamı kaymakamı Kayseriye Metropolidi Yoannis Efendi hakkında beyan-ı şikâyet ettikleri yazılmış idi.

Kaymakam efendi dahi nezaret-i müşârün ileyhâya ve zât-ı hazret-i sadrazamiye müracatla bu ihtilâf hakkında iktizâ eden izahat-ı şifâhiyye ve tahririyyeyi i'tâ etmiş olmakla madde-i münâziünfîhânın [hakkında anlaşmazlık olan maddenin] tedkiki ile iktizâsının beyanı zımnında tarafeyn-i müsted'ayâtının [iki tarafın isteklerinin] Şûrâ-yi Devlete havale buyrulduğu işitilmiştir.

Patrik intihabına memur olan meclisin akd-i ictima edeceği güne on beş gün kalmış olmakla şu müddet zarfında keyfiyetin Şûrâ-yı Devletçe fasl ü hasın olunup [kesin olarak halledilip] muamelât-ı intihabiyyeye devam olunacağı me'mul edilmektedir.. (13 Kânun-ı Sânî 1887)

Müslüman Vatandaş, Eskişehir'deki Rum Okulu'nun Biran Önce Yapılması İçin Bağışta Bulundu

Zirdeki İmzalarla Eskişehir'den Vârid Olan Mektuplar:

☐ Bundan yedi sene akdem Hüdâvendigâr vilâyet-i celîlesi dahilinde bulunan Eskişehir kasabasında iskân edilmiş olan Rum milleti etfâlinin [çocuklarının] lisan-ı zarafet-i beyan-ı Osmanînin ve elsine-i ecnebiyyenin [yabancı dillerin] tahsili için bu kere İslâm ve Hıristiyan eşraf ve muteberânı muâvenetiyle inşâ olunmakta bulunan mektebe Eskişehir eşrâfından ve tüccar-ı muteberânından Boyacızâde Tevfik Efendi üç yüz kuruş iâne-i nakdiyyeden başka on lira kıymetinde bir avize ve mezkûr avizenin yağ masrafı ve o yolda istihdam olunacak hademenin ücreti her dâim hasılatından tesviye olunmak üzere kırk lira değerli bir mülk ihdâ eylemiştir [bağışlamıştır]. Mumâileyhin şu hamiyet ve himmeti ve terakkî-i maarife olan inhimâki [düşkünlüğü] doğrusu şâyân-ı sitâyiş olup umum vatandaşlarımızı memnun ve mesrur eylemiş olduğundan işbu teşekkürnâmemizin gaze'e-i muteberlerinin bir köşesine dere[illegible] yurulması mütemennâdır.

Reis-i Komisyon-ı Mekteb-i Rum Kuyumcuoğlu Mihalaki, Eskişehir Rum Mektebi Müdürü Kostaki Çalık... (18 Kânun-ı Sânî 1887)

Eşkiya Bursa'da Ev Basıyor

☐ Rumeli muhacirlerinden yedi nefer eşkiyanın Hüdavendigâr dahilinde vâkî Muratlar karyeli Hacı Ahmed'in hanesini basarak akçe çıkar diye merkumun bir ayağını yakıp nakit ve eşyasını gasb ile firar eyledikleri zabıtaca bi'listihbar heman süvari Ali Çavuş'un maiyeti neferâtıyla tayin ve i'zâm ile sâye-i muvaffakiyyet -vâye-i hazret-i Padişâhîde altı neferinin derdest olduğu ve bir neferi Kütahya cihetine savuşduğundan anın dahi derdesti me'mul-i kavî bulunduğu [kuvvetle umulduğu] mahallinden yazılıyor... (26 Kânun-ı Sânî 1887)

İLÂN VE REKLÂMLAR

Sekiz Yıl Garantili Makinalar Mehmet Usta

☐ Tophane-i Âmire sanayi alayında tahsil-i sanatla neş'et etmiş olan sanatkârândan Mehmet Usta'nın yirmi seneden beri makinecilik sanatıyla iştiyal ederek fevkalâde meleke ve maharet kesb etmiş ve bu defa Bahçekapısı Caddesi'nde Celâl Bey Hanı'nın karşısında 29 nümerolu mağazayı küşad eylemiş olduğu ve mezkûr mağazada her cins en âlâ makineler furuht olunduğu ve müşterilerin aldığı makinelerin sekiz sene zarfında damiratı mumâileyh tarafından meccânen icra olunacağı ve hariçten müracaat olunursa, bozuk makinelerin ehven fiyatla tamir edileceği ilân olunur. (9 Kânun-ı Sânî 1887)

Kadınlara Empermeabl (Su Geçirmez) Çarşaflar

☐ Kadınlar için gayet zarif ve dayanıklı olmak ve eyyam-ı şitâya [kış günlerine] mahsus bulunmak üzere çarşaf biçiminde nefis ve güzel ve derununa asla su geçmez yağmurluklar bu kere Avrupa'dan celb olunarak Vezneciler'de Osmanlı Tiyatrosu kurbunda [yakınında] çarşafçı Şamlı Selim Efendi' nin mağazasında ehven ve mütedil fiyatla satılmakta olduğu elbise-i müzeyyene ve lâtife ve kaviyye iktisâ etmeye [giymeye] meraklı olan hanımlar için ilân olunur.

Beyoğlu'nda Büyük Cadde'de 409 nümerolu (Leon Şur)'un mağazası.

Her ne arzu olunursa satıldığı ilân olunur. (10 Kânun-ı Sânî 1887).

Kayserili Karakoçyan Ailesi ve Ünlü Hukuk Bilgini Sarkis Karakoç Efendi (1865-1944)

KEVORK PAMUKCİYAN

Takriben bir yıl kadar önce, Fransa'nın Cannes şehrinde mukim, Arşak Karakoç isminde eski bir vatandaş, Ermeni Patrikhanesi'ne bir mektup göndererek, kendisinin Sarkis Karakoç Efendi'nin oğlu olduğunu bildirdikten sonra, İstanbul Ermeni patriklerinden, Hovannes Başpiskopos Arşaruni'nin (1854-1929) biyografisini rica etmişti. Biz de arzusunu yerine getirdikten sonra, rahmetli pederi hakkında bilgiler ve resmini rica etmiştik. O da dileğimize karşı hüsnüniyet göstererek, pederinin fotoğrafı ile birlikte, bazı Ermenice eski gazete kupürlerinin fotokopilerini de tarafımıza göndermek lûtfunda bulunmuştu. İşbu kaynaklardan ve elimizin altında bulunan diğer bazı mehazlardan istifade ederek, yakında basılacak Ermenice bir yıllık için, bundan altı ay kadar önce pederi hakkında bir yazı hazırlamıştık. Türk Hukuk Tarihine sebkeden müstesna hizmetlerini nazar-ı itibara alarak, onu *"Tarih ve Toplum"* dergisinin sayın okuyucularına da tanıtmayı faydalı gördük.

Karakoç ailesinin üçyüz yıldan fazla bir mazisi vardır. Aslı, Kayseri'nin Derevank veya Derevenk köyünden olan işbu soyun, şimdiye kadar bilinen en eski şahsı, Koca Zakar'ın oğlu Karakoç'dur ki, eskiden mezkûr köyün Surp Sarkis Manastırı'nda bulunan, 1669 tarihli elyazma bir İncil'in muhtırasında adı geçmektedir.[1] Karakoçyan soyadının bu şahsın isminden ileri geldiği bu kayıttan anlaşılmaktadır.

1942-1945 yılları arasında, Üsküdar'daki Ermeni Mezarlığı'nın eski kitabelerini asıllarından toplarken, aynı sülâleye mensup olup, 31 Ağustos 1769'da ölen Bedros adlı ve 31 Ağustos 1770'de ölen Karakoç isminde, iki şahsın manzum kitabelerine de tesadüf etmiştik.

Eskiler arasında bu ailenin en ünlü şahsı, Boğos Başpiskopos Karakoçyan'dır. Onun da pederinin adı Karakoç'dur. 1751'de aynı köyde doğmuştur. 1773'de İstanbul'a gelmiştir. Önce kereste ticareti ile meşgul olmuştur. Takriben 1780'de, ruhanî hayata intisap etmiştir. 1783'de rahiplik mertebesine yükselmiştir. 3 Temmuz 1787'de, Bursa Ermenilerinin marhasası tayin edilmiştir. 1791'de, Eçmiadzin'de episkopos takdis olmuştur. 1794'de, Bursa'daki Surp Astvadzadzin kilisesini yeniden inşa etmiştir. 1810'da, Rumların, Yeniçeriler vasıtasiyle, Kudüs'teki Ermenilere ait mukaddes yerleri zaptettikten sonra, aynı yıl nisan ayında, Paşakapı'sında yapılan mahkemeye, Ermeniler tarafından katılmıştır. Aynı yıl Temmuz ayında ise, İzmit civarında bulunan Armaş veya Ermeşe Manastırı başkanlığına atanmıştır. 1820'de, mezkûr manastırın Surp Astvadzadzin Kilisesi'ni yeniden inşa etmiş ve 6 Ağustos 1825'de orada hayata gözlerini kapamıştır.

Muassır Karakoçyanlar arasında ise, en ünlüsü büyük hukuk tarihçisi

ve adliyeci Sarkis Karakoç Efendi'dir. Tercümeihalini, hazırladığımız Ermenice yazıdan istifade ederek sunuyoruz.

Sarkis Efendi'nin pederi Oskian Karakoçyan, 1880-1900 yılları arasında Edirne'de, subayların üniformalarını hazırlamıştır. Büyük oğlu Sarkis Efendi'den maada, Dr. Levon Karakoç isminde bir oğlu daha olmuştur ki, müteveffa değerli araştırmacı Dr. Arto Mezburyan'a (1879-1957) göre, 1896'da, Paris Üniversitesi Tıp Fakültesi'nden mezun olmuştur.[2] Yeğeni Sayınarşak Karakoç'a göre de, Fransa'da mühim vazifeler deruhde etmiş ve yaklaşık 1965'de ölmüştür.

Sarkis Karakoç Efendi, 1 Eylül 1865'de Hasköy'de doğmuştur. İlk tahsilini oradaki Nersesyan Mektebi'nde yapmıştır. Orta tahsilini ise, Edirne'deki *"Frères Assomptionistes"*lerin Fransız Mektebi'nde almıştır.1889'da, İstanbul'daki Hukuk Mektebi'nden mezun olmuştur. Müteakiben önce avukatlık yapmıştır. 1897'de, Beyrut'taki Ticaret Mahkemesi'ne müsteşar tayin edilmiş, ve birbuçuk yıl işbu görevde kalmıştır. Bundan sonra, yine bir buçuk yıl, Selânik'teki Birinci İstinaf Mahkemesi'nin hâkimi olmuştur. 1901'de, Preveze'deki Ticaret Mahkemesi reisi nasbedilmiştir. 1906'da, aynı vazife ile Rodos Adası'na naklolunmuştur. 1907'de, Kosova'daki Fevkalâde Mahkeme'nin müsteşarlığına atanmıştır. 26 Ağustos 1908'de ise, Üsküp'teki Fevkalâde Mahkeme'nin âzası bulunmaktaydı. Diğer taraftan, 1908 ve 1909 yılları Yedikule Ermeni Hastanesi'nin salnamelerinde, Cezayir Bahr-i Sefid Ticaret Mahkemesi reisi olarak adı geçmektedir (s. 161 ve 264). 1909'da Beyoğlu Noteri olmuştur. Birkaç ay sonra, İstanbul ve Beyoğlu İstinaf Mahkemesi hâkimi tayin edilmiştir. 1910'da, Adliye Nezareti Düstur Encümeni'nin reisi nasbolmuştur. 14 Mayıs 1911'de kurulan ve önce Adliye Nezareti'ne, 11 Şubat 1914 tarihinden itibaren de Sadrazamlığa bağlı, Müdevvenat-ı Kanuniye'ye müdür atanmıştır. 1925 yılına kadar işbu görevde kalmıştır. Son resmî vazifesi ise, Düyun-u Umumiye'de hukuk müşavirliğidir. Oğlu Arşak Karakoç'a göre, Hariciye Nazırı Kapriel Noradunkyan Efendi'nin (1852-1936) de danışmanı olmuştur.

Sarkis Efendi, önce Ulâ evveli rütbesiyle, 1914'te ise Osmaniye ve Maarif nişanlarıyla taltif edilmiştir. Sayın Arşak Karakoç, ikisinin beratlarının fotokopilerini de tarafımıza göndermek lûtfunda bulunmuştur.

Karakoç Efendi, 1925-1928 yılları zarfında, Galata'daki Agopyan Hanı'nda, Istepan Karayan'la (1855-1933) birlikte avukatlık yapmıştır. Aynı zamanda, Ermeni cemaatinin idare işlerinde de vazifeler deruhde etmiştir. Ezcümle, Ermeni Patrikhanesi Adlî Heyeti'ne başkan seçilmiştir. Patrikhane Merkez İdare Kurulu'na da üye olmuştur. 27 Mayıs 1926'da, işbu görevden ayrılmıştır. 1931'de, Fransa'nın Cannes sehrine göç etmişse de, iktisadî sebeplerle, bir müddet sonra geri dönmek mecburiyetinde kalmıştır. Rahmetli Prof. Kirkor Kömürciyan veya Kömürcan (1868-1958), onun aynı zamanda büyük bir antika mütehassısı olduğunu bildirmektedir.[3] Bu vesile ile, oğlu Arşak Karakoç'un da bir İslâm sanatı uzmanı olduğunu kaydedelim.

Sarkis Karakoç Efendi, 8 Mart 1944'te Büyükada'daki evinde ebediyete intikal etmiştir. Cenaze merasimi, Kınalıada'daki Ermeni kilisesinde icra kılınmış ve naaşı oradaki mezarlıkda, zevcesinin yanına defnedilmiştir.

Karakoç Efendi yaklaşık 1895'de, Kartallı Sırpuhi Mutafyan'la (1868-1914) evlenmiştir. İkisi erkek, ikisi de kız, dört evlâdı olmuştur. Büyük oğlu Kirkor Karakoç (1897-1979), Birinci Cihan Harbi'nde, Karpatlar cephesinde Galiçya'da, Osmanlı Ordusu'nda diş hekimi olarak hizmette bulunmuştur. İkinci oğlu M.Arşak Karakoç ise, 15 Ekim 1904'te Preveze'de doğmuştur. 1923'te, Galata'daki Getronakan Lisesi'nden mezun olmuştur. 1931'den beri Cannes'de ikâmet etmektedir. Kızlarından birincisi üç yaşında ölmüştür. İkincisi Heranuş 11 Temmuz 1901'de doğup, 1980'de vefat etmiştir; bir Fransızla evlenmişti.

Sarkis Efendi, Fatih Sultan Mehmed'den (1430-1481) başlayarak, Osmanlı ve Cumhuriyet devri Türkiye kanunları üzerinde yaptığı geniş araştırmalar ve neşriyatla, büyük takdir kazanmış ve ün salmıştır. Oğlu Arşak Karakoç'un beyanına göre, Adliye Nâzırı kendisine yazdığı mektupları, *"Muhterem Üstadım"* kelimeleriyle başlarmış. Bu da onun kazandığı büyük itibarı kanıtlamaktadır. O, Türkiye'deki kütüphanelerle iktifa etmeyerek, Berlin, Viyana, Dresden ve Paris'deki kütüphanelerde bulunan, yazma eski Osmanlı kanunlarını da tetkik etmiştir. Haddinden fazla çalışması dolayısiyle, hayatının son yıllarında gözlerinin nurunu kaybetmişse de, çalışma şevkini kaybetmemiş ve yardımcılar vasıtasiyle neşriyatına devam etmiştir.

Müteveffa Avukat Istepan Gülbenkyan, onun matbu ve gayrı matbu eserlerini ölümünden sonra tanıtmıştır.[4] Başlıca işbu kaynaktan istifade ederek, onları kısaca kaydediyoruz.

1. *"Miftah-ı Kavanin-i Osmaniye"* (Osmanlı Kanunları Anahtarı) - 1890 yılında neşredilmiştir.

2. *"Tahşiyeli Ceza Kanunu"* - Bilinmeyen bir tarihte basılmıştır.

3. *"Külliyat-i Kavanin"* - Fatih Sultan Mehmed zamanından İkinci Meşrutiyet'e kadar, Osmanlı Devleti'nin bütün kanunlarını ihtiva eden ve elli yazma ciltten mürekkep olan işbu eser, 1927'de hükûmet tarafından satın alınmıştır.

4. *"Düstur"* - Meşrutiyet devri kanunlarını ihtiva etmektedir ve muhtemelen basılmamıştır.

5. *"Mecmua-i Mukarrerat-ı Temyiziyye"* - Batı sistemiyle tasnif edilmiş olup, on iki ciltten ibarettir ve muhtemelen basılmamıştır.

6. *"Külliyat-ı Kavanin-i Cedide"* - İki cilt olarak 1914'te basılmıştır.

7. *"Tahşiyeli Kavanin"* - Prof. K. Kömürciyan'a göre, iki cildi 1914'te basılmıştır. Kalan sekiz cilt basılmamıştır.

8. *"Sicil-i Kavanin"* - Cumhuriyet devri kanunlarına hasredilmiş olup, 24 ciltten ibarettir ve 1943 yılına kadar varmaktadır.

9. *"Direktif No. 1"* - Victor Dalloz'un (1795 - 1869) sistemiyle hazırlanmış ve basılmış olup, 1815-1935 yılları arasında Türkiye'de mer'i kanunların genel bir listesidir.

10. *"Süpleman"* (Supplément) - Direktifin ilâvesidir. İşbu matbu eser-

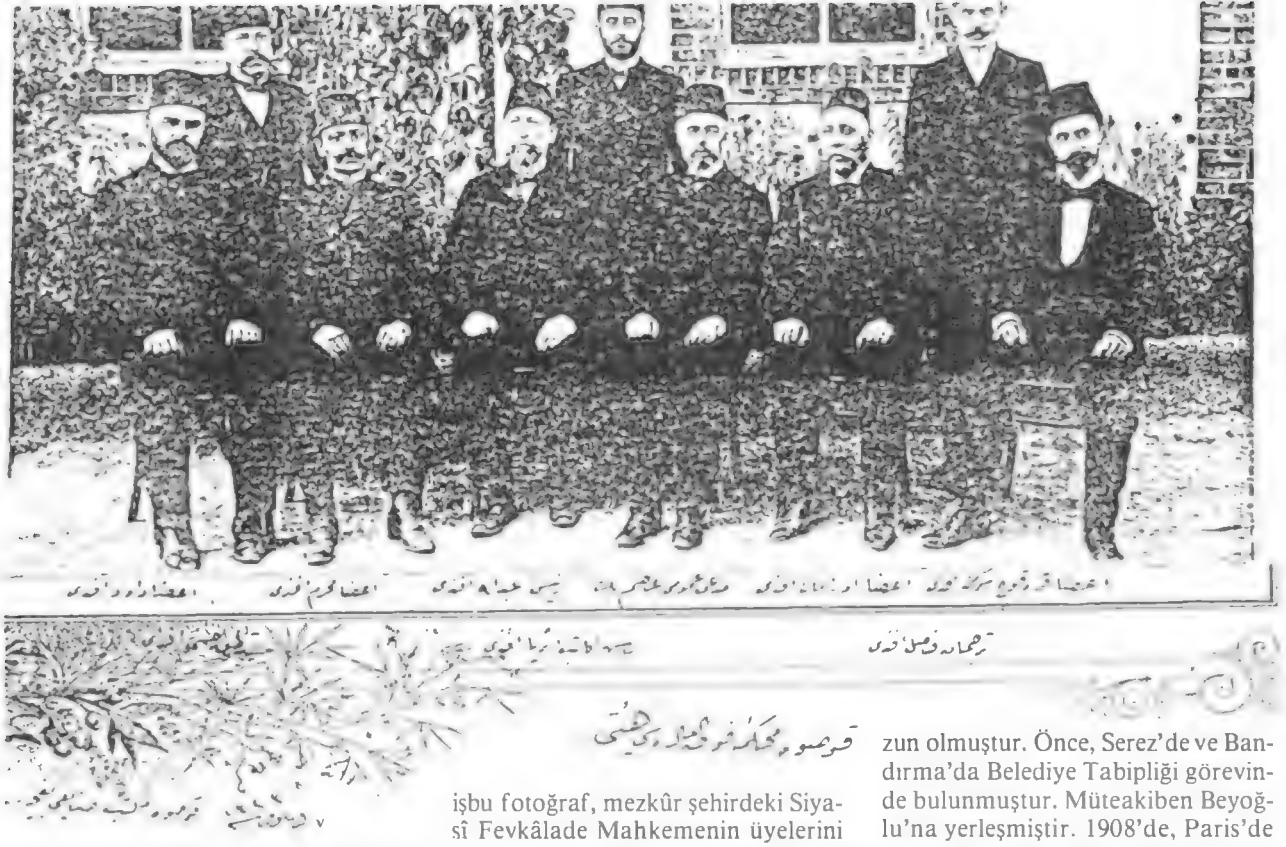

de, eski kanunlardan yalnız 1939'da meriyette olanlar nazar-ı itibara alınmıştır.

11. *"Pullar ve Kıymetli Evrak"* - 1939'da meriyette olan ve haşiyeler ihtiva eden bir kanunnamedir.

12. *"Huzur Kanunları"* (Codes d'audience) - Dört cilt halinde bir kanunnamedir. 1940 yılına kadar nazarı itibara alınmıştır.

13. *"Direktif No. 2"* - 1943 yılına kadar meriyette olan kanunları kapsamaktadır.

14. *"Patrikhaneler"* - Basılmamış olan bu eserde, Rum ve Ermeni Patrikhanelerine verilen fermanlardan, beratlardan ve sair resmî evraktan bahsedilmektedir.

15. *"Zabıtan"* - Polislere ve jandarmalara ait basılmamış bir çalışmadır.

16. *"Vergiler"* - Vergilere hasredilmiştir ve gayrı matbudur.

17. *"Vilâyetler"* - Vilâyetlere mahsus elyazma bir kanunnamedir.

Yukarda zikredilen eserlerin cilt sayısı 110'a erişmektedir. Bu miktar bile, Karakoç Efendi'nin nekadar enerjik, sabırlı ve çalışkan bir araştırmacı ve müdekkik olduğunu ispat etmeğe kâfidir.

Burada, Sarkis Efendi'nin oğlunun fotokopisini tarafımıza göndermek lûtfunda bulunduğu bir resimden de bahsetmek istiyoruz. 7 Eylûl 1323 (1907) tarihinde, Kosova'da Mekteb-i Sanayi'nin bahçesinde çekilmiş olan işbu fotoğraf, mezkûr şehirdeki Siyasî Fevkâlade Mahkemenin üyelerini göstermektedir. Sayın Arşak Karakoç, isimlerini kaydetmek zahmetine de katlanmıştır. Biz de burada onları tanıtıyoruz. Tabiidir ki, eski harfleri bilenler aslından da okuyabilirler.

A. Sağdan sola doğru, oturmuş vaziyette:

1. Karakoç Sarkis Efendi (âza)
2. Avramaki Efendi (âza)
3. Asım Bey (müddeiumumi)
4. Abdullah Efendi (reis)
5. Muharrem Efendi (âza)
6. Davud Efendi (âza)

B. Ayakta:

7. Fazıl Efendi (tercüman)
8. Süreyya Efendi (başkâtip)
9. Hüsnü Efendi (müstantik)

Karakoç ailesinin başlıca ferdlerini tamamlamak için Sarkis Efendi'nin amcazadesi, ünlü zührevi ve deri hastalıkları mütehassısı, Dr. Avedis Karakoç'dan da birazcık bahsetmeyi lüzumlu görüyoruz. İstifade ettiğimiz kaynak, ömrünün son yıllarında, kendisini yakından tanımak bahtiyarlığına erişdiğimiz Prof. Kirkor Kömürcan'ın, 10 Aralık 1943 tarihli *"Jamanak"* gazeteside neşredilen bir yazısıdır.

Dr.Avedis Karakoç da Hasköy'de, 18 Mayıs 1868 tarihinde doğmuştur. Sırmakeş Hagop Ağa'nın oğludur. Tahsilini, Hasköy'deki Nersesyan İlkokulu'nda, ve Soğukçeşme'deki Askerî Rüştiye'de yapmıştır. 1892'de, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den mezun olmuştur. Önce, Serez'de ve Bandırma'da Belediye Tabipliği görevinde bulunmuştur. Müteakiben Beyoğlu'na yerleşmiştir. 1908'de, Paris'de Saint-Louis Hastahanesinde, Prof. Darrier'nin nezdinde staj görmüştür. Avdetinde, Kumbaracı Yokuşu'nda bir klinik açmış ve 1932'de vuku bulan vefatına kadar, orada hizmette bulunmuştur. İhtisası dalında Türkçe risaleler neşretmiştir. Keza, *"Tercüman-ı Hakikat"*, *"Malûmat"* ve *"İkdam"* gazetelerinde, tıbbî kıymetli yazıları intişar etmiştir. Cilt hastalıklarına mütedair mufassal bir eseri ise, maalesef gayrı matbu kalmıştır. Aynı zamanda hâzık bir eporatör de olmuştur.

Dr. Karakoç'un kardeşi Karlo Karakoç da, diş hekimi olarak tanınmıştır. Birinci Cihan Harbi'nde Bandırma'da, yüzbaşı rütbesiyle Orduda hizmette bulunmuştur. Mütarekeden sonra İstanbul'a dönerek, Karaköy'de, köprünün karşısındaki Piyankocu Hanı'nda mesleğini sürdürmüştür.

İşbu yazımızla da, Kayserili diğer şöhretli bir ailenin tablosunu çizmeğe çalıştık. Ruhları şad olsun.

---

[1] Patrik Mağakya Başpiskopos Ormanyan (1841-1918)), *"Badmutyun Armaşu Tıbrevanki"* (Armaş Seminerinin Tarihi), *Şoğagat"* dergisi, İstanbul, 1958, sayı 4-5, s.156.

[2] *"Hay yev dzakumov Hay Pıjişkner"* (Ermeni ve aslen Ermeni Tabipler), İstanbul, 1940, s.26.

[3] *"Hotvadzaşark"* (Makaleler Serisi), İstanbul, 1947, s.47.

[4] *"Yedikule Ermeni Hastahanesi Salnamesi"* (Ermenice), 1945, s.403-410. Makale, 8 ve 9 Mart 1946 tarihli *"Marmara"* gazetesinde iktibas edilmiştir.

Ağrı mı, Ağra mı?

KEVORK PAMUKCİYAN

Kıral Ardavazt'ın uçuruma yuvarlanması

7 Eylûl 1986 tarihli *"Milliyet"* gazetesinde, Sayın Prof. Dr. Mecit Doğru'nun *"Tufan Efsanesi ve Ağrı Dağı'nın Önemi"* başlıklı bir yazısı intişar etmişti.

Önce, bir iki düzeltmede veya açıklamada bulunmak istiyoruz. Birincisi, Ahura köyünün doğru adı Agori ve eski ismi de Arguri'dir. Köyü yerle bir eden depremin tam tarihi ise eski takvimle 20 Haziran ve yeni takvime göre de 2 Temmuz 1840'dır. Venedik Mıkhitharist rahiplerinden Sukias Eprikyan (1873-1952), depremle birlikte, dağın indifa ettiğini ve köyün lavlar altında kaldığını yazmaktadır. Müteakiben, müşahid bir şahsın ifadesine istinaden, 14/26 Temmuz'da, ikinci şiddetli bir depremin vuku bulduğunu ve her iki depremden, bağlarda bulunan ancak 121 kişinin kurtulduğunu kaydetmektedir.[1]

Bu vesile ile, Eprikyan'ın natamam Coğrafya Ansiklopedisi'nden ve Ermeni Ansiklopedisi'nden[2] istifade ederek, köyün tarihçesi hakkında muhtasar olarak bilgi vermek istiyoruz.

Agori ilk defa, beşinci yüzyıl Ermeni tarihçilerinden Lazar Parbetzi tarafından zikredilmiştir. Ermeni Kralı Birinci Ardavazt (M.Ö. ikinci yüzyıl) bu taraflarda avlanırken, bu köyün yakınında bulunan derin uçuruma yuvarlanmıştır. Milâdî 702 yılında, Arapların baskısına karşı ayaklanan Ermeniler, işbu köye yakın bir mevkide, onları yenilgiye uğratmışlardır. Ortaçağda büyük bir kasaba ve dinsel idarî merkez olmuştur. 1840 depreminin arifesinde, köyün nüfusu üçyüz haneden ibaretmiş ve bunun ikiyüzü Ermeni imiş. Kilisenin adı Surp Arakelotz'dur. İki de mektebi varmış. Fransız seyyahları Dubois de Montpérot, Boulay de Couze ve aslen Fransız Estonyalı Friedrich Parrot (1791-1841), Ağrı'ya tırmanırlarken bu köyde konaklamışlardır. Alman jeologu Hermann-Wilhelm Abich (1806-1886) ise 1844'te, depremin sebeplerini araştırmak gayesiyle köye ziyarette bulunmuştur. Başpatrik Agorili Birinci Anastas (661-667) tarafından inşa edilen kubbeli kilise de, deprem esnasında harap olmuştur. Keza, köye yakın ve daha yüksekte bulunan Surp Hagop adlı manastır da, yanındaki şifa veren ünlü bir çeşme ile birlikte yıkılmıştır. Dubois de Montpérot, tesis tarihi belli olmayan işbu manastırda, onüçüncü ve ondördüncü yüzyıllara ait Ermenice kitabeler bulmuştur. Depremden sonra, yakınında yeni bir Agori köyü inşa edilmiştir ki, nüfusu geçen asrın sonlarında elli hane imiş. Aynı zamanda, köyde bir kilise ile, hisar şeklinde Rusların bir karakolu varmış.

Ermenicede *"ilk iniş yeri"* mânasına gelen Nahçıvan şehrinin isminin doğru şekli ise Nakhiçevan'dır.

Şimdi de asıl mevzumuza geçiyoruz.

Sayın Prof. Doğru, Pekarski'nin *"Yakut Dili Sözlüğü"*ne istinaden, *"Ağrı"* adının, Şamanizm devri Türkçesinde kullanılan ve kocaman veya tanrı mânasını haiz *"ağr"* kelimesi ile ilişkisi olduğunu muhtemel görmektedir. Ancak, bu devirlerde Türklerin Ararat Dağı ile hiçbir ilişkisi olmadığı aşikârdır, çünkü bu sıralarda Orta Asya'da bulunmakta idiler.

Bundan birkaç ay evvel, Amerika'dan şehrimize gelen, eski Kudüs Ermeni Patriği Sayın Diren Başpiskopos Nersoyan'la görüşmüştük. Konuşmamız esnasında Ağrı Dağı'nın isminin mânasını sormuştu. Bu hususta bir araştırmamız olmadığı için, kat'î bir cevap verememiştik. Bunun üzerine, bu ismin aslının Arapçada muhteşem anlamına gelen *"ağra"* olduğunu beyan etmişti.

Keyfiyeti tespit etmek için, işbu kelimeyi Lâtin harfli Türkçe bazı büyük sözlüklerde aradıksa da, maalesef bulamadık. Bunun üzerine, Ermeni harfli Türkçe lûgatlere başvurduk. Elimizin altında bulunan, Rahip Hagopos Bozaciyan'ın (1808-1883), 1841'de Viyana'da basılan Türkçe-Ermenice Sözlüğünde (s.21b), *"ağra"* kelimesine tesadüf ettik. Arapça menşeli olduğu kaydedildikten sonra, karşılığında Ermenice *"keğetzgakuyn"* kelimesi mevcuttu ki, en güzel demektir. 1883'te, yine Viyana'da basılan, Rahip Ambrosios Küpelyan'ın (1853-1935?) Türkçe-Ermenice-Fransızca Sözlüğünde (s.23b) ilâveten, aynı mânayı da haiz *"aznıvakuyn"* kelimesi de bulunmakta idi. Ermeni Ansiklopedisi'nin *"ararat"* maddesinde (cilt I. s.691c) ise Ermenice eski ismi Masis için kullanılan sıfatlar meyanında, önce *"azat"* kelimesi kaydedildikten sonra, Pehlevi veya Zend lisanındaki *"yazata"* kelimesinden alındığı ve anlamının da mukaddes, tapınmaya şayan ve güzel olduğu iş'ar olunmuştur.

Ağra isminin eski Ermenistan'ın bazı bölgelerinde, VIII. - XI.ci yüzyıllarda hüküm süren Arap Emirlikleri zamanında, Ermenice *"azad"* sıfatının karşılığı olarak, Araplar tarafından Ararat Dağı'na verilmiş olması çok muhtemeldir. Esasen, Türkçe *"ağrı"* kelimesinin mânası, hiçbir surette mezkûr dağ ile bağdaşamaz. *"Ağra"* kelimesinin anlamı ise pek uygun olduğunu nazarı itibara alarak, *"ağra"*nın halk dilinde *"ağrı"*ya döndüğünü ve sonra da yazı diline de geçtiğini kabul edebiliriz.

Bilindiği üzere Ağrı, eskiden beri dünyanın en görkemli dağı telâkki edilmiştir. Zaten *"Ararat"* adı da, Urartu dilinde *"dağların dağı"* mânasını haizdir.[3]

Yazımızın sonunda bir noktaya da temas etmek arzusundayız. Bazı kimselere göre, Amerikalıların ve Batılıların

Nuhun gemisini aramak bahanesiyle, Ağrı Dağı'na tırmanmalarının asıl gayesi, Türk-Sovyet-İran hudutlarının kavşağında tarassutta bulunmaktır. Filhakika, Türkiye'de bu kadar yüksek dağlar mevcutken, bunlardan hiçbirine tırmanmamaları herkesin nazar-ı dikkatini celbetmektedir. Nitekim, son defa Ağustos ayında dağa çıkan astronot James Irwin'in üzerinde bulunan fotoğraf filmleri, bu şüpheyi haklı çıkarmıştır.

Bu hususta eski bir kanıtı da biz açıklayacağız. Yanılmıyorsak, Cumhuriyet devrinde ilk defa 1949'da, Mr. Smith isminde bir Amerikalı Protestan vaizin başkanlığında bulunan bir heyet, Ağrı Dağı'na yükselmişti. O zamanlar, Üsküdar'daki 1982'de yanan evimizde oturmakta idik. Thomas Kozmadis isminde bir Rum Protestan çocukluk arkadaşımız vardı. Nasıl olmuşsa, işbu heyetin başkanı ile tanışmak fırsatını elde etmiş. Kendisi Robert Kolej'de tahsil görmüştü ve iyi İngilizce bilirdi. Bir akşam onu evine davet etmişti. Rahmetli pederimizle bizi de çağırmıştı. Mr. Smith konuşması esnasında mühim bir ifşaatta bulunmuştu ve kendisinin haberi olmadan, heyetine C.I.A. tarafından gizlice, bir ajanın da dahil edildiğini sonradan öğrendiğini bildirmişti.

Not: Derginin 1986 Eylûl sayısında ve mektuplar kısmında çıkan *"Mıkhitharistler Hakkında Yeni Açıklamalar"* başlıklı yazımızda, aşağıdaki düzeltmelerin yapılması rica olunur.

1. İkinci maddenin yedinci satırındaki *"ettiği"* kelimesi *"edilen"* olacaktır.

2. Aynı maddede, Mesrop Başpiskopos Nişanyan'ın doğum ve ölüm tarihleri, sehven Eremya Çelebi Kömürciyan'ın doğum ve ölüm tarihleri yerinden çıkmış ve üç satır da atlatılmıştır. Doğrusu şu şekilde okunacaktır:

"Eremya Çelebi Kömürciyan'ın (1637-1695) akrabası değil, özbeöz kardeşidir. Söz Eremya Çelebi'den açıldığı için, bu vesile ile hakkında yeni bir açıklamada bulunmak istiyorum. 1939'da Kudüs'te, Mesop Başpiskopos Nişanyan (1872-1944) tarafından neşredilen, v.s."

3. Üçüncü sütunun 12. satırında geçen *"davet"* kelimesi de *"avdet"* olacaktır.

Ödemiş Arastası

DR.ÜLKÜ ALTINOLUK

Ödemiş, 1831 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk nüfus sayımında Aydın Sancağı'ndaki "Kazalar" arasında ismi bulunan, önceki kaynaklarda ise Karye-i Ödemiş -Ödemiş Köyü- olarak saptayabildiğimiz, günümüzde İzmir iline bağlı bir Batı Anadolu ilçesidir.

Fatih Sultan Mehmet Devri defterlerinde "Karye-i Ödemiş," serbest tımar olarak görülmekte, bu yıllarda Mekke'ye vakfedilmiş bulunmaktadır.[1]

Görülebileceği gibi, kuruluş aşamalarında da -başka bir uygarlığın devamı olmadığından- doğrudan fiziki etkileşimi yok denebilecek kadar az olan, Küçük Menderes Havzası'nda, bu verimli ovada kısa sürede gelişen bir Türk şehridir denebilir. Kent, imparatorluğun mülkî taksimatının değiştiği 1867'den itibaren giderek önem kazanmış ve bu tarihte Keles (günümüzde Kiraz), Balyambolu (Beydağ), Birgi bucaklarının kendisine bağlanmasıyla "merkez" durumuna gelmiştir.[2] İç Batı Anadolu'nun tarımsal ürünlerinin, daha kolay bir şekilde denize ulaşımını sağlamak amacıyla, 1888 yılında, Anadolu'daki ilk demiryollarından birine sahip olmasıyla bu yıllarda kentin önemi büsbütün artmıştır.

Türk toplum yapısının bir sonucu olarak oluşan, merkezde cami ve çevresinde çarşı biçimindeki mekânsal örgütlenme şeması, bu Osmanlı geleneği, Ödemiş'te de görülmektedir.

1800'lü yılların başında yapılmış Küçük Camii, Büyük Camii ve 1912'de yapılan Yeni Camii bu kentin çekirdeğini oluşturmaktadır. Yıllar boyunca bu yerleşimin bütün sosyal yapıları; camileri, kütüphanesi, hanı, kahvehaneleri, sebilleri, çeşmeleri, geniş saçaklı ve içinde aynı cinsten eşya satılan dükkânlardan oluşan *arasta*'sı; bu merkezî alanda toplanmıştır.

Cumhuriyetin ilk yıllarında; üzerinde Arasta'nın da bulunduğu kent merkezini, İzmir yoluna bağlayan İsmet Paşa Caddesi (Nezih Başgelen Arşivi).

[1] *"Pınaşkharhik Pararan"* (Coğrafya Sözlüğü veya Ansiklopedisi), Venedik, 1902, s.84b-85a.

[2] Erivan, 1974, cilt 1., s.229a-b.

[3] *"Ermeni Ansiklopedisi"*, cilt I., s.691a.

ÖDEMİŞ ARASTASI

Bu önemli alanın yapılarından arasta, 1919-1922 yılları arasında, Kurtuluş Savaşımız sırasında Batı Anadolu'nun yangınlardan korunabilmiş sayılı tarihî çarşılarındandır. Yunanlıların 15 Mayıs 1919'da İzmir'i işgal etmelerinden sonra, hızla Batı anadolu içlerine doğru ilerlemeleri ve bu emperyalist güçlerin, Eylül 1922'de yurdumuzu terk ederken Birgi, Tire, Alaşehir, Aydın, Efes, İzmir arastalarıyla öteki kent parçalarının büyük bölümünün yanıp yıkılması yüzünden, bu tarihsel kültürel mirasımızın önemi büsbütün artmış olmaktadır.

Arasta ve şehir, Kurtuluş Savaşı'mız sırasında, Ödemiş Müftüsü olan, Hacı Hüseyin Fehmi Efendi (1869-1933) ile Ödemiş Papazı'nın, bu iki ruhanî liderin çabalarıyla yangınlardan korunabilmiştir. Rum lideri, Yunanlıların ahşap evlere, konaklara, arastadaki yerli Rumların ve Türklerin köşebaşı dükkânlarına gaz dolu tenekeler yerleştirdiklerini müftü efendiye bir gün önceden haber verir. Türk halkı, geceyarısı, gaz dolu tenekeleri -yakacak olarak kullanmak üzere- emin yerlere taşır.[3] Diğer yandan, 30 Ağustos 1922 zaferimizden sonra Yunan kuvvetleri, Anadolu'dan çekilmeye başlarlar. Bu süreç içerisinde, Ödemiş'te, 3 Eylül 1922 sabahından itibaren yerli Rumlar, trenle Bayındır'a kadar taşınırlar. Yunan askerlerini götürecek son tren kalkacağı zaman, gidemeyen sivil yerli Rumlar trenin önüne yatarlar. Bunun üzerine Yunan komutanı *Fifi*,havaya ateş açtırarak "Türkler geliyor" şayiasını çıkarır. Trene alınmadıkları için kalan yerli Rumlar, bu korkuyla sağa-sola kaçarak dağılırlar. *Arasta*'yı ve şehri yakmak üzere kalan Yunan askerleri de, bu sesler üzerine, Türklerin baskın yaptığını sanarak, gaz dolu tenekeleri de yerlerinde bulamamanın telâşıyla, yangın

Ödemiş'e ilk yerleşenlerin lideri olduğu sanılan, Çoban Baba - Sungurlu Kümbeti, 1986 (yukarıda).

çıkaramadan, bu trene zor yetişirler.

Dellâl Şükrü, mahalle-mahalle dolaşarak, bozguna uğrayarak kaçmaya başlayan bu işgalci kuvvetlere silâh atılmamasını ilân eder.[4] Bu şekilde Arasta ve şehir yanmaktan korunmuş olur.

İlçe, günümüze değin yıkımlarla çok büyük bir bölümünü kaybetmesine karşılık *Arasta,* yüzeysel değişimlerle korunabilmiştir. Bugünlerde ise politik dalgalanmalar, şehir imar plânlarının masa başında yapılması gibi etkenler nedeniyle, yine bütünüyle bir yıkımla karşı-karşıya kalır.

Ödemiş Belediyesi Encümeninin 8.5.1985 tarih ve 851 sayılı kararı ile:

İlk aşamada, yol genişletilmesi amacıyla, Arasta'nın büyük bir bölümünün yıkımı safhasına gelinir. İleriki aşamalarda ise, imar plânına göre, Arasta'nın tümünün yıkılması plânlanır ve plân tasdik olur. Büyük Camii'nin ortaya çıkarılması gibi Türk geleneklerine aykırı bir durumla karşı-karşıya kalınır. İleriye karşı bir tarih belgesi olarak yazmak zorundayız ki, Ödemiş Belediyesi'nin bütün yıkım çabalarına rağmen; özgün tarihsel, kültürel, etnografik, mimari değerlere sahip, Büyük Camii'nin Kuzey-Batı yanını saran ve günümüzde de geleneksel el san'atlarının yanısıra, ticaret işlevini sürdüren *Ödemiş Arastası*,[5] Mayıs 1986'da tescil edilmiş bir *Sit* alanıdır.

Doğal olarak, mimarlık, bir anlamda geçirdiğimiz toplumsal, ekonomik, siyasal ve kültürel gelişmelerin göstergesi olduğuna göre ve bunların yeterince açıklanabilmesi de, sayılan etkenlerin bilinmesiyle mümkün olduğundan,[6] bütün bu yukarıda sayılan etkenlerin, bu arastayı oluşturduğunu, bu kültürel kimliğin bu mimariyi ortaya çıkardığını ve yine başka bir kültürel bakış açısının, bu tarihsel-kültürel mirasımızı günümüzde, *bu çağda* bile ortadan kaldırabileceği görülebilir.

Bu Arasta'nın esnaf örgütlenmesi -Ahi Örgütü- ve Lonca'ları konusunda bir kaynağa rastlamamış olmakla birlikte, Anadolu kentinde varlığını bildiğimiz bu örgütlenmenin, Ödemiş Arastası'nda da yerleşmiş bir gelenek olabileceği söylenebilir. Nitekim, Loncâ ihtiyar meclisinin kendi çarşısı içinde, toplantılar yaptığı bilinen bazı dükkânların, üst kat odalarına burada da rastlanmaktadır. Demir çubuklarla ya da demir kepenklerle korunan üst kat pencereleri, Arasta'da bazı dükkânlarda bulunmaktadır.

Ödemiş Arastası'nın, bu en eski çarşının yapım yıllarını saptayabilmemiz mümkün olamamıştır. 1960'lı yıllarda yıkılarak yerine iki katlı bir bina yapılan, yıllarca Arasta sokaklarında kalan, sonra "kaybolan" kitabesini hatırlayanlara göre, 1855 dolaylarındaki yılların yapımı "Sebil-Musluk-Karlık," Arasta tarihi bakımından önemli bir "kayıp belge" olarak düşünülebilir. Arasta yakınındaki Katırcı Hanı'nda, kahvehanede, odunla çalışan fırında ve Arasta dükkânlarında kullanılan malzeme bütünlüğü, yine bu malzemenin Büyük Camii'de de kullanılması, kapı ve pencere sövelerinin kesme Foça taşından ve başlıklı olarak yapılmış olması gibi faktörler, Cami ile Arasta'nın bir bütün içinde oluştuğunu ortaya koyabilecek önemli verilerdir. Kent de, kanımızca, bu ticaret merkezinin oluşumundan etkilenmiştir. Patates Pazarı, Peynir Pazarı, Kasaphane, Soğan Pazarı, Ekin Pazarı, Kendir Pazarı, Demirciler Sokağı gibi günümüze değin oluşmuş ticaret kesimleri, arastayı destekleyen işlevlere sahiptirler.

Ödemiş Hükümet Konağı önünde; Rum ve Ermeni ruhani liderleriyle, işgal kuvvetlerine mensup subaylar, 31 Temmuz 1920 (F: Behiç Galip Yavuz Arşivi).

Taş + Osmanlı tuğlası yapım örgüsüyle oluşturulmuş arasta, doğal olarak, organik bir yerleşim dokusuna sahip bulunmaktadır. Bazı dükkânlarda tonoz, kubbe örtü sistemleri bazılarında ise ahşap çatı ve alaturka kiremit örtü, dış yüzlerde kök boyasıyla yapılmış saptayabildiğimiz orijinal kalem işi süslemeler bulunmaktadır. Her dükkân birimi ayrı bir çatıya ve yangın duvarlarına sahip olmakla birlikte, bütün bir adayı örten tek çatı sistemine de rastlanmaktadır. Arasta yollarının üzeri, 1914 yılı civarında -o yılları yaşayanlardan öğrendiğimize göre- ahşap malzemeyle örtülerek, günümüzde ise, bez gerilerek doğa koşullarına karşı bir çözüm getirilmiştir.

"Arasta", tanımına uygun bir biçimde, çatı saçağından başka hemen-hemen bütün dükkânlarının önü, bir dönemin metal işçiliği ürünleri olarak çevreleri dantelalı, dövme demirden konsollu geniş saçaklara sahiptir. Bazı dükkânların dış yüzlerine çivilenmiş orijinal sigorta levhaları, güven bakımından ta-

rihsel ve sosyal bir belge olarak değerlendirilebilir. Daire ve altında dikdörtgen bir levhada:

Osmanlıca yazılı olarak,

"Türk Sigortası Anonim Şirketi. İtimad-ı Millî. Sene 1302"

Dikdörtgen bölümde İngilizce,

ITIMADI MİLLİ

ASSURANCES

ve başka bir elips çerçeveli levhada, Osmanlıca,

"İttihad-ı Millî"

Fransızca,

Union Nationale

yazıları görülmektedir.

Arasta bütünü içerisinde ele aldığımız ve çözümlemesini yapmaya çalıştığımız; yaşayan kaynaklarını bulabildiğimiz; *iki dükkân biriminin* sosyal ve fiziki aşamalarını ortaya koyabilmek, "Tarih"i günümüze getirerek, ondan "günümüzde" yararlanabilmek, arastaya yeni bir bakış açısı ve yeni yorumlar, konuya yeni boyutlar getirebilir:

• Kurtuluş Savaşımız sırasında Giritli muhacir Osman'ın İzmir'den aldığı, gizlice Giritli Yunan jandarmalarının, bu tanıdığı, dillerini bildiği eski tanışlarının heybelerinde taşıtarak, Yunanlılardan kaçırıp Ödemiş'e getirdiği, -yakalanıldığında cezası ölüm olan- Osmanlıca, "Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri" yazılı ve süslemeli, tanınmış sima, Mutahhar Başoğlu tarafından Ödemiş müzesine konulmak üzere istenen, üç *ATATÜRK* resminden biri, Arasta kahvesinde asılı bulunmaktadır.

Arasta bütünü içinde, yaklaşık 3.5 × 3.5 metre boyutlarında, önceleri "kahve ocağı" olarak bir işleve sahip olan kahvehane, 1941 yılında altmış lira yıllık kira bedeliyle, kahveci ismail Özgüler tarafından devralanır. Yapı, günümüzde de aynı kişi idaresinde "Politika Kahvesi" adıyla ün yapan işlevini sürdürmektedir. Ulucami Sokağı'ndaki kahvehane, 1940'lı yıllardan itibaren politik bir eğitim yeri olarak gündeme gelir. Burada Kasım Gülek, Kaya Bengisu, Sırrı Atalay, Alev Coşkun, Coşkun Karagözoğlu, İsmail Rüştü Aksal gibi politikacılar sokağa taşan kalabalığa dersler verirler.

• Saptayabildiğimiz en yakın tarih olarak 1880'li yıllardan itibaren "Boyacıoğlu"nun mülkiyetindeki, günümüzde saatçı dükkânı olarak bir işleve sahip, araştırmamızın bu bölümünde ele aldığımız ikinci dükkânda, 1922 yılına kadar, uzun bir zaman "Rum Yusef" isimli sarraf, yılda on altın lira bedeliyle kiracı olarak bulunur. Ödemiş'in kurtuluş günü olan 3 Eylül 1922'den beş gün önce, yöredeki tabiriyle, "Yunan kaçmazdan önce" sarraf, bütün altınlarını yanına alarak Ödemiş'ten kaçar. Rum sarraf tarafından bağdadî biçimde kapatılan orijinal nişin içerisinde, sarrafın burada güven altında tuttuğu altın dolu keseleri, çelik kasasında da günlük kullandığı altınları bulunmaktaymış. Yunan işgalinden sonra Türk hükûmeti, dükkân sahiplerinden, yağmadan artan, günümüzde arastanın kültürel kimliğine katkılarda bulunabilecek Rum mallarının "Zulümoğlu Hanı'na" teslimini ister. Sonraları onarımdan geçirilen dükkân, kitapçı Ziya'ya iki yüz lira yıllık bedelle kiraya verilir. 1970'li yıllara kadar özgün biçimini koruyan ve şehirde en son olarak, sadece kitap satan bir yer olan bu yapı üç dış yüzünde boydan boya kök boyasıyla yapılmış kalem ışı süslemelere, -bu köşebaşındaki dükkânın çiçek desenli süslemeleri günümüzde bir yüzde görülebilmektedir- orijinal sigorta levhasına, metal saçağına, kalın demirden yapılmış katlanabilen kanatlara ve "Demirciler Çarşısı'nda" elde yapılmış kocaman bir kilide sahip bulunmaktaydı.

Arasta dükkânları, içlerindeki ticaret materyalinin önemine göre önceleri, demir ya da ahşap katlanabilen kanatlarla korunmuştur. Günümüzde de bazı dükkânlarda bu sisteme rastlanmakla birlikte, çoğunlukla metal rulo kepenk sistemi uygulanmaktadır

Kurtuluş Savaşı yıllarında, Ödemiş Müftüsü Hacı Hüseyin Fehmi Efendi.

"Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri".

ESNAF SEVİNÇ İÇİNDE

Ödemiş'teki tarihi çarşı yıkılmayacak

Mutlu Son
Hürriyet
gazetesinin
30 Ağustos 1986
tarihli
EGE ekinden.

Katırcı hanı, tamir işleri yapan demircisi ve günümüzde lokanta olan kahvehanesi, 1985.

Bu değşim süreci içerisinde dükkânlar, başta kalem işi süslemeleri olmak üzere, pittoresk görünümlerini kısmen yitirmişlerdir denebilir.

Çağdaş uluslarda, *"Eski Yapılarda Çağdaş İşlev"* konusu gelişerek bir gereksinim haline gelmekte, yeni gelişmelere zemin hazırlanmaktadır. Kentlerin tarihsel-kültürel nitelikli yapıları, ya da yapı grupları, esas fonksiyonlarının sürekliliği sağlanarak, geliştirilerek, kentsel plânlama çerçevesi içinde korunmaktadır. Eski yapılarda teknolojik yenilikler, yapının tarihsel niteliği bakımından da yıpranıp-yıpranmaması, kimliğinin gitmesi-gitmemesi gibi düşüncelerin gündemde olduğu *bu çağda;* sanat ve mimarlık tarihçilerinden, arkeologlardan gelecek verileri, tarihsel mirası, dokümanları ve bütün kaynakları bilinçli bir şekilde kullanmak durumundayız. Bu nedenle, bir bakış açısı olmak üzere, orijinal arasta dükkânlarında bulunması gereken özgün nitelik, onarımda temel ilke olmalıdır. Yatay olarak indirilip kaldırılan ve çatıya doğru açılan, camekânı -dolap'ı- örten, yangına karşı önlemi alınmış, üzerine çiçek işlenmiş ahşap kepenkler, bazı dükkânlarda denenebilir.

Ticaret aktivitesi en yoğun, çevresindeki doku farklılığıyla hemen beliren arastanın korunması konsu; korunacak tarihsel-kültürel varlığı çok az kalan Ödemiş için, aynı zamanda bir psikososyal etkileşim sorunu olmuştur.

işlenmiş çeşitli eşya satan dükkânlarıyla, kahvesiyle, camisiyle, *Ödemiş Arastası,* "Bir Kültürel Kimlik'in" sürekliliğini sağlayan, Kültür ve Tabiat Varlıkları Yüksek kurulu'nca 2A2 grubunda koruma altına alınan: *Yaşayan bir Türk Çarşısı*'dır.

Arasta'dan bir bölüm, 1986

1- AKIN, H.,*Aydınoğlu Tarihi Üzerine Bir Araştırma,* 2. Baskı, S. 131, Ankara, 1968
2- YAVUZ, B.G., *Bülten 8,* Ödemiş Lisesi Eski Eserleri Koruma ve Tanıtma Kolu Yayını, S. 14, Ödemiş, 1985
3- Bu konudaki bilgi, Müftü Hacı Hüseyin Fehmi Efendi'nin torunları Necil ve Hüseyin DADAY'dan alınmıştır.
4- Bu bilgileri aldığımız, bu olayları yaşayan "kaynak"; 1903 doğumlu Hacı Rifat BOYACIOĞLU'dur. (1986)
5- Geniş bilgi için Bkz:
- Güneş Gazetesi, 26.9.1985, 27.6.1986
- Hürriyet Gazetesi, 27.6.1986
- Cumhuriyet Gazetesi, 28.6.1986
- İlgi Dergisi, Sayı 44, İstanbul, 1986

6- SÖZEN, M., *Cumhuriyet Dönemi Türk Mimarlığı 1923-1983,* S. I, Ankara, 1984

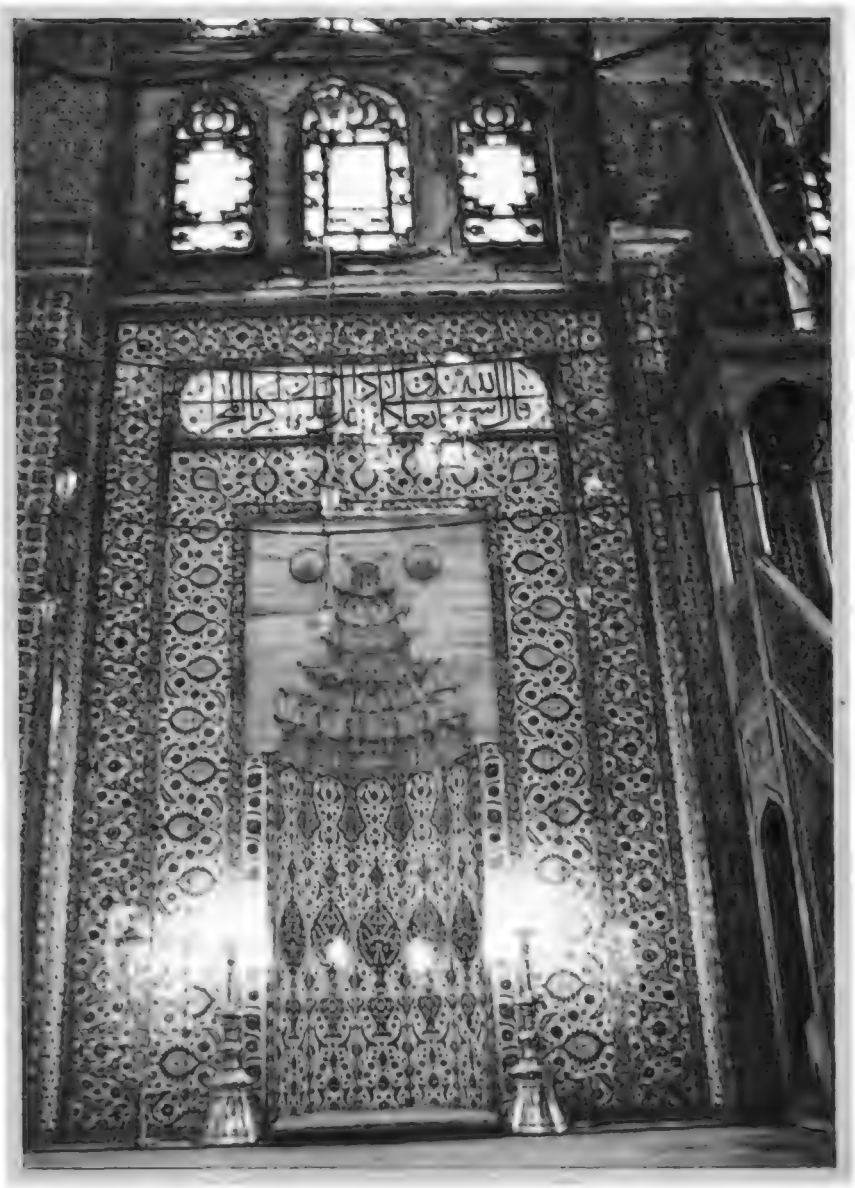

Rüstempaşa Camii'nin mihrap kısmı.

"Rüstem ile Mihrimah"

MURAT BELGE

Rüstem Paşa camii: İstanbul'un da, Sinan'ın da, en güzel camilerinden biri. Tahtakale'nin dar sokaklarından gelip karşınızda yükselen binayı gördüğünüzde, önce farklı mimarisine gözünüz takılır. Düzayak gireceğiniz bir cami değildir. Rüstempaşa. Yapıldığı zaman da kalabalık bir alışveriş merkezi olduğunu bildiğimiz bu semtte, herhalde göze çarpması için, bina özellikle yükseltilmiştir. Dört köşesinde yer alan dört merdivenin birinden dönerek tırmanır ve altı metre kadar yüksekteki girişe gelirsiniz. Ama bu noktada, yeni bir özellik, dikkatinizi caminin mimarisinden başka bir yere çeker. Son cemaat yerinin duvarında olağanüstü güzel çiniler vardır. Birçok Osmanlı camiinin içi böyle güzel çinilerle süslenmiştir, bazılarının dışında da biraz çini bulunur,

Rüstempaşa Medresesi: Sekizgen avlunun üstten görünüşü. Sağdaki kubbeli bölüm dersane.

ama çinileri böylesine dışarılara taşmış başka bir cami yoktur. İçerideki görünüş, dışarıda girdiğiniz ruh halini sarsmaz. Çünkü burası tam bir çini cennetidir. Kubbeyi tutan dört fil ayağı (ki başka camilerde bunlar çiniyle pek kaplanmaz), mihrap tarafı ve aslında caminin her yeri, birbirinden güzel çinilerle kaplanmıştır. İznik çinilerinin en zevkli örnekleridir bunlar.

Çini coşkusundan gözünüzü ayıracak hale geldiğinizde, yeniden mimariye bakabilirsiniz. Kubbe, dört sağır yarım kubbe üstüne dayandırılmıştır ve çini kaplı dört fil ayağı üstüne oturtulmuştur. Böylece Sinan bu camide, daha sonra Edirne Selimiye Camii'nde geliştireceği sekiz dayanaklı modelin bir uygulamasını yapmıştır. İki yanında, üçer küçük kubbeli kanatları vardır. Bu iki kanatta ve kıble kapısının üstünde müezzin mahfelleri yer alır.

Mermer işçiliği, çiniler arasında ilk ağızda gözden kaçmış olabilir. Ama zaman içinde caminin bu özelliğine de göz atma sırası gelir. Mihrap başta olmak üzere, bütün mermerler ince bir ustalığı, olağanüstü bir sabrı sergiler.

Bir de vaiz kürsüsü var tabiî. Yapıldığı tarihten kaldığı söylenen bu kürsüye bakarken de, dönemin tahta ve sedef işçiliğine hayran kalmamak elde değil.

Caminin yeri, yani bir çarşı içinde oluşu, ayrıca camiyi yükseltmek için yapılan bodrumun da hâlâ dükkan olarak kullanılması (16 kadar dükkân var burda) insana, Rüstem Paşa'nın önemli bir özelliğini hatırlatıyor. Rüstem, Osmanlı tarihinin çeşitli sadrazamları arasında, parayla ve servetle en fazla içli dışlı olanlarından biriydi. Bu, hem kişisel serveti, hem de Osmanlı düzeninin değişmesinde oynadığı rol bakımından geçerlidir.

Rüstem'in ölümünde saptanan servetin bir kısmı, zenginliğin feodal kavramına uygundur. Yani, gelir getirmeye yaramayan, ayrıca kullanılmaktan çok bir yerde saklanması akla yakın olan, değerli maden ya da mücevher gibi şeylerden yapılma ya da süslenmiş olduğu için para eden eşyalar. Birçok tarihçi Rüstem Paşa'nın servetinin listesini vermiştir. Örneğin Şehsuvaroğlu'nun *Asırlar Boyunca İstanbul* ekinde verdiği dökümde şunları görüyoruz: "10 gümüslü eyer, 500 altın ve kıymetli taşla donatılmış eyer... 1500 gümüş kaplı bihtak, 130 çift altın üzengi, 760 murassa kılıç, 1000 gümüşle donatılmış mızrak, 130 adedi ciltli olmak üzere 800 mushafı şeri."

Ama Paşa'nın serveti, böyle saklanacak değerli mallardan ibaret değil. Bir kere, dünya kadar nakit parası çıkıyor. Bu miktar, Şehsuvaroğlu'na göre iki milyon duka altınını aşıyor. Ayrıca, onbir milyon akçe değerinde cevahir çıkıyor.

Bunların yanısıra, yaşadığı döneme özgü bir sermaye türü olan *köle*'lerden de, 1700 tane var Rüstem Paşa'nın mülkiyetinde. Bir başka sermaye cinsi, hayvan. Rüstem Paşa'nın 2900 atı ve 1106 devesi var.

Hepsi bir yana, kapitalist anlamda gelir üreten türden servete de sahip. Şehsuvaroğlu, "815 çiftlik, 476 su değirmeni" diyor. *İslâm Ansiklopedisi* daha da ilginçlerini söylüyor: "Zevcesine günde 2.000 duka gelir sağlayan

Rüstem'in sayısız akarı, Bursa'da ipek tezgâhları ve Clissa'da tuzlaları var idi."

Bütün bunlar bir araya gelince, Rüstem Paşa'nın, Kanunî döneminin önemli bir sadrazamı olmakla kalmayıp, aynı zamanda o dönemin en büyük kapitalisti de olduğu ortaya çıkıyor. Şüphesiz, Osmanlı tarihî, kendisine verilen siyasî yetkiyi kötüye kullanarak servet edinmiş "devlet adamları" ile doludur. Ama bunlardan bir kısmı da boğdurulmuş ve malları müsadere edilmiştir. Hattâ, belirli zaman aralıklarıyla yerine getirilen bu müsaderelerin, Osmanlı devlet mantığında, bir çeşit gelir kaynağı gibi görüldüğü de düşünülebilir. Sadrazam veya başka memur uğraşıp yükünü tutuyor; sonra devlet bu yükü kendine alıyor.

Rüstem bu akıbete uğramıyor; müsadereye uğramadan eceliyle ölüyor. Nasıl başarmış bunu? Bu başarıda, günde 2000 duka sağladığı "zevcesi"nin herhalde önemli bir payı vardı. Çünkü bu "zevce", Kanunî Süleyman'ın sevgili kızı Mihrimah Sultan'dı.

Mihrimah Sultan adını işiten bir İstanbullu, hemen, Sinan yapısı iki camiyi hatırlar: birincisi, Üsküdar iskele meydanında, setin hemen önünde yer alan camii, ikincisi de, Edirnekapı'daki Mihrimah camii. İstanbul içinde böyle iki cami yaptırmış olan, bir tek Sokullu Mehmet Paşa'yı biliyorum (Azapkapı'da ve Kadırga'da). Ama Rüstem'le Mihrimah'ın yukarıda sayılan serveti, herhalde öyle tek camiyle yetinmelerini gerektirmiyordu. Nitekim, her ikisinin de, İstanbul dışında yaptırdıkları birçok bina vardır. Mihrimah, Mekke'nin su yollarının onarımını ve genişletilmesini de sağlamıştı.

Mihrimah'ın İstanbul'daki iki camiinden önce yapılan Üsküdar'dakidir (1547) bu bina da bir set üstüne kuruludur. Kubbe kasnağında 16 pencere vardır. Kasnak bir kare üstünde yer alır. Bu karenin cephesinde bir kemer, üç yanında da üçer yarım kubbe bulunur. Kubbe, cami içinden, mermer sütunlara oturtulmuştur. Mimber ve mihrap da gene mermerdir. Son cemaat yerinin ve onun da önünde bir çıkma yaratan şadırvanın üstündeki sundurma oldukça kendine özgüdür. Mihrimah Sultan, caminin çevresine medrese, imaret, hamam vb. de yaptırmış; ama bunlardan bir kısmı yakın zamanlarda yanmış. Caminin yanında bir türbede Rüstem Paşa'nın başka bir karısından olan oğlu Osman Bey'in mezarı var.

Rüstempaşa Medresesi'nin iç avlusu ve ortadaki şadırvanı.

Cami iki minareli. Daha çok selatın (Sultanların yaptırdığı) camilerde görülen bu özellik, padişah yakınlarınca da kimi zaman uygulanırdı.

Üsküdar'daki Mihrimah Camii'nin içi bir hayli loştur. Bundan on yıl kadar sonra yapılan Edirnekapı'daki Mihrimah'a bakınca, bu ikincisinin, sanki birincinin boşluğunu telâfi etmek üzere plânlandığını düşünebilirsiniz. Çünkü bu caminin içine girildiğinde ilk farkedilen şey, bol ışığın getirdiği ferahlık oluyor.

Bu ferahlık, mimaride bir sadelik sonucu ortaya çıkmış gibi. Çünkü Sinan, bu döneminde, kubbe ağırlığını daha karmaşık yöntemlerle dağıttığı planları uygulamıştı (Rüstempaşa camii de bunlardan biridir). Oysa Edirnekapı Mihrimah'da kubbe oldukça basit bir şekilde, dört sütuna oturtulmuş. Askılı dört duvar, sütunları rahatlatırken, caminin dört köşesindeki kuleler de ağırlığı karşılıyor. Böylece, askılı duvarlarda çok sayıda pencere yapma imkânı doğuyor. Daha çok ışık veren bu üsteki pencerelere aşağıdaki iki katlı pencereler de eklenince, ortaya aşağı yukarı 150-160 pencereli bir cami çıkıyor.

Rüstempaşa gibi Mihrimah da yerden yükseltilmiş bir yapı. Cepheden bir taş merdivenle tırmanıyorsunuz. Sağda, çevresi o zaman medrese olarak yapılan avlu var. Ortadaki şadırvan başlı başına çok güzel. Avludaki ağaçlar da bütüne hoş bir hava veriyor. Külliyenin parçalarından olan hamam bugün de ayakta.

RÜSTEM İLE MİHRİMAH

Solda, Rüstempaşa Camii'nin iç görünüşü. Kemer ve yarım kubbelere dayanan kubbe, sekizgen ve çini kaplı payeler. Ortada, Üsküdar Mihrimah Camii'nin dış görünüşü. Sağda,

Caminin içinde hiç çini yok. Eskiden az da olsa çini bulunduğu ve bunların zamanla yok edildiği söyleniyor. Çini olmamasına karşılık, kalem işi tezyinatı, hattâ gereğinden fazla zengin. Bu tezyinat oldukça yakın bir zamana ait ve caminin ışığıyla dolaylı yoldan da olsa, ilintili olduğu düşünülebilir. Çünkü, sanki bu aydınlık boşa gitmesin kaygısıyla, boşluk kalmamacasına boyanmış. Süslemeye "çirkin" demek aşırı kaçabilir, ama "abartılmış" olduğunu herhalde söyleyebiliriz.

Sinan, İstanbul'un en yüksek tepesinde, Kanunî'nin sevgili kızı Mihrimah Sultan'a, kadınca zerafeti olan bir bina armağan etmiş.

Rüstem Paşa ile Mihrimah Sultan'ın evliliğini düşünürken, insanın aklına *romans* gelmiyor hiç, günde iki bin duka altını ile romans bir arada varolmuyor zaten. Romeo ile Juliet'in, Tristan ile Iseult'un petrol kuyuları ya da latifundia'ları, plantasyon'ları olamazdı herhalde. Sadrazam'la Sultan'ın evliliğinde Fransızların *marriage de raison* (akıl evliliği) dedikleri birliğin bütün öğeleri var. Ayrıca, anne-babanın iradesi de ağır basmış olmalı. Mihrimah, Rusça adı Rokselan olan ünlü Hürrem Sultan'ın da kızı. Hürrem, biraz sonra göreceğimiz gibi damadıyla hep iyi geçinmiş. Öte yandan Kanunî de, yükselmesine bizzat yardım ettiği Rüstem'in aklı başında bir damat olacağını kestirip onu bu hedefe doğru itmiş olmalı. Tarafların aşkına ve hattâ özgür iradesine dayanmayan bu evlilik, duygusal bir doyum sağladı mı bilinmez ama, Mihrimah'la Rüstem arasındaki çokyanlı ittifakın bozulmadan sonuna kadar sürdüğü anlaşılıyor.

Evlilik, belki de ilk ve son badiresini, henüz gerçekleşmeden önce atlatmış. Söylentiye göre, Rüstem Paşa'nın düşmanları Kanunî'nin niyetini öğrenince, Paşa'nın bir de damat olarak ilerlemesine engel olmak için cüzzamlı olduğu dedikodusunu çıkarmışlar. O sırada Diyarbekir beylerbeyi olan Rüstem'e Padişah bir cerrah göndermiş. Muayene sırasında Rüstem'in üstünde bit bulunmuş. Cüzzamlı'da bit bulunamayacağı için dedikodu yalanlanmış, Kanunî de az sonra onu yükselterek Anadolu beylerbeyliğine terfi ettirmiş. Tabiî kötü niyetlilerin dili durmaz. Rüs-

RÜSTEM İLE MİHRİMAH

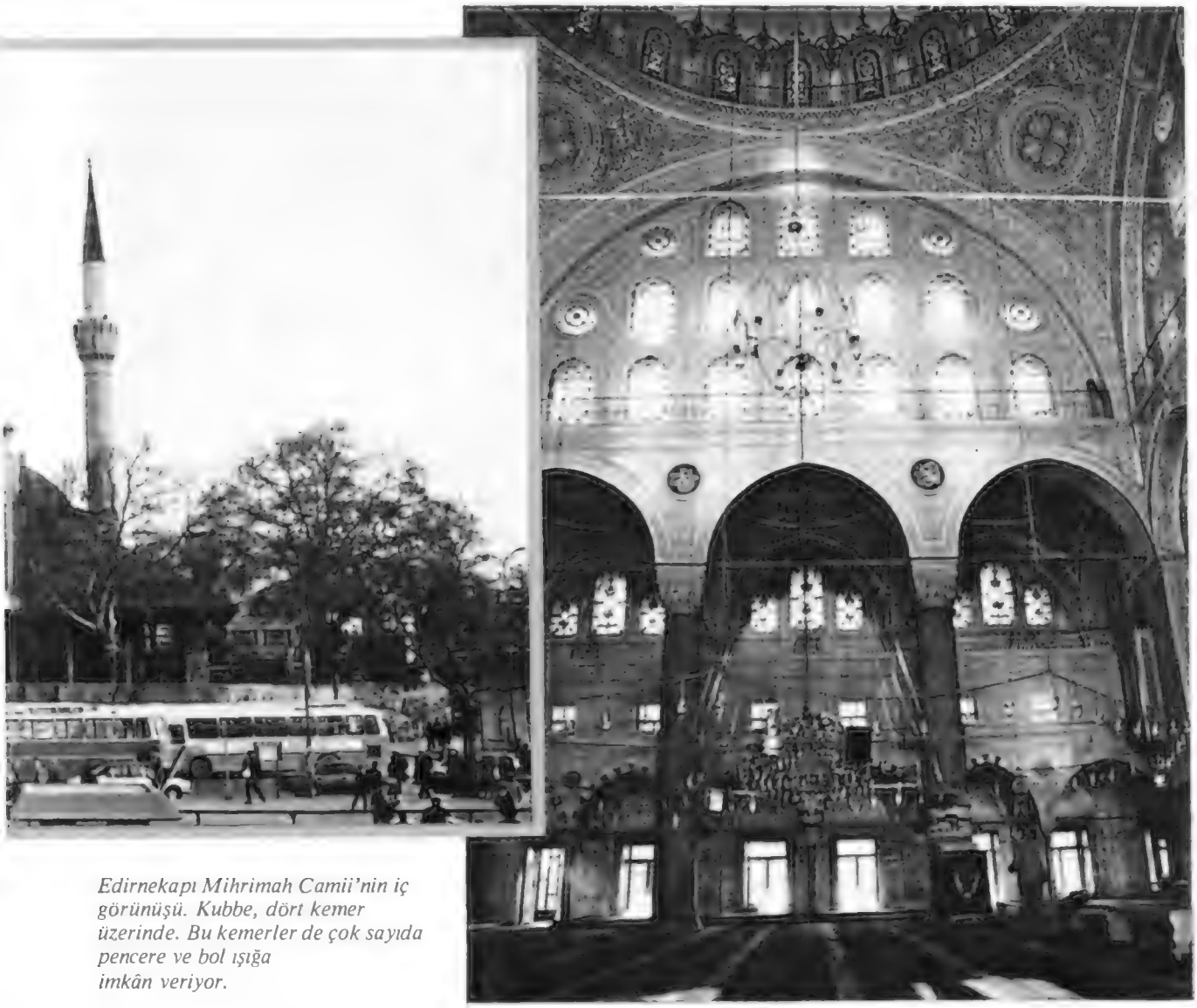

Edirnekapı Mihrimah Camii'nin iç görünüşü. Kubbe, dört kemer üzerinde. Bu kemerler de çok sayıda pencere ve bol ışığa imkân veriyor.

tem Paşa'ya "kehle-i ikbal" adı konur, düşmanları onu böyle anar. Ve bu sivri dilliler, bir beyitle, Rüstem'in bitini edebiyatın ebediyetine geçirmekten de geri durmazlar:

Olucak bir kişinin bahtı kavi, talihi yar,
Kehlesi dahi mahallinde onun işe yarar.

Aslında Rüstem'in şairlerle pek arası olmamıştır. Örneğin Taşlıcalı Yahya onu hicvetmiş ve kellesini Paşa'nın hışmından zor kurtarmıştı.

Rüstem üçüncü vezirliğe yükseldiğinde Mihrimah'la evlendirildi. Bunun kazandırdığı ivmeyle de kısa zamanda ikinci vezir ve az sonra da Hadım Süleyman Paşa'nın yerine sadrazam oldu (1544).

Rüstem Paşa'nın birinci sadrazamlığı 1553'e kadar sürdü. Bu arada Rüstem, padişahına ve devletine karşı, aşağıda değineceğimiz hizmetlerini yerine getirirken, bir yandan da karısı ve kayınvaldesine bağlılığını gösteren entrikalara girişti. Kanunî'nin sevdiği bir oğlu, Şehzade Mehmet birkaç yıl önce ölmüş, padişah da onun için (gene Mimar Sinan'a) Şehzade camiini yaptırtmıştı. Bu sırada en büyük şehzade, Mustafa'ydı. Mustafa, Kanunî henüz şehzade olarak Manisa'dayken doğmuştu. Padişahlığında Hürrem'i tanıyıp onu başkadın haline getirince, Mustafa'nın annesi Mah-i Devran arkada gözden düşmüş oldu. Hürrem'in de çabalarıyla saraydan uzaklaştırıldı. Bu sırada, henüz Makbul İbrahim Paşa sadrazamdı ve onun karısı Hadice Sultan da Mah-i Devran ile mektuplaşıyordu. Hürrem'in ilk büyük zaferi, İbrahim Paşa'nın Makbul iken Maktul olmasıdır. Ama büyük şehzade Mustafa hayattaydı ve babasının yerine tahta geçerse Hürrem'in kendisinin de, oğulları Bayezid ile Selim'in de sonlarının ne olacağı belli değildi - ya da, daha kötüsü, belliydi. Mustafa'nın padişah olmasını isteyenlerin sayısı da çoktu.

Bu durumda Hürrem'le Mihrimah'ın, yükselmekte olan eski acemi oğlan Rüstem'e (Hırvat veya Boşnak asıllı olduğu tahmin edilir), gelecekle ilgili endişelerini açmalarından daha doğal bir şey olamaz. Ama uyanık bir adam olduğu bütün davranışlarından anlaşılan Rüstem Paşa'nın da onların bir şey aç-

masına gerek kalmadan bu ihtimalleri düşünmüş olması eşit derecede doğaldır. Hürrem'in kızı Mihrimah'ın kocası olarak, Mustafa'nın saltanatında pek bir ikbal şansı yoktu. Bu durumda "kehle" bile ona "ikbal" getiremezdi. Ama Mustafa bertaraf edilip Bayezid veya Selim tahta geçerse, sadrazamlığı herhalde sürecekti. Böylece Rüstem, şehzade Mustafa'ya karşı kolları sıvadı. Sonunda, Kanunî de komploya ikna edildi Mustafa'nın tahtta gözü olduğuna dair doğru-eğri kanıtlar gösterilerek ve Nahcivan seferindeyken, Rüstem Paşa Mustafa'yı davet etti. Babasını görmeye gelen Mustafa otağa girdiğinde yedi dilsizle karşılaştı, direndi ve sonradan paşalığa terfi ettirilen bir hadım olan Zal Mahmut tarafından öldürüldü (bu Zal Mahmut'un da Eyüp'te, gene Sinan elinden çıkma bir camii vardır).

Mustafa'nın böylece öldürülmesi özellikle asker arasında tepki yarattı. Kanunî hakkında bile tehditkâr sözler söylendi. Kanunî, bu durumda padişahların yaptığını yaparak, Rüstem'i feda etti. Sadrazamlıktan azledilen Rüstem Paşa, Mihrimah'ın Üsküdar'da, camiine yakın bir yerdeki sarayına çekilerek, bir süre ortalıkta görünmedi. Azledilse de, önemli bir şey kazanmıştı. Rüstem Paşa gibi *yatırım*'dan anlayan bir adam, bu kazancın değerini herhalde biliyordu.

Rüstem Paşa'nın azledildiği sadrazamlığa Kara Ahmet Paşa getirildi. Tarihçilerin genellikle "iyi vezir" olduğunda görüşbirliği ettiği Ahmet Paşa'nın sadareti iki yıl sürebildi.Rüstem, Mustafa'nın ölümünde oynadığı rolden dolayı uyandırdığı öfkenin artık yatıştığına inanmış olmalı ki, harekete geçti. *İslâm Ansiklopedisi*'ne göre "Rüstem Paşa, Hürrem Sultan ve kızı Mihr-ü-Mah'ın çevirdikleri desiseler ile vezir-i azam Kara Ahmet Paşa'nın katli üzerine, ikinci defa sadarete getirilmiş (1 teşrin I. 1555) ve 12 Temmuz 1561 (28 Şevval 968) tarihinde vuku bulan ölümüne kadar bu mevkide kalmıştır."

Demek ki, Rüstem'in bu ikinci ikbali, gene bir vezirin idamıyla gerçekleşmiş. Ama Osmanlı tarihi bu tip olaylarla doludur. Öldürmek, bir kişinin hasmı hakkında alabileceği en güvenli tedbirdi. (Öldürülen Ahmet Paşa'nın Topkapı'daki camiini de Sinan yaptı.)

Şehzade Mustafa'nın aslında suçsuz olduğu, entrika ve iftiraya kurban gittiği konusunda tarihçiler birleşirler. Onun ölümüyle yolu açılan şehzade Bayezid'in durumu ise biraz farklıdır. Bu sefer, gene tarihçiler, bu şehzadenin tek durmadığını, Mustafa için söylenen "İran'la ittifak" suçunu Bayezid'in gerçekten işlediğini söylerler. Şüphesiz bunun da karmaşık nedenleri vardı. Şehzade Cihangir, söylentiye göre, Mustafa'nın ölümünden duyduğu üzüntüden ölmüş, böylece iki taht varisi olarak Bayezid ve Selim kalmıştı (Cihangir'in, aynı adla bilinen semtteki camiini de Sinan yaptı). Bu ikisi hernekadar anababa bir kardeşse de, taht sevgisi kardeş sevgisine ağır basıyordu. Aralarındaki çekişmede Hürrem, Bayezid'i biraz daha kayırır gibiydi. Kanunî ise halim selim Selim'e eğilim gösteriyordu. Zamanla kavga kızıştı, silâhlı savaşa dönüştü. Bayezid yenilerek kaçtı, İran'a sığındı. Böylece de Şah Tahmasp ile Kanunî arasında bir pazarlık konusu haline geldi. Sonunda Şah, şehzadeyi resmen sattı; para karşılığında Bayezid ve oğulları Osmanlılara teslim edildi ve oracıkta boğuldular. Bu sırada Hürrem hayatta değildi. Kavgada fazlaca rol oynamayan Rüstem Paşa da o sıralarda öbür dünyaya göçtü ve yerine Semiz Ali Paşa sadarete getirildi. Bundan sonra, Selim'in yanına lala olarak verilen Sokullu Mehmet Paşa'nın yıldızı parlamaya başlayacaktı.

Rüstempaşa Camii'nin ana kapısı. Çiniler, dışarıya taşmış durumda. Çift sıra sütunlu revak da caminin bir özelliği.

Rüstem Paşa'nın para işleriyle ilgisi çoktu. Camiinin çarşı içinde ve dükkânlı olarak yapılmasının yanısıra, bir de Perşembe Pazarı'nda Sinan'a yaptırdığı hanı vardır. Bugün onarıma ihtiyacı olan bu han, ikinci kata çıkan merdiveni ortada yapılmış, türünün güzel bir örneğidir.

Bu yazıda Rüstem ile Mihrimah'ın İstanbul'daki eserlerini ayrıntılı anlatmaya çalışıyorum. Ama İstanbul dışında da, özellikle Rüstem'in çok sayıda binası vardı. Bunların hepsini de, o dönemde yapılan her şeyin mimarı Sinan inşa etmişti. Örneğin Bolvadin'de, Tekirdağ'da, Sapanca'da ve Rodos'ta birer Rüstempaşa camii vardır. Şehzade Camii'nde bulunan türbesi gene Sinan elinden çıkmıştır. Dışı sade olan türbe, Tahtakale'deki cami gibi içeriden, olağanüstü güzel çinilerle kaplıdır. Rüstem gibi donuk, hasis, hayatı "kurşunî" bir izlenim veren bir adamın, binalarının böyle çinilerle kaplı olması tarihin bir cilvesi. Rodoscuk ve Sapanca'da imaretleri vardır. Rüstem Paşa ile Mihrimah'ın Kadırga ve Üsküdar'daki özel saraylarını gene Sinan yapmıştır (bugün ikisi de yok). Cibali ve Sapanca'da hamamları vardır. Ama İstanbul dışındaki binalarının çoğu da Kervansaray ve hanlardır: Rodoscuk'ta, Sapanca'da, Samanlı'da, Karışdıran'da, Akbıyık'ta, Konya Ereğlisi'nde ve Edirne'de.

Para ve ticaretle bu ilgisi Rüstem'in bugünkü tüccarlar gibi kültür hayatından uzak durmasına yol açmamıştı. Okur muydu, yoksa yalnızca her şeyi

Rüstempaşa Camii'nin altındaki dükkânlar. Ortada çeşme. Cami bu dükkânların üzerinde yükseliyor.

biriktirme tutkusuyla mı kitap toplardı, bunu bilmiyoruz ama, bıraktığı mirasın içinde 5000 adet kitap da vardı. Ayrıca, Cağoaloğlu semtinde, bugün bir öğrenci yurdu olarak kullanılan bir de medrese yaptırmıştı. Medresenin mimarisi ilginçtir, çünkü daha önce Amasya'da Kapıağası Medresesi'nde denenen sekizgen plânı da ele alan Sinan, sekizgenin çevresini kare halinde çevirmiş, böylece kazanılan dört üçgenden ikisine üçer hücre, öbürlerine de ayakyolu ve hamam yapmıştır. Dersane binadan bir çıkma yapar. Ortada kalan avluda da güzel bir şadırvan vardır.

Rüstem Paşa'nın adıyla anılan bir de tarih kitabı vardır ama, bunu kendisinin yazmış olduğu şüphelidir.

5000 kitabına ve medresesine rağmen, Rüstem, bilim ve kültür değil, ticaret ve maliye tarikiyle tarihe geçti. Osmanlı tarihinin bu dönemi için önemlice bir ilk ağızdan kaynak olan Avusturya elçisi Busbecq Rüstem Paşa'yı şöyle anlatıyor (Şahsuvaroğlu'nun İstanbul ekinden):

"Bütün Paşalar içinde Rüstem Sultan nezdinde en ziyade nüfuz ve itibar sahibi idi. Keskin ve uzağı görür bir zekâsı vardı. Menşeini öğrenmek isterseniz, söyleyeyim: bir domuz çobanı idi. [Burası kesin değil; elçi, Rüstem'i sevmeyenlerden bu bilgiyi almış olabilir]. Maamafih, ihraz ettiği yüksek mevkie lâyık olmayan bir adam değildir. Yalnız son derece hasisliği büyük bir kusurdur... Maamafih, bu kusurunu bile efendisinin menfaati uğrunda kullanıyordu. Çünkü sultanın hassa hazinesini idareye o memurdu... Rüstem bu işe memur olunca, ne kadar küçük olursa olsun hiçbir gelir menbaını ihmal etmemiş ve sultanın bahçelerinde yetişen zerzevatları, gülleri ve menekşeleri bile satarak para toplamıştı. Bundan başka bütün esirlerin tolgalarını, göğüslüklerini ve atlarını ayrı ayrı satılığa çıkarmıştı...

"Bu münasebetle, Türkler arasında gayet kindar ve Rüstem'e pek düşman bir büyük adamın beni hayrette bırakmış olan sözlerini hatırlıyorum.

Rüstem'e hiçbir kötülük etmek istemediğini söylüyordu. Çünkü onun himmeti ve kabiliyeti sayesinde Padişahın hazinelerinde büyük bir para toplanmıştı."

Rüstem Paşa üstüne yazanlar onun bu yanını genellikle olumlu değerlendirirler. Gelgelelim, Rüstem'in Osmanlı toplumsal düzeni üzerinde gerçekleştirdiği çok önemli bir yapısal değişiklik vardır ki, kısa vadede yukarıda anılan türde olumlu yargılara yol açmış, ama uzun vadede büyük sorunlar yaratmıştı. Bu değişim tımar sistemiyle ilgiliydi. İmparatorluk, Kanunî zamanında doğuda ve batıda doğal sınırlarına dayanmış, bu sınırların dışında kolay diş geçirilemeyecek devletler bulunması nedeniyle, fütuhat imkânları iyiden iyiye daralmıştı. Bu, imparatorluğun en önemli geleneksel gelir kaynağının kuruması anlamına geliyordu. Öte yandan, merkezî devletin harcama ihtiyacı olabildiğine büyümüştü. Nakit sıkıntısı öteden beri önemli bir sorundu ve uygulanan çözüm de akçenin tağşiş edilmesi olduğu için yük -enflasyonda hep olduğu gibi- halkın sırtına biniyordu. Merkezî ordusu iyice güçlenen devlette Rüstem Paşa, ağırlıkla askerî bir işlevi olan tımar sistemine, ağırlıkla paraya dayanan bir işlev yükledi. Tımarlar onun zamanında iltizama verilmeye başlandı. Yani mültezim geliyor, devlete peşin para ödeyerek belli bir toprağın işletme hakkını kiralıyordu. Böylece Busbecq'in ve başkalarının değindiği şekilde hazine-i hümayuna nakit aktı. Ama bu hakkı elde etmek için parayı peşin ödeyen mültezim, kâra geçebilmek için köylüyü insafsızca ezdi. Böylece, Avrupa feodalitesinden biraz farklı bir hukukla da olsa, aslında toprağına bağlı kalması beklenen köylüler arasında "çift bozma" zorunluğu doğdu. Yani, mültezim altında ezilen köylüler yerlerini terkedip kaçmaya, başka geçim kaynakları aramaya başladılar. Kısa sürede bunlar, birbirini izleyen Celâli isyanlarının insan gücü haline geldiler. Osmanlı tarihinin sonraki yüzyıllarında bu bozulmanın önü alınamadı.

Demek ki, Osmanlı'nın en parlak dönemini gerçekleştiren Kanunî, aynı zamanda çöküşün de tohumlarını atmış oldu. Bu parodoksal tarihî konumunda baş yardımcısı da Rüstem Paşa'ydı. Rüstem, Türk siyasî kültüründe epey yaygın olan, hakkında "hırsızdır filan ama, devlet çıkarını da gözetmiştir" gibi değerlendirmeler yapılan devlet adamları geleneğinin ilk büyük temsilcisidir. Hattâ, aldığı rüşvete bir çeşit barem uyguladığı da, Peçevi tarihinde yazılıdır; rüşvet alanlar arasında "ehl-i insaf"tan olduğu söylendikten sonra şu hikâye örnek olarak anlatır: "Menkuldür ki bir defa Erzurum Beylerbeyisi 'at bahası' deyü beş bin altun ihda ider; üç binin alup iki binini reddider: Ol mansıbın bundan ziyade tahammülü yoktur, dir."

İslâm Ansiklopedisi'nde I. Süleyman maddesini yazan Tayyib Gökbilgin'in Rüstem Paşa hakkında nihaî yargısı şöyle: "O, şahsiyeti ve icraatı ile padişah ve bu devir üzerinde, müsbet veya menfi olarak, derin bir tesir bırakmış olan iki vezir-i azamdan biri sayılabi-

RÜSTEM İLE MİHRİMAH

Edirnekapı Mihrimah Camii'nin dış görünüşü. Dört köşedeki kuleler de yarım kubbesiz camiye destek sağlıyor.

Rüstempaşa Camii iç görünüş. Taş oymacılığının iyi bir örneği olan minber ve çiniyle kaplı duvar.

lir. Hattâ, Kanunî'nin saltanatını, Ibrahim ve Rüstem paşaların birbirini itmam eden başlıca iki büyük sadaret devri olarak mütalaa etmek mümkündür. Birincisi nasıl imparatorluğun büyüklük, zindelik ve ihtişam devrini temsil etmişse, ikincisi de devlet hazinesinin en zengin, askerî kudretinin en parlak bulunduğu zamanın mümessilidir ve bu devir icraatında padişahın karar ve hareketleri üzerinde en müessir şahsiyet, her türlü hadisenin seyrinde rolü ve damgası görülen adam Rüstem Paşa'dır... İstanbul'da ve diğer yerlerde iktisadî buhran hayat pahalılığı ve ihtikâr yaratılıyordu. Rüstem Paşa'nın padişaha sunduğu bir arizadan anlaşılmaktadır ki, o, kendi sadareti devrinde bütün memlekete şamil bir mesele olarak görülen ve hattâ bazı vezirlerin bile menfaat ve ilgi duydukları bu mevzuda haklı bir hassasiyet göstermekte, Kanunî Sultan Süleyman'ın dikkatini bu mesele üzerine çekerek hububat satışının hiçbir kayda tabi olmadan serbest tutulması halinde beliren mahzur ve zararlara işaret etmekte idi... Hakkındaki bir şikâyetten öğrenildiğine göre, Eflak voyvodalarından biri, sadrazama rüş-

vet vermek suretiyle, voyvodalığı kendisine temin etmiş, fakat bu yüzden devlet hazinesi büyük bir zarara uğramıştı. Onun Osmanlı devletinin bu en muhteşem devrinde, rüşvet kapısını açarak daha sonraları bir felâket haline gelen, yolsuzluk ve bozuklukların başı gibi görüldüğü bütün tarihçiler tarafından kabul edilmektedir."

Bunun yanısıra, yakınlarına da çıkar sağlamıştı. Örneğin denizcilikte çekirdekten yetişme birçok reis varken, kardeşi Sinan'ı kapdan-ı deryalığa yükseltti. (Kapdan-ı derya Sinan Paşa'nın Beşiktaş'taki camii de Sinan elinden çıkmadır.

Rüstem Paşa, nedenlerini anlayamadığı, dolayısıyla çözümünü bulamayacağı yapısal bozuklukların başgösterdiği bir dönemin sorumlu yöneticisiydi. Bu nesnel biçimlenişin yanında kişisel hırsıyla yaptıkları, sözkonusu miktarların büyüklüğüne rağmen, devede kulaktır. Rüstem, kapitalizm-öncesi dünyasında, kapitalizminkini andıran çözümler düşünüp buldu.

Mihrimah'la "akıl evlilikleri" aksamadan yürümüş gibi görünür. Rüstem-Hürrem-Mihrimah sacayağından, Kanunî sonrasına sağ kalan bir tek Mihrimah oldu. Annesiyle birlikte desteklediği Bayezid'in idam edilerek, kocasının da eceliyle ölümünden sonra, Padişah gözünde konumu biraz sarsılmış olmalı ki, bu tarihlerde babasından izin alıp eski saraya çekildi. Ama Rüstem'in topladığı servetten, kadırga donatacağını da vaad ediyordu. Kardeşi Selim tahta çıkınca ona da 50.000 altın borç vermişti.

Serüvenleri sözgelişi "Kerem ile Aslı" veya "Tahir ile Zühre"ye hiç benzemeyen "Rüstem ile Mihrimah"ın baş rollerde göründüğü, padişahlarla şehzadelerin, Hanım Sultan'larla Paşaların, sadrazamların birbirine girip birbirini boğduğu, katlettirdiği bu garip, dehşet verici, aynı zamanda dinamik dönemde, sözkonusu bütün kişiliklerin adları, Mimar Sinan'ın inşa ettiği çeşitli binalarla, tarihî entrika ve mücadele düzleminden, estetik ve sanat düzlemine aktarıldı. İmparatorluğun yayıldığı toprakların ve özellikle de İstanbul'un, çoğu hâlâ ayakta duran tarihî binalar örgüsünün ögeleri olarak, kan ve ateşten uzak, yaşıyorlar.

O dönemde siyasete giren hemen hemen herkesin yuvasını devlet ve padişah yaptı. Ama camilerini, han ve hamamlarını, medrese, çeşme ve türbelerini Sinan yaptı.

Rusya'daki Ekim Devrimi'nin üstünden daha altı ay geçmeden.

Mustafa Suphi'nin Moskova'daki, *Yeni Dünya*'nın 1'inci sayısında çıkan ilk makalesi*.

Cenup'taki Türk Yoldaşlarına, Türk Kardaşlarına

MUSTAFA SUPHİ

Temmuz'un üzerinden on yıl geçti. Türkiye iki ay sonra onuncu defa olarak inkilâp şenliklerini resmen tekrarlayacaktır. Fakat hangi inkılâp, nasıl hürriyet?.. Nerede milletin, halkın icadettiği o yeni hayat? Nerede o hürriyetler: fikir ve vicdan hürriyetleri, matbuat hürriyetleri? İçtimâ hürriyetleri, nerede o ahalinin ihtiyariyle intihap olunan milletvekilleri, nerede o millî hükûmet?..

Bu on yıllık tecrübeden sonra artık herkes anlıyor, herkes biliyor ki, (10) Temmuz'un millete bahşettiği fikir ve vicdan hürriyetinin, neferin attığı birkaç bedbin kurşundan ve birkaç arşın ipten fazla kıymeti yoktur. Millet içinde azıcık düşünüp fikrini söyleyenlerin dimağı İstanbul sokaklarında kara kuvvetlerin tabancasına feda edildi. Hürriyet âşıkları, hürriyet fedaîleri darağaçlarına çekildi. Bunları kimse unutamıyor.

Bugün herkes biliyor ki Türkiye'de intihap hakları, intihap hürriyetleri halka birkaç yüz sopaya mâl oldu. İnkılâpçı Türkiye'nin millet meclisleri müsellâh kuvvetlerin tehdidi altında icrâ ediliyor. Bunlar gizli şey değil.

Ya millî hükümet?. Karanlık odada silâh ve Kur'an karşısında ömrünün sonuna kadar millet hizmetkârlığına and içen İttihatçı yoldaşlar elinde şimdi bir satır, kıran, yıkan, milletleri birbirine vuruşturan bir istibdat silâhı oldu. İttihatçılar, servet, nüfuz ve hâkimiyet karşısında vicdan ve millete dolan daha dünkü andları öyle çabuk unutarak Abdülhamid'in mirasına kondular. Halk henüz aç ve çıplak feryâd ü figân ederken, onlar altın sırmalı kaputlar giyerek hanlar, hakanlar, krallar, imparatorlar sofrasına oturdular. Milletin başını sokacak yurdu, yavrularını okutacak mektebi yokken, onlar saraylara, kâşânelere göçtüler. Millet yine sefîl ve nâdân, fakat onlar yirminci asır medeniyetinin bütün güzelliklerinden her türlü bedayi-i tabiîye ve sanayiinden azıklanmaya başladılar. Nihayet bu süslü, sefaletli hayat onları sarhoş da etti. O fedâkâr Talâtlar, o

Mustafa Suphi.

* *Tarih ve Toplum*'un Temmuz 1986 tarihli 31. sayısında, s.6'da çerçeve içinde verilen "Türkçe Basın Tarihindeki Solcu 'Yeni Dünya'lar" yazımıza bakınız.

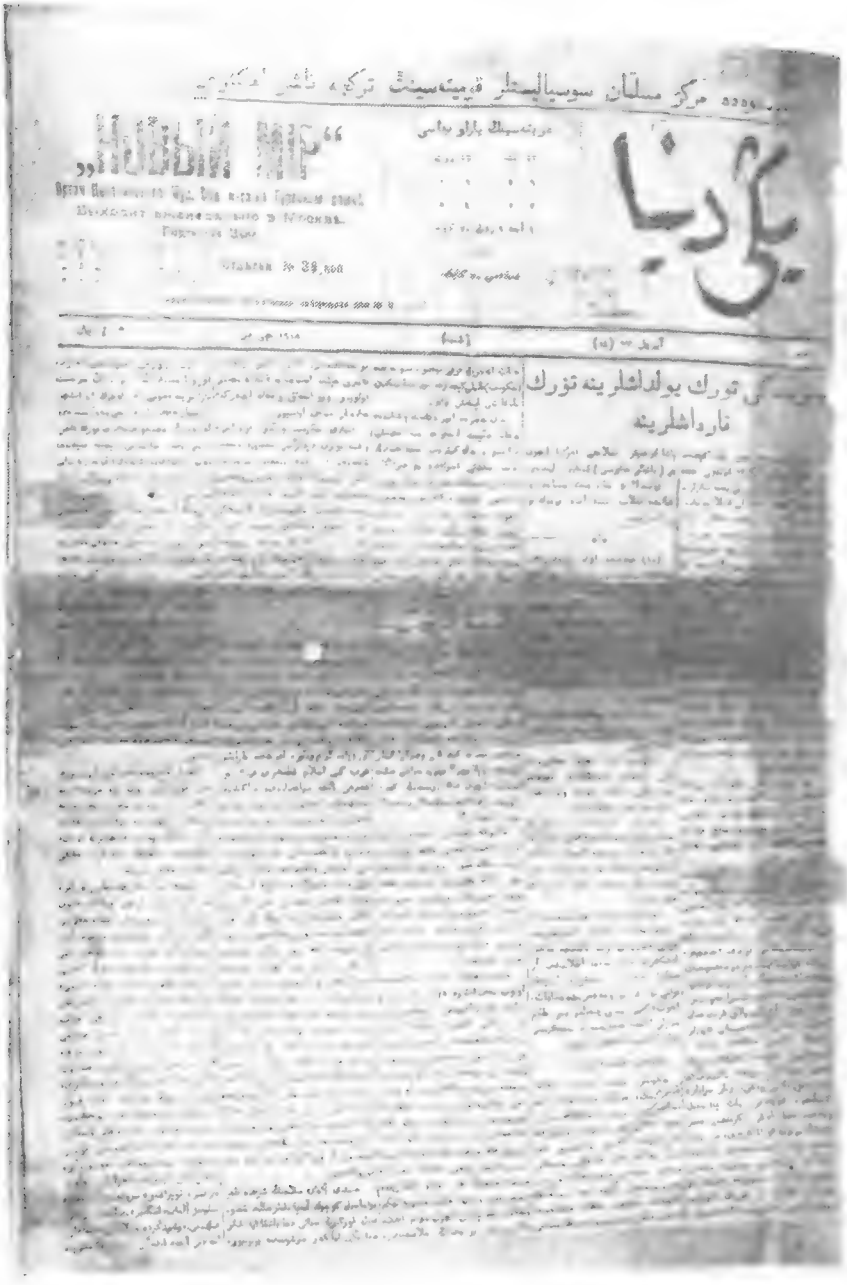

Moskova'da Merkez Müslüman Sosyalistler Komitesinin Türkçe Nâşir-i Efkarı

YENİ DÜNYA

Gazetesinin yazlu bahası:
12 ayga 12 ruble
6 ayga 6 ruble
3 ayga 4 ruble
1 ayga 1 ruble 20 kapik.
Nüshası 30 kapik
Adres: Moskova, Kremlevskaya Naberejnaya Dom No:9

Not. 1 April 27 (14) Şenbe 1918'inci Yıl [27. eski takvimle 14 Nisan Cumartesi] [Başlığın Ruscası verilmistir]

kahraman Enverler ruhları gibi adlarını da değiştirdiler, paşa oldular. İnkılâpçı Türkiye için bir (paşalar hükümeti) teşkil ettiler. Nihayet! Bu hâl millet hesabına bir hıyanet, inkılâp namına ise büyük bir rezalet idi.

(10) Temmuz'dan evvel demokratça yaşayan, bütün söz ve sohbetleri, emelleri milletin, memleketin kurtarılmasından ibaret olan kişilerin inkılâptan sonra, hayatları gibi fikirlerini değiştirmeleri, Küçük Asya'da despot ve aristokrat bir hükûmet kurmaya çalışmaları acaba ne gibi sebep ve emellere istinad eder?

Bu sebepleri iki cümlede cem' ve

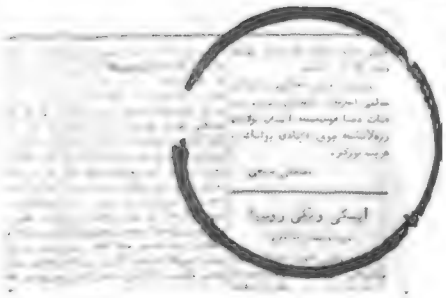

ifade mümkündür:

Biri, cemiyet ve hükûmete mütteallik fikir veya felsefeden mahrumiyet, yani imânsızlık, idealsizlik.

Diğeri, millet içine girip, millî-içtimaî teşkilâtlar icadına çalışacak derecede kuvvet ve cesaretten mahrumiyet, yani asabiyetsizlik.

İmânsız, idealsiz kişilerin hayatında öldüren ateşler yakmak, onları en şâşaadar servet ve hâkimiyetlerin inkılâba teslim-i nefs ettikleri zamanlarda da halk yolunda, halk hizmetinde devam ettirmek kabil olmaz.

İttihatçılar, hey'et-i içtimaiyyede milletin kendi nefsinde yaşayan ihtiyaçlardan, hayatî unsurlardan kuvvet almayınca teşkil ettikleri hükûmet de, inkılâptan az sonra doğrudan doğruya istibdat yolunu tevdi, böylece "hürriyet, müsâvât, uhuvvet" gibi süslü ve mânâsız birtakım sözler altında Abdülhalid'in hükûmetini devam ettirmeye mecbur oldu.

Hükûmet hakkında fikrimiz.

Hükûmetler hey'et-i içtimaiyye içinde karanlığın, zulmetin, gâsıplığın devamına müsait olmaz; hey-et-i içtimaiyyenin hayatî, cevher-i faaliyyeti olan işçiler ve köylüleri, fabrikalarda, tarlada çalışarak kan-terler döken halkı birtakım muhtekir sarraflar, gâsıp çorbacılar, hırsız mültezim ve müteahhitler elinde esir bırakan hükûmetin başında Sultan Abdülhamit veyahut diğerleri bulunsun, bunun içtimaî hayat itibariyle farkı yoktur. Bu halde hükûmet zulümlü gecelerde bekçilik etmekten başka şey yapmamış oluyor.

Hâlihazırda Enver ve Tâlat paşalar da, halkın hükûmet işlerine müdahalesini imkânsız bir hale getirip, Abdülhamit'in taht-ı saltanatı etrafında bu karanlık geceleri muhafaza gayretinde bulunuyorlar. İttihatçı siyasîler, İttihatçı muktesitler için Talâtlar, Cavidler, Emrullahlar için halkın reyi, halkın nüfuzu ehemmiyetsiz şey, hey'et-i içtimaiyyedeki efrâdın yüzde doksanbeşini teşkil eden amele ve köylü halklarının refahı rahatı, saadeti bunlar demokrasiya ve sosyalizm, zararlı işler. Onlar için mühim olan mes'ele hükûmetin nasıl olursa olsun kendi ellerinde kalma-

sıdır. Halkın hükûmet teşkiline ortak edilmesi onlarca Aristo'nun kurun-u evâilde bahsettiği krematistik (*chrematistique*) den farklı değil, memlekette servetin istihsalinden ve mümkün olduğu kadar çok istihsalinden ibaret, ama memlekette zenginlikler(ini) kimler tarafından meydana getiriliyor ve sonra kimler arasında paylanıyor? Bütün hayatını hey'et-i içtimaiyye için emek ve zahmetlerle geçiren köylülerimizin, işçilerimizin halleri nasıl? Bunlar ehemmiyetsiz!?

Halbuki içtimaî ve iktisadî siyasette tevzi ve inkisam keyfiyeti mütalâa olunmazsa servet bizatihî tasavvur ve takdir olunamaz bile. Tarlada ve fabrikada işleyen halkın bütün sâyi yalnız boğazını doyurmağa inhisar edip, vücuda getirilen zenginlikler kenardan bakan muhtekirin cebine [k] alsa, böyle bir hey'et-i içtimaiyyede nasıl bir saadet tasavur olunabilir?

Hükûmet hey-et-i içtimaiyye sahnesinde olup biten işlere karşı her türlü ârâdan mahrum, uyumuş, uyuşturulmuş bir ruh gibi bakacak olsa onun içtimaî vaziyetinde ne ehemmiyet kalır? Cemiyet-i beşeriyyenin her ferdi aynı derecede kuvvete, aynı derecede zekâya, aynı derecede terbiye-i fikriyyeye, aynı derecede sermayeye malik olsa, o vakit razı olalım, hükûmet isterse sokakları bekleyen polis neferleriyle hudutları bekleyen askerlerin kumandanlığı ile iktifa etsin. Fakat hakikat başka mahiyette; insaniyet ve medeniyet tarihi adalet ve hürriyetin tabiata; tabiatın her türlü zulümlerine, zayıfa, fakir ve sefile, cahil ve gabîye, tehekküm ve tahakkümüne galebe çalmak için devam eden binlerce yıllık bir cidâlin hülâsasıdır. Bu cidâlde fert daima âciz ve kuvvetsiz kalarak hey-et-i içtimaiyyeye iltihaka mecbur oluyor. Ve bu iltihak ve ittihat iledir ki hükûmetler teşekkül ediyor.

İmdi hükûmet yalnız ferdin mi, yoksa bütün fertlerin mi menfaati[ni], menfaat-ı şahsiyyeyi mi, yoksa menfaat-i umumiyyeyi mi temin edecek? Ferdin hususî ve şahsî menfaatleri tekadüm etse hey'et-i içtimaiye vücuda gelmezdi. Hükûmet fertler arasında şu içtimâ ve ittihadı vücuda getiren müessesedir. İnsanların marifet ve medeniyet kuvvetlerini kuvveden fiile çıkartıp içtimai ve iktisadî hürriyetin tekemmülüne çalışmak ise bu müessesenin başlıca vazifesini teşkil eder.

★ ★ ★

(10) Temmuz İnkılâbı'nda Türkiye'nin mukadderatı bu durumda bu imânda bir hükûmetin eline geçse idi on yıldan beri başına gelen felâketlerden çoğunun önü alınmış olurdu. Millet Arnavutluk'ta, Yemen'de, Havran'da kırdırılmaz, Trablusgrap'ta, Balkanlar'da bu kadar ben-i beşer mahvedilmezdi. Avrupa'da, Arnavutluk, Afrika'da Trablusgarp gibi İslâm kıt'aları Frenk boyunduruğu altında bırakılmazdı; Makedonya tamamiyle kaybedilerek İstanbul tehlikeye atılmazdı. İttihatçılar da o mânâ ve felsefeden mahrum, huşunet, o (şovenizm) olmasa Osmanlı ülkesindeki milletler için siyasî, içtimaî ve iktisadî mutedil bir iklim-i terakki ve refah hazırlansa Küçük Asya'daki Türk halkına da rahat bir nefes aldırmak imkânı hâsıl olur, Türk ufk-u hayatında medeniyet-i nûranînin doğmasına yol verilirdi. Fakat bu mümkün olmadı. Türkler bu on yıl içinde Arabistan sahralarından Afrika çöllerine kadar taşınarak telef edildiler. Mahmut Şevket Paşa'nın katline aylarca matem tutan İstanbul gazeteleri, milyonlarca Türk halklarının şu harabiyetine dair bir makale bile yazmadılar. Zavallı garip millet, senin bir söz söyleyenin oldu ise o da yok edildi. Böylece şu on yıllık inkılâp devrinde Türk halkı bir şey kazanamayarak daima kaybetti, ırken daha ziyade zayıfladı; millet ve medeniyetçe yükselemedi. Maişetce ise hayatın karanlıkları bir kat daha koyulaştı. Şimdi Alman silâhının Şarkta zafer bulmasıyla Küçük Asya milletlerinin, hususiyle Türklerin hayatı daha başka tehditler, daha yeni tehlikeler karşısında bulunuyor.

Ondokuzuncu asrın nısf-ı âhirinde Avrupa mamulâtının, Türkiye'nin serbest pazarlarına hücumu en küçük el işçiliğine varıncaya kadar millî sanâyii mahvetmişti. Avrupa'nın azametli firmaları Türk tâcirlerini Mısır Çarşısı içine sığınmaya mecbur eylemişti. Şimdi, koca Rusya'yı ve bütün Avrupa'yı titretmiş olan Alman sanayii, Berlin-Bağdat demiryoluyla Küçük Asya'ya teveccüh ediyor. İttihatçılar hükûmetinin şu zihniyeti ile, Alman endüstriyalizmi, pek zayıf haldeki milletimizi, millî kuvvetlerimizi ikinci bir on yıl içinde, kömür gibi yutup kül gibi havaya savuracaktır. Millî sanatkârlarımızdan, millî tâcirlerimizden değil, bugün birer parça tarlaya mâlik olan köylü halklarımızdan bile kalmayacaktır. Türk milleti Alman sanayiinin esiri, Türk halkı Alman kapitalinin hizmetçisi olacaktır.

Türkiye'yi, hâlihazırda şu kadar dehşetli bir tehlike bekliyor. Türkiye bugün Alman endüstriyalizminin polat yumruğu altında son hürriyet ümitlerini yaşıyor.

Şu korkunç vaziyetten Türkiye'yi Türk milletini kurtaracak yol, yine hürriyet, yine inkılâp. Fakat bu sefer bir nice zâbit ve paşanın apoletlerinde parlayan bir inkılâp değil, halkın ruhundan fırtınalarla kopan, gönüllerinde yangınlar çıkaran hakiki inkılâp, hakiki hürriyet.

Küçük Asya halkları, mazlum Türkler, fakir köylüler! Artık uyanınız, Kanun-u Esasî'nin sizlere verdiği içtimâ haklarını talep ediniz, birleşip söyleşiniz. Karşınızdaki ufukta kara bulutlar gibi görünen, şimşek ve yıldırımlarla kendini gösteren zulüm ve istibdat kuvvetine karşı, özünüzün, ailenizin, evlâtlarınızın hürriyetini müdafaaya hazırlanınız. Bu ezici, harab edici zulümkâr kuvvet: Alman sanayii, Alman kapitali, Alman altını sizi kurûn-u vusta esirleri gibi satın alacak, evinizi, ocağınızı, toprağınızı ve nihayet son sermayeniz olan kol gücünüzü mezada çıkaracak, bugün, ne kadar da zayıf, ne kadar da fakir olsanız, hayatınızı aydınlatan ümit ve teselli güneşini büsbütün söndürecektir. Düşününüz o karanlık günleri hatırlayınız. O evsiz, barksız, topraksız, sermayesiz, ümitsiz, tesellisiz Alman, İngiliz, Fransız, Rus amelesini. Düşününüz de toplanınız, içtimâlar, ittihadlar icadediniz. Hürriyet düşmanlarına karşı mevcudiyetinizi gösteriniz, çünkü vakit pek az kaldı.

Şimdiye kadar mahkûm olduğunuz siyasî esaretin, iktisadî esaretle bir kat daha kuvvetlenmesine, Alman poladiyle zırhlanmasına çok kalmadı. Yoldaşlar, garip Türkler...

Çeviriyazı: AYŞE ŞEN

YASAK KİTAP

Millî Kütüphane'de halen kullanılmakta olan işaret kâğıtlarından biri. Bunlar, özel depolarına kaldırılmadan önce, yasak kitapların arasına konur ve böyle yayınlar, katalogta, yer numaralarından önce yazılan Y.K. harfleriyle belirtilir. Bu tür kitapları incelemek için, özel izin alınması gerekir.

Basın Özgürlüğünün Engellenmesi

Sansür Tarihi

UYGUR KOCABAŞOĞLU

Sansür tarihi yazmak kadar zor bir başka tarih ödevi düşünülemez. Nedeni basit. Sansürün tarihi, bir yanıyla öğrenmenin tarihi, bir yanıyla siyasal kurumlaşmanın tarihi, bir yanıyla bilimlerin ve sanatların tarihi, bir yanıyla dinsel inanışların tarihidir de ondan. Kısaca haberleşme, eğitim, hukuk ve edebiyat; yaratıcı özgür düşünce ile sansürün amansız mücadelesine konu olmuş ve olmakta bulunan birer savaş alanından başka nedir ki? Eh, bu denli her yerde hâzır ve nâzır olan *(omnipresent)*, hâşâ huzurdan, mekândan ve zamandan münezzeh bir şeyin tarihi nasıl yazılabilir? En çok, körlerin fili tarifi kabilinden orasından burasından tutulabilir. Ancak hazret, filden çok bukalemuna benzer. Her renge girer. Bukalemundan, artık olarak biçim de değiştirir. Demek ki sansürün tarihini yazmak pek zor bir iştir. Yine de sansüre ilişkin "öykü"ler, ibretli kıssalar, kimi anekdotlar aktarılabilir.

Önce sansür nedir? Hiç kuşkusuz, "Basım ya da yayımdan önce yapılan kontrol"den çok daha fazla bir şeydir. Çünkü sansürün ebesi düşüncedir, bilgidir. Düşüncenin, bilginin maddî bir güce dönüşebilme özelliği, bu yüz kızartıcı olayı, bu *"taun"*'u insanların başına musallat etmiştir. Dolayısıyla sansür olgusuna geniş bir perspektiften yaklaşmak gerekir. Düşünce, kanaat, politik görüş ve dinsel inançların, söz-yazı-resim-şekil vb. biçimlerde özgürce açıklanmasının karşısına dikilen her türlü engelleme bir çeşit sansürdür. Geçerken bir noktaya daha değinilmelidir ki, sansür hiçbir zaman tek başına dolaşmaz; baskı, zorbalık, şiddetle el ele, kol kola gezer.

Sansürün, biçim ve görünüm değiştirmekle birlikte, tarihin derinliklerinden günümüze ulaştığı söylenebilir. İlkel toplumda sansür yoktur. Farklı soy toplulukları, klanlar çeresinde farklı mit'lerin, inançların oluşabildiği, her klan mensubunun kendi inancına bağlı kalmakla birlikte başka klanların inanç ve düşüncelerine de saygılı davranabildiği ilkel toplumda barınamıyordu sansür. Ne zaman ki uygar topluma geçilmiştir sansür de zuhur etmiştir.

Tarihteki ilk sansür uygulamalarından birisi Asur Kralı Asurbanipal'a nasib olmuştur. Asurbanipal, Şadunu kralına yazdığı bir tablet mektupta şunları söylüyor: "Bu mektubu aldığın zaman yanına üç kişi ve Borsippa kentinin bilge kişilerini al, Ezide tapınağında ve kişilerin evlerindeki tüm tabletleri ara bul... Kendi arşivinde bulunan ve Asur' da bulunmayan değerli tüm tabletleri topla ve bana gönder." (Edward Chiera, *They Wrote On Clay*, 1968, s.173-174.) Yüzyıllar sonra, İngiliz monarklarına akıl hocalığı yapan ünlü düşünür Francis Bacon "Bilgi iktidardır" diyerek, Asurbanipal'ın *niyetinin* en veciz açıklamasını yapıyordu.

Yazılı tarihle birlikte, ciltler tutacak bir sansür tarihinin de satırları dizilmeğe başlandı. Spartalılar, M.Ö. V. yüzyılda, müzik, şiir ve dans gibi çeşitli sanat ve ifade biçimlerini, *kadınca* ve *ahlâksızca* tavırlar olduğu gerekçesiyle yasaklıyorlardı. Eski Yunan'da Akhilleos, Euripides ve Aristophanes'in eserleri sansürün hışımından kurtulamıyor, M.Ö. 387 yılında, o tarihten yaklaşık 450 yıl önce yaşamış Homeros'un *Odisseia*'sı filozofların pîri Platon'ca genç okurlar için sakıncalı bulunuyordu.

Aristophanes'in *Bulutlar* ve *Lysistrata* adlı komedileri yasaklanıyor ve Sokrates *Bulutlar*'ı "dine karşı saygısız ve yıkıcı kurguların tipik bir örneği" olarak teşhir edebiliyordu. (A.L.Haight, *Banned Books*, s.1), Oysa aynı Sokrates, "Toplumun özgür kurumlarından söz söyleme özgürlüğünü kaldırmak, evrenden güneşi kaldırmak gibidir" diyen bilgeydi (T.E. May, *The Constitutional History of England*, 1871, s.238). Yine aynı Sokrates'in kendisi de sansürcülerin hışmından kurtulamadı. Dine karşı saygısızlık etmek, gençlerin ahlâkını bozmak, inançsızlığa yol açacak şekilde bilimi popülarize etmek ve zayıf argümanı güçlü göstermek gibi suçlamalarla baldıran zehirinin tadına baktırıldı. Öte yandan, gençleri kötü yola sürükleyen bir kişi olduğu gerekçesiyle M.Ö. 380'de öldürülen Aristophanes'in *Lysistrata*'sı ABD gümrüklerinin yasak yayın listesinden ancak 1930 yılında çıkabildi. Oysa eser bu tarihten çok önce kaldırımlarda 5 *cent*'e satılıyor ve Gilbert Seldes'in uyarladığı biçimiyle tiyatrolarda temsil ediliyordu. (Haight, *Banned Books*, s.2)

Greko-Romen ve daha sonra Hıristiyan Batı kültürünün temel kaynaklarından olan İskenderiye ve Bergama kütüphaneleri yeni sansür biçimlerinin uygulandığı alanlar oldu. Bu kütüphanelerde editörler, kitapların sınıflandırması bahanesiyle içeriklerini kontrol ediyorlardı. Günümüze ulaşan klasikler, editörlerin beğenisini kazanan ve yağma ve yangından kurtulabilenlerdir. Kitapların çok sayıda bir arada bulunması bir başka sansür biçimini hem özendiriyor hem de kolaylaştırıyordu: Kitap toplama ve yakma, o dönemlerden kalmadır. Ege'de Aristophanes'in öldürüldüğü yıllarda, dünyanın bir başka ucunda, Çin'de, Şih Huang-ti, bir yandan Çin Seddi'ni yaptırırken bir yandan da kitap yaktırıyordu. Yakılan kitaplar arasında Konfiçyüs'ün *Seçmeler*'i de vardı. Günümüzden yaklaşık iki bin yıl önce, *codex* adı verilen ve üçgen şeklinde kesilmiş parşömenlerin ciltlenmesiyle oluşan kitap, özel ellerde toplanmaya başlayınca, egemenler için gerçek bir tehlike başgösterdi. Bilgi herkes için erişilebilir olmaktaydı. Özellikle Roma'da M.Ö. birinci yüzyıldan başlayarak özel kitaplık kurma modası yaygınlaşınca, toplama ve yakma biçimindeki sansür de hız kazandı. Sansür tarihi bakımından bunun önemi, "zararlı" kitapları saptayacak ve yok edecek bir otoritenin gelişmesine yol açması, yani sansürün kurumsallaşmasında önemli bir adım olmasındandır. Haşmetli Roma İmparatoru Augustus "uygun" olmadığını düşündüğü kitapları özel kitaplıklardan toplatıyor ve Roma'nın meydanlarında yaktırıyordu. Gerekçesi, "ihaneti ortadan kaldırmak ve ahlâksızlığı önlemek"ti.

Sokrates.

Toplumsal dönüşümlerin hız kazandığı dönemlerde sansür de hız kazandı. XII-XIII. yüzyıllarda feodalizmin çözülmeğe başladığı Avrupa'da engizisyonun amansız işleyişi, XV-XVI. yüzyıllar Tudor İngiltere'sinde ve XIX. yüzyıl Rusya'sında baskı, terör ve sansürün ileri boyutlara ulaşması bir rastlantı olmasa gerektir. Öte yandan örgütlü din, her türlü hoşgörüyü bir yana iterek, insanların belirli kalıplar içinde düşünmesini ve davranmasını öngördüğü için, sansürün başlıca teşvikçisi ve uygulayıcısı işlevini üstlendi. Örneğin Hıristiyanlığın tarihi III. yüzyıldan başlayarak "resmî görüş"ün dışına çıkan ya da "Hıristiyanlığın kabul edilmiş kaidelerine" uygun olmayan düşünce ve eylemlerle yürütülen mücadelelerin tarihidir. Dolayısıyla kilisenin sansürü kilise kadar eskidir. Çeşitli dönemlerde Papa'lar *Tevrat*'ın yakılması için fermanlar yayınlamışlardır. İncil'in protestanlarca yapılan tercümeleri Katolikliğe karşı görüşler taşıdığı gerekçesiyle yasaklanmıştır. "Yasak yayın listeleri" Hıristiyanlığın ilk günlerinden kalmadır. Papa I. Leo'nun M.S. V. yüzyıldaki kitap yakma törenlerinin benzeri, çok yıllar sonra engizisyon Avrupa'sında ve Hitler Almanya'sında yaşanacaktır. M.S. 499 yılında ilk Papalık *index*'i yayınlandı ki bu *index*'in beşinci listesi, "makbul kitap"larla "makbul olmayan" kitapları içeriyordu.

Kilise sansürünün en çarpıcı biçimlerinden birisi engizisyondur. Engizisyonun sansür tarihi bakımından önemi, değil yalnızca dinsel, siyasal, ahlâkî görüşleri açıklamayı, bunları akıldan geçirmeyi bile yasaklamış olmasında ve bu yasaklara uymayanlara akıl almaz baskılar uygulamasında aranmalıdır. O dönemin sansürcü mantığı Papa III. Nicholas'ın 1280 tarihli bir buyruğunda şöyle dile gelir:

"Katolik inancına ilişkin konuları tartışmayı bütün sıradan insanlara yasaklıyoruz; eğer bunu yapacaklar çıkarsa aforoz edileceklerdir." (W.Durant, *The Age of Faith*, s.780)

Feodalizmin çöküşü ve onun yerine daha ileri bir toplumsal düzen olan kapitalizmin geçişiyle insanlık engizisyonu aştı. Ne ki sansürü aşamadı. Bilimsel teknolojik gelişmeler, matbaa, pusula, kağıt vb. buluşlar, insanlığın ileriye doğru attığı adımlardır. İnsanlığın bilgi üretme kapasitesindeki gelişmeler akademik sansürü, Katolik-Protestan çelişkisi ise doktrinci bir sansürü güçlendirdi. Matbaanın icadı Kilise'nin ve siyasal iktidarların yeni sansür biçimleri bulmalarını zorunlu kılıyordu. Bir fikir ya da düşüncenin basın ve yayınından önceki kurumsal denetimi, matbaanın icadının sansür açısından ortaya çıkardığı bir sonuçtur. İlginçtir ki Kilise matbaaya karşı uzun süre direnmedi. Çünkü matbaayı zorunlu kılan gelişmeye Kilise'nin de karşı koyacak gücü yoktu. Çünkü asıl gelişme kapitalizm ve onun içinde yeşerdiği tüccar kültürüydü. Kilise, bir yandan matbaayı kontrol altına almaya çalışırken bir yandan da kendi kontrolu dışındaki basma ve yayma işlemini engellemeye çalışıyordu. Papa VI. Alexander 1501'de şunları söylüyordu: "Basma sanatı, bilinen ve yararlı kitapların yayımını geliştirdiği ölçüde yararlıdır: ama tehlikeli eserlerin etkisini yaygınlaştırmasına izin verilirse çok zararlı olabilir. Bu nedenle, Katolik inancına ters düşen ya da insanların başını derde sokabilecek yazıların basılmasını önlemek için matbaalar üzerinde tam bir kontrol sağlanması zorunludur." Günümüzdeki kimi yaklaşımlarla ne büyük bir benzerlik gösteriyor! Kilise'nin yanısıra siyasal iktidarlar da kendi sınırlandırmalarını getirmekte gecikmediler. Venedik Senatosu (1508), Worms Diet'i (1521), Paris Parlamentosu (1542) yayınlar üzerindeki kontrolu yaygınlaştırdılar. Ortaçağlar Avrupası'nın üniversiteleri, bir yan-

dan bilim ve düşünce özgürlüğünü geliştirirken, bir yandan da en ileri sansür biçimlerini uyguluyorlardı. Günümüzde de öyle değil midir? Sorbonne'da 1544'te, yasaklanmış eserler *index*'i yayınlanıyordu. Kilise de boş durmuyordu kuşkusuz. Papa IV. Paulus ilk kez açıkca adı konan yasak yayın listesini *(Index auctorum et librorum prohibitorum)* yayınlıyordu. Listedeki yasak yayınlar arasında İncil'in "sapkın"larca yapılmış 48 ayrı baskısının bulunduğunu görmek ilginçtir. Katolik Kilisesi bu yasak yayın listelerini yakın yıllara kadar yayınlamaya devam etmiştir. Bu arada "muzır" yayınların yakılmak suretiyle imha edilmesi işlemine de aynı hızla devam edilmiştir. XVI. yüzyılın ikinci yarısında, Venedik'te yalnızca bir gün içinde 10.000 kitap yakılmıştır. (W.Durant, *Reformatic 1957, s.924)*

Rönesans, reformasyon, matbaanın icadı vb. gelişmeler bir yandan özgür düşünceyi geliştirirken, bir yandan da değişik sansür biçimlerini geliştirmiştir. Ayrıca bu gelişmeler, kitap sansüründe kurumsal bir yapının oluşmasına yol açtığı gibi, kitabın yanısıra resim, heykel, tiyatro vb. sanatsal anlatım biçimlerinin sansür kapsamı içine alınmasını zorunlu kılmıştır. Kilise gibi devlet de insan düşüncesinin sınırlarını, kendine göre, çizmeğe özen göstermiş, hiçbir yazı izin veren makamın *imprimatur*'unu almaksızın yayınlanamamış, buna cüret edenler cezaların en şiddetlisine çarptırılmıştır. Fransız devrimine giden yıllarda, dinsel Kilise sansürünün yerini lâik devlet sansürü almıştır.

Aydınlanma hareketi bilginin yaygınlaşmasına, düşüncenin rasyonelleşmesine yol açtı. "Din, doğa anlayışı, devlet düzeni, her şey kıyasıya bir eleştiriye hedef oluyordu; her şey aklın yargı sandalyesi önünde, ya kendi varlığını haklı çıkarmak, ya da haklılık iddiasından vazgeçmek zorundaydı." Aydınlanma hareketinin en ileri boyutlara ulaştığı ülkeler İngiltere ve Fransa idi. Tudor İngilteresi düşünce ve kitaba karşı en yoğun saldırıların yer aldığı bir ülkedir. VIII. Henry, İncil'leri bile ateşe attırıp yaktırabilmiştir. Bu ülkede 1470 yılında matbaanın kurulmasından sonra, Kilisenin ve devletin otoritesine karşı yürütülen mücadelenin en önemli aracı artık matbaa idi. Tehlikeyi kaynağında kurutmak için basım işleri izne bağlandı. "Bana bütün özgürlüklerden önce, vicdanıma göre serbestçe tartışma, ifade etme öğretme özgürlüğünü veriniz." diye haykıran ünlü şair John Milton, *Areopagitica* adlı yapıtında bu tutuma karşı çıkıyordu. İngiltere'de basının önceden kontroluna 1695'te son verildi. Gazetelerin üzerindeki çeşitli kontrol biçimleri de 1765'te kaldırıldı. Dar anlamda sansürün İngiltere'de yenik düşürülebilmesi ancak XVIII. yüzyılın sonlarında mümkün olabiliyor, ne ki bu uğurda pek çok kişi darağacını boyluyordu.

Sansür ve sansüre karşı mücadele Fransa da çok zengin örnekler ortaya koymuştur. Devrimin arefesinde, Montesquieu, Voltaire, Rousseau gibi düşünürlerin eserleri Fransa dışında basılmış ve ülkeye gizli gizli sokulabilmiştir. Büyük Fransız Devrimi sansüre son verdi. Ne ki geniş halk kitlelerinin desteği ile siyasal egemenliğini pekiştiren burjuvazi, kısa süre sonra kendi sansürünü uygulamakta gecikmedi. "Eşitlerin Cumhuriyeti"ni savunan Gracchus Babeuf'ün hayatına kastederek, sansürün en şiddetlisini uygulamaktan geri kalmadı.

Osmanlı Meclis-i Meb'usanı'nda bir üyenin, "Rusya'nın her icraatı fena ise de, şu mizah gazetelerini men edişi iyidir." diyerek imrendiği Çarlık sansürüne de kısaca değinmek gerekir. Çarlık sansürü, müzik parçalarını yasaklayacak kadar ileri gitmiştir. Rus kültür hayatı, XIX. yüzyılın ilk yarısında aydınlar ve kimi ilerici soyluların önderliğinde köleliğe, otokrasiye ve Çarlık bürokrasisinin zorba yönetimine karşı yürütülen mücadele içinde gelişmiştir. *Ara-*

"Siyasî edebî musavver mizah mecmuası *Cem*"in 10 Aralık 1910 tarihli ilk sayısında yayımlanan, Cem'in bir karikatürü:

— Olmuyordu. Allah nasılsa verdi. Fakat ele avuca sığar şey değil; siz alın yola getirin, eti sizin kemiği benim.
— Aka can*, adın ne?
— Hürriyet!..
[* Acaba, Mahmut Şevket Paşa'nın dili mi taklit ediliyor?]
Haftalık Cem *dergisi, Istanbul'da 28 Teşrinisani 1326-6 Teşrinievvel 1327 tarihleri arasında, yarısı Fransızca olarak 43 sayı; 28 Teşrinievvel 1927-2 Mayıs 1929 tarihleri arasındaysa, yalnız Türkçe olarak 49 sayı yayımlanmıştır.*

lıkçı'lar, Petraşevski Grubu, Belinski ve Herzen gibi aydınlar, "Benim eğitimli insanlara ihtiyacım yok, bana sadık bendeler gerekli" diyen I.Nikola döneminde, felsefe, ekonomi-politik ve tarih alanında ileri fikirlerle ortaya çıkmışlardır. İşte bu tür fikirlere ve Fransız Devrimi'nin etkilerine direnmek durumunda olan Rus Çarlığı'nda sansürün her türlüsü boy atmıştır. Rusya'da sansür Eğitim Bakanlığı'nın işlevleri arasında idi. St.Petersburg'da Özel Sansür Komitesi, taşrada ise buna bağlı bürolar vardı. 1811'de sansür komitesinin kimi görevlerini Çar'ın İnzibat Bakanlığı üstlendi. Çarlık polisi, II. Abdülhamit döneminin hafiyelik örgütünü andırır bir biçimde, sansür komitesinin bile gözünden kaçabilecek ve "kamu düzeni ile kamu güvenliğine karşı yıkıcı yorumlara yol açabilecek" her şeyi Çar'a bildirecekti. Rusya'da 1826 ve 1828 yıllarında getirilen düzenlemelerle "susma özgürlüğü"nün olabildiğince geliştiği bir dönem başlıyordu. Rus sansürü, müzik notaları arasında gizli işaretler keşfediyor, bu aritmetik kitabında üç noktayı yanlış yerlere koyduğu için yazarını sürgüne gönderebiliyor, Cumhuriyet'i anımsattıkları için, tarih kitaplarından Grek ve Romen adlarını ayıklıyordu. Ne ki sansürcülerin gayreti, Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi, Rusya'da da Çarlığın çöküşünü önleyemedi.

İslâm toplumlarında fikir özgürlüğü ve bu özgürlüğe karşı siyasal iktidarın tutumu Orta Çağlar Hıristiyanlık âleminden birtakım farklılıklar gösterir. İslâm devletlerinde düşünce özgürlüğüne yönelik baskı ve terör, Orta Çağlar Kilisesi'nin ortaya koyduğu boyutlara hiçbir zaman ulaşmamıştır. Ancak, İslâmî ilkeleri daha dinamik ve daha ileri bir yoruma tâbi tutmaya çalışanlar da her zaman susturulmuştur. Nazzamiye mezhebi ve Mu'tezile mensuplarının dışlanması bundandır.

İslâm toplumlarında ve bu arada Osmanlı devletinde sansürü sürekli olarak besleyen kurumların başında *fetva* kurumu gelir. Bilimden sanata, ibadetten gündelik yaşayışa kadar hemen hemen her alanda fetva alınarak hareket edilen bir toplumda, genel anlamda ne denli yaygın bir sansür baskısı olduğu kendiliğinden ortaya çıkar. Nitekim, plastik sanatların yasaklanışı, insan anatomisinin incelenmesine yasak konulması, bilim ve teknikteki gelişmelerin dışlanması, böylesine yaygın bir sansür uygulamasının çeşitli görüntüleridir.

Öte yandan, Osmanlı toplumunda sansürün geçmişinin pek eski olmadığı savı da geçerli olamaz. Matbaaya, gazeteye, tiyatroya çok geç kavuşan bir toplumda, "kabl-el neşr teftiş ve mûayene" anlamındaki sansür elbette geç başlayacaktı. Nitekim öyle de oldu. Yüzyıllar önce, "Yunus Emre bu sözü eğri büğrü söyleme, seni sigaya çeken bir Molla Kasım gelir" diye yakınan büyük ozanın döneminde, elbette sansür heyeti yoktu ama sansür vardı. Köroğlu'nu, Dadaloğlu'nu, Pir Sultan'ı susturan sansürün ta kendisiydi.

Osmanlı kültür hayatı, matbaadan önce ve sonra, yazılı ya da sözlü düşünce açıklamaya elverişli bir ortamı hiçbir zaman yaratamamıştır. Daha ilk Türk matbaasının kurulduğu dönemde (1720'lerin sonu), Şehid Ali Paşa'nın kitaplarının vakfedilmesi sorunu fetvaya gereksinme gösterince, Ba-ı Meşihat'tan verilen fetvada, "felsefe, tarih, nücûm (astroloji) ve eş'ar (şiirler)'a ilişkin eserlerin vakfının caiz olmadığı" buyruluyordu. Bunun üzerine Padişah buyruğu ile Şehid Ali Paşa'nın, "vakfı caiz olan" ve "vakfı caiz olmayan" kitapları ayıklamış ve caiz olmayanlar satılmıştır. (Ahmet Refik, *Âlimler ve Sanatkârlar*, İstanbul, 1924, s.330-335).

Türkiye'de matbaanın kuruluşundan

II. Abdülhamid Döneminde Yasak Sözcükler

Mete Tunçay'ın, Cevdet Kudret tarafından yazılan "Abdülhamit Devrinde Sansür" adlı inceleme üstüne, bundan 9 yıl önce *Oluşum* dergisinde çıkmış bir tanıtma yazısının sonundan aktarılmıştır (Sayı 1/42-43, Ekim-Kasım 1977, s.28).

Hürriyetin İlânı'ndan önce, Ali Seydi Bey ve arkadaşlarınca hazırlanıp, Mihran Efendi'nin "Matbaa ve Kitaphane-i Cihan"ı tarafından yayımlanmaya başlanan (üç cilt: 1908-1914) "Resimli Kamus-u Osmanî"nin sonunda, İkinci Meşrutiyet'in getirdiği özgürlük sayesinde şu "İlâveler"in yapıldığını görüyoruz:

Arsenik	Pan Cermenizm	Randevu
Aksülmen (bir zehir)	Pan İslamizm	Zehir
Anarşi	Psikolocya	Sansür
İhtilâl	Teevün (ah etmek)	Sosyalizm
İrtica	Tenkil	Şûrâ-yı Devlet
İrtiyab (kuşku)	Cemiyet	(şûrâ-yı ümmet)
İspirtizm	Cumhur	İsyan
İstibdat	(cumhuriyet)	Avam
İnfilâk	Hürriyet	Klik
İnkıraz	(hürriyet-i vicdaniye)	Klerikal
İnkılâp	Hatt-ı Sünbülî	Konservatör
Obstrüksiyon	Hafiye	Ma'bas (baldır)
Oportünist	Hâl'	Meclis-i Âyân
Oligarşi	Humbara	Meclis-i Umumî
Ballı Baba	Darvinizm	Mutlakiyet
Bomba	Demokrat	Müfteris (parçalayan)
Parlemantarizm	Disiplin	Memorandum
Parlamento	Diktatör	Nihilist
Pan Elenizm	Dinamit	Veto
Pan Türkizm	Radikal	

Yukarıdaki ek maddelerin (Ballı Baba ve Hatt-ı Sünbülî gibi bir ikisi dışında) hemen tümünün, sözlük hazırlanırken siyasal nedenlerle tabu sayıldığı için ele alınmadığı açıktır. (Bu kaynağa dikkatimi çeken Sayın Hidayet Nuhoğlu'na teşekkür borçluyum.)

Nitekim, Ali Seydi, Kamus'unun başına eklediği (28 Kânunuevvel 328, yani 10 Ocak 1913 tarihli) yeni bir İfade'nin İhtar ayrımında, "Maarif Nezareti Mülga Tedkik-i Müellefat Ercümenince birinci cildinde -bahasebülzaman- tay' ve ihraç edilen lügatler bu kere yeniden cem' ve isbat edilerek nihayet-i kitaba ilâve suretiyle derc edilmiş olduğundan..." söz ediyor.

sonra da yayın hayatı son derece cılız kalmıştır. Aslında Türkiye'ye matbaanın gelişi kendi sansürünü de birlikte getirmiştir. İbrahim Müteferrika'nın matbaayı kurmasına izin veren hatt-ı hûmayunda, "...fıkıh ve tefsir-i hâdis-i şerif ve kelâm kitablarından maada..." denilerek iş baştan sıkı tutuluyordu. Nitekim daha önce de Bâb-ı Meşihat'tan alınan fetvada, Şeyhülislâm Abdullah Efendi, "...lûgat ve mantık ve hikmet ve hey'et ve bunların emsali ulûmu..." basmanın caiz olacağını bildiriyordu. İlk kitabın basıldığı 1729'dan I. Meşrutiyet'e kadar basılan kitapların sayısı yaklaşık 3000 kadardır. Buna rağmen, devlet, kitap sayısının azlığına okuma alışkanlığının cılızlığına aldırmıyor, işi sağlam kazığa bağlıyordu. Yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra kurulan ilk polis örgütünün tüzüğünde (21 Rabiülevvel 1261-10 Nisan 1845 tarihli Polis Nizamnamesi) sansür açıkca biçimleniyordu. Bu nizamnamenin 13. maddesi, "Ahlâk ve adab-ı ammeye muhil kâffe hususatta tabanelere ve kütübhane ve bilcümle kitapçı dükkanlarına dikkat ve basiret ve hariçten tevarüd eden enva-i kitab ve resail ve evrakın kabl-el neşr bakılup lâzım gelen men ve tevkifine dikkat" edilmesini zabıtaya görev olarak veriyordu.

Osmanlı toplumu, XIX. yüzyılın ikinci yarısına toplam tirajları 5-6 bini geçmeyen, biri resmî, ötekisi yarı-resmî iki Türkçe gazete ile girdi. Bunların bile yayımı çok sıkı kurallara bağlanmıştı. Her ne kadar Tanzimat'tan sonra istyenlerin kitap bastırmak hakkı kabul edilmişti ama, bu işin de devletin gözetimindeki matbaalarda yapılması öngörülmüştü. Bu bile yeterli olmadı; Abdülmecit 1841 yılında (14 Cemaziyülevvel 1257) yayınladığı bir irade ile, basılacak kitap, kitapçık ve dergilerin "kabl-el istizan" bastırılamayacağını buyuruyordu. Ayrıca, matbaa kurmak, gazete çıkarmak, *Takvim-i Vekayi*, ve *Ceride-i Havadis* örneklerinde görüldüğü gibi, Padişah iznine bağlı idi. Daha sonraları, Hariciye Nezareti, Meclis-i Vâlâ, hükûmet, belde vb. makamlardan izin alınması gerekiyordu. İşin ilginç yanı, bu tür bir girişime talip olanlar, "dine ve devlete, ahlâka ve adaba" aykırı hareket etmeyeceklerine dair söz veriyorlardı. Örneğin Fransız uyruklu Basmacı Kayol, Ermenice bir gazete çıkarmak için Meclis-i Vâlâ'ya yaptığı başvuruda, "...gazeteye mesalih-i mahsusa-i düveliyeye müteallik hiçbir madde yazılmayarak, yalnız ulûm ve fünûn-u mütenevvia ve tevarih ve edebiyat ve havadis-i nafiaya dair şeyler derc olunacak ve her halde ihraç olunacak gazetenin müsveddesi evvelce Bâb-ı Âliye takdim ve irae kılındıktan sonra tab ve neşir kılınmak şartiyle..." diyerek sansürü kendiliğinden kabul ediyordu. Kuşkusuz bu durum Basmacı Kayol'un gönüllü olarak yapmak istediği bir şey değil, bir zorunluluktu.

Bu arada Osmanlı Devleti, ülke dışından gelecek "...muzır kitab ve resailden..." de büyük rahatsızlık duyuyordu. Abdülmecit dönemine ilişkin bir resmî belgeden anlaşıldığına göre, yurt dışından sandıkla gelen kitap ve broşürlerin gümrüğe teslim edildikten sonra, Bâb-ı Âlice özel olarak görevlendirilen bir kişi tarafından kontrol ettirilmesi usuldendi. (Hayreddin, *Vesaik-i Tarihiyye ve Siyasiyye Tetebbuatı*, İstanbul 1326, s.78)

1857 yılında Matbaa Nizamnamesi çıkana kadar devlet kendi matbaasında (Tabhane-i Âmire) basılacak kitapları kontrol etmeyi ihmal etmemişti. Matbaa Nizamnamesi bu kontrol işini bir sisteme bağlıyordu. Üçüncü maddesindeki, matbaalarda basılacak her türlü kitap ve "resail"in Meclis-i Maarif'te incelenerek, "mülken ve devleten" sakıncalardan arındırılması hükmü, beşinci maddesindeki, yabancıların Hariciye Nezareti'nden izin alma zorunluğu açık birer sansür hükümleridir. Bu sansür hükümlerini cezai yaptırıma bağlayan da 1858 tarihli Ceza Kanunnamesi oldu. bu kanunun 136. maddesi, "saltanat-ı seniye ve erbab-ı hükümet" aleyhine kitap ve evrak-ı muzırra basanların para cezasına (5-50 mecidiye) çarptırılmasını hükme bağlıyordu. Bugünden bakınca insanın "Ne kadar insafsızmış" diyesi geliyor! Adâb-ı umumiyeye aykırı yayın yapanların cezası ise 5 mecidiyeye kadar para, bir haftaya kadar da hapisti.

1860'lı yılların başında Türkçe dışı, dillerde yayınlanan gazetelerin çoğalmasının yanısıra, *Tavim-i Vekayi, Ceride-i Havadis*'ten başka, *Tercüman-ı Ahval, Tasvir-i Efkâr* adlı gazeteler, *Mecmua-i Fünûn, Mir'at* gibi dergiler yayın hayatına girdi. Özellikle *Tasvir-i Efkâr*'ın çıkmasıyla Türk basın hayatı bir hamle yapmış oluyordu. Bu zorunlu olarak devletin de bir karşı hamle yapmasını gerektiriyordu. İşte bu karşı hamle 1854 tarihli Matbuat Nizamnamesi'nde somutlaştı. Sözkonusu nizamname, II. Napeleon'un 1852 tarihli basın kanununun tercümesiydi. Buna göre gazete çıkarmak izne bağlı idi ve "muzır" yayınların ülkeye girmesi yasaktı. Nizamnamenin 14-25'inci maddeleri, "adâb-ı umumiye"yi ve saltanat-ı seniye'yi *zem* ve *kadih*'ten (yerme ve kötüleme) korumak amacıyla çeşitli hapis ve para cezaları öngörüyordu. Ne var ki bu yaptırımlar da yeterli olmayacak, 1867 yılında Âli Paşa'nın ünlü *âli kararnamesi*, yönetime tam anlamıyla basını susturma yetkisi verecekti. Âli Paşa'ya göre bu kararnamenin gerekçesi şöyle formüle ediliyordu: "Devletin zaafını millete söylemek vatanperverlik sayılmaz." Ne oturaklı bir gerekçe değilmi? Bu kararnameye dayanılarak, 1870'li yıllarda *Diyojen, İbret, Hadika, Letaif-i Âsar, Şark, Hayal* vb. yayınlar, geçici ya da sürekli olarak birbiri ardınca kapatılıyordu. Ve kapatılma gerekçeleri hep aynı oluyordu: "Kaide-i hükûmetin cevaz göstermeyeceği bir yolda idare-i lisan etmeği itiyad etmiş olmak..." Bu da ne kadar tanıdık bir gerekçe değil mi?

Birinci Muşrutiyet'e uzanan yıllarda yayınlanan "emirname-i sâmi"lerde, basılacak kitapların içerik yönünden sakıncalı olup olmadıklarının saptanması ve yabancı kökenli yayınların sıkı bir kontroldan geçirilmesi öngörülmekteydi. Bu önlemler de yeterli olmadı. Sadrazam Mahmut Nedim Paşa zamanında çıkarılan bir Heyet-i Vükelâ kararı, sansürü bir kurum olarak iyice yerleştirdi. Dersaadet'te Matbuat İdaresi'ne, taşralarda ise yerel yönetimlere, "yayından önce teftiş ve muayene" yetkisi verildi. İlginçtir, hükûmetin bu tutumu karşısında, ilk kez açıkça adı konmuş olan sansüre karşı, dönemin basını kafa tutma cesaretini de gösterebiliyordu. Örneğin *Basiret* gazetesi, "ismiyle müsemma" bir tutumla, makinesi bozulduğu gerekçesiyle birkaç gün yayınlanmayarak, olayı protesto ediyordu.

Gazete haberlerinin içeriğini, madde madde belirlemeğe yönelik *tembihnameler*, yayınlanacak haberler için Matbuat İdaresi'nden izin almalar, bu dönemin olağan uygulamalarıdır. Bu dönemin İstibdat döneminde iyice serpilip gelişecek bir başka uygulaması da, profesyonel hafiyelik yolunun açılmış olmasıydı.

Kanun-u Esasi'nin ilânı ile, "Matbuat kanun dairesinde serbest" oldu. Ne ki hürriyet kahramanı Midhat Paşa bile, "tahdiş-i ezhan" eden (ahalinin zihnini karıştıran) yayınlara karşı sert önlemler alınacağını duyurmaktan geri kalmıyordu. Ne ki II. Abdülhamit bu

alanda Midhat Paşa'ya gerek duyulmayacak uygulamaları gündeme getirmekte gecikmedi. Bizde sansür denilince akla Abdülhamit sansürü gelir. Oysa dar anlamıyla bile olsa sansür, ne onunla başlamış ne de onunla bitmişti. Onun dönemini aratan dönemler bile yaşanmıştır. Abdülhamit sansürünün özelliği, akıl, mantık sınırlarını zorlayan ilginçlikler ortaya koyması, işin adeta bir farsa dönüşmüş olmasıdır. İstabdat sansürünün bir başka önemli yanı, hafiyelik-ispiyonculuk ağını geliştirmesi, kurumsallaştırması ve toplum hayatına egemen kılmasıdır. Hamam külhanlarında kitap yakmak, para ile muhabir satın almak, gazetecilerden, "dilhah-ı âlî"ye (yüce dileğe) uygun olmayan şeyler yazmayacaklarına dair yazılı senetler almak, örfî idareden etkili bir biçimde yararlanmak vb. istibdat döneminin traji-komik uygulamalarıdır. Yine bu dönemde, "Osmanlı Dram ve Komedi Kumpanyalarınca İcrası Memnu Olan Oyunların Esamisini Mübeyyin defter"ler, "Memalik-i Mahrusa-i Şahaneye Duhul ve İntişarı Memnu Bulunan Kütüb ve Resail-i Muzırranın Esamisini Mübeyyin Cetvel"ler, Osmanlı kültür hayatının ayıpları olarak yerini almıştır. Bu dönemde, "Encümen-i Teftiş ve Muayene"lerde, "Kütüb-ü Diniyye ve Şer'iyye Tetkik Heyetleri"nde sansör Hıfzı'lar, Kılkuyruk Kemal'lerle tarihin tekerine çomak sokmak için boşuna oyalanıp durulmuştu.

Hürriyet ilân edilip de sansür "küllîyen" kalkınca, buna basın âlemi bile inanmakta güçlük çekmişti. Ne ki 23 Temmuz 1908'i izleyen günlerde, tarihimizin -bugünler de dahil- en sansürsüz dönemi yaşanmıştır; çok kısa sürmüş, ardından istibdat sansürünü artacak günlerin gelmiş olmasına rağmen... O kadar ki, istibdat döneminde Abdülhamit sansüründen yakınan Şair Eşref, Meşrutiyet dönemi için şunları söyleyecekti:

"Vakt-i istibdatta söz söylemek memnu idi,
Ağlatırdı ağzını açsan Hükümet mananı;
Devr-i hürriyetteyiz şimdi, değişti kaide:
Söyletirler evvelâ, sonra ..... anamı."

Bir "Evrak-ı Muzırra": Şehrah Gazetesi

ZAFER TOPRAK

Basın tarihimizde kapatılma nedeniyle değişik adlarla yayımlanan gazeteler arasında *Tanin*'in ayrı bir yeri vardır. Bu gazete bugüne değin, en çok ada sahip gazete olarak bilinir. *Tanin, Cenin, Senin, Renin* ve *Hak* Hüseyin Cahid Yalçın'ın İkinci Meşrutiyet'in ilânıyla birlikte çıkardığı gazetenin değişik adlarıdır.

İkinci Meşrutiyet yıllarında *Tanin*'in muhalefeti çok ılımlıdır. İttihat ve Terakki'nin yarı resmî yayın organı olarak bilinen *Tanin*, zaman zaman iktidarların hışımına uğradıysa da, İttihatçılarla yakın diyaloğu sayesinde fazla yıpranmaksızın yayımını sürdürebilmiştir.

Oysa, İkinci Meşrutiyet'in ilk dönemindeki çoğulculuk muhalif gazetelere geniş bir faaliyet alanı açmıştır. Bu dönemde en çok kapatılan gazeteler de muhalefet yanlısı gazetelerdir.

Saptayabildiğimiz kadarıyla Türkiye basın tarihinde kapatılma ve değişik adlarla tekrar yayımlanma rekoru *Şehrah* gazetesinindir. Bir bakıma Hürriyet ve İtilâf'ın sözcüsü olan *Şehrah* bir yıldan kısa bir süre içerisinde 13 kez kapatılmış ve 14 kez isim değiştirmiştir. *Hemrah, Darbe, Alemdar, Nevrah, Yeni Yol, Meslek, Bedahet, Mukavemet, Hedef* ve *Necdet, Şehrah* gazetesinin 28 Nisan 1911 ile 26 Mart 1912 tarihleri arasında almış olduğu adlardır. Bu arada *Şehrah, Alemdar* ve *Yeni Yol* adlarını ikişer kez kullanır.

28 Nisan 1911 günü yayın hayatına giren *Şehrah*'ın sahibi Mehmet Hayrettin, sorumlu yazı işleri müdürü Tahir Hayrettin'dir. İlk sayısında "bitaraf"lığını, düsturunun "doğruyu düşünüp, doğruyu söylemekten kat'iyyen inhiraf etmemek" olduğunu vurgular.

Şehrah ilk kez 3 Temmuz 1911 günü kapatılır. Mısır'da yayınlanan *Elmenar* gazetesinden bir yazıyı çevirip sayfalarında yer vermiştir. Matbuat-ı Dahiliye Müdüriyeti'nden *Şehrah* gazetesine gönderilen yazıda "ezhân-ı umumiyyeyi tehdiş edecek surette makalât neşrettiğinden dolayı bilâ müddet tatiline karar verildiği" belirtilir.

Oysa çevirinin iktibas edildiği *Elmenar* gazetesi İstanbul'da serbestçe satılmaktadır. Matbuat Kanunu'nun 35. maddesi gereğince Heyet-i Vükelâ *El-*

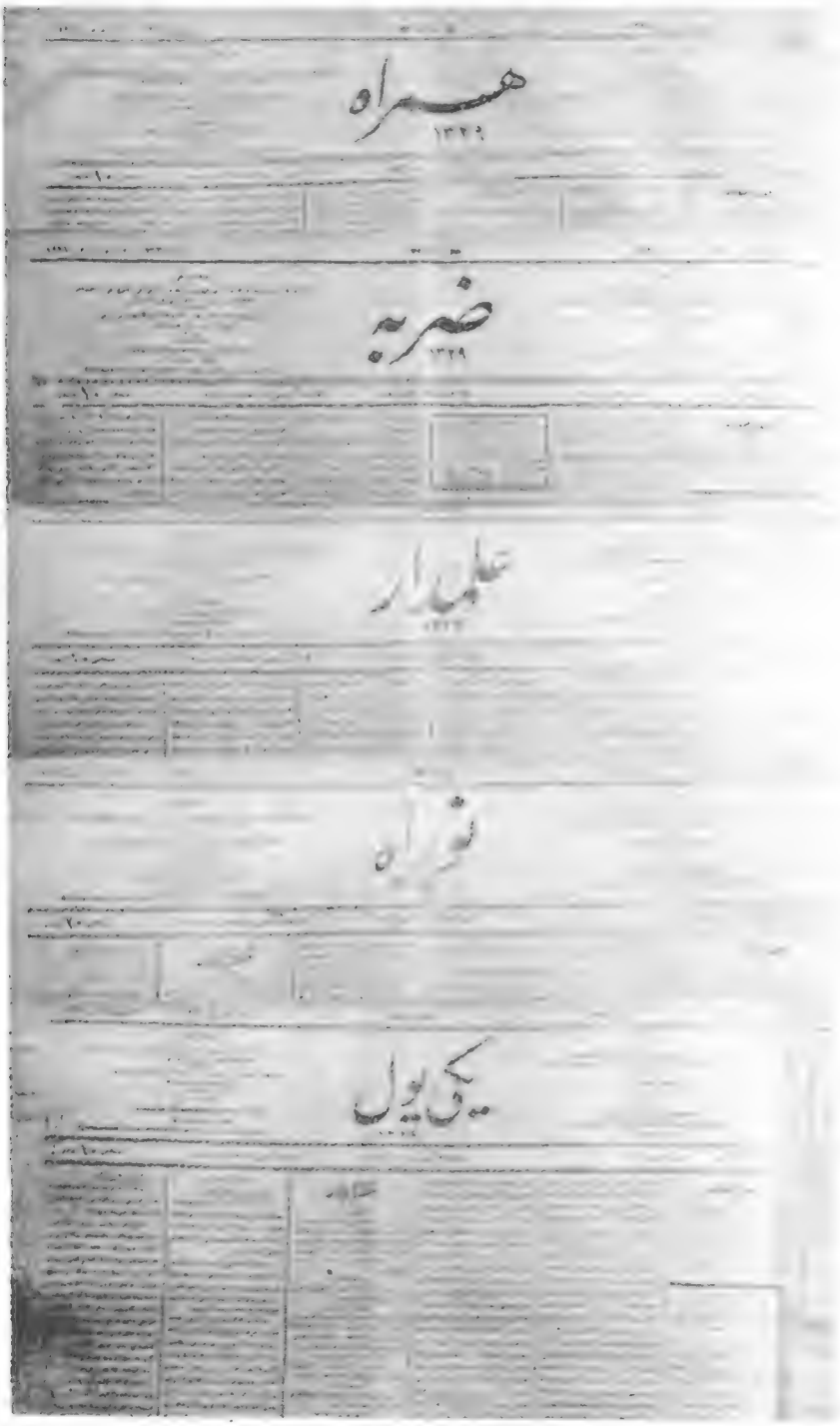

Hemrah, Darbe, Alemdar, Nevrah, Yeni Yol.

menar'ın ülkeye girişini yasaklayabilir.

Şehrah 4 Temmuz günü *Hemrah* adıyla yayımlanır. Sağ üst köşede nümero 1-69 yer alır. 69, *Şehrah*'ın izleyen nümerosudur. Bu kez sahibi ve sorumlu yazı işleri müdürü M.Hüsnü'dür.

Hemrah 17 sayı çıkar ve 1 Ağustos günü kapatılır. İttihat ve Terakki Haleb, Beyrut ve Şam vilâyetleri müfettişi Mümtaz Efendi'nin göndermiş olduğu telgrafa *Hemrah*'ın vermiş olduğu cevap kapatılma nedenidir. "Nüfuz-ı hükûmeti kesr edecek surette kadhı hâvi makale neşr ettiğinden dolayı bilâ müddet tatiliyle beraber hakkında tâkibat-ı kanuniyye icrasına karar verildiği" gazeteye gönderilen yazıda belirtilmiştir.

Hemrah'ı izleyen gazete *Darbe* adını taşır. Yayın tarihi 2 Ağustos 1911'dir. Sağ üst köşede 1-86 sayısı yer alır. Sorumlu yazı işleri müdürü bu kez Ömer Hayri'dir.

Darbe ancak 6 sayı çıkar. Kapanma nedeni bu kez "otosansür"dür. Sorumlu yazı işleri müdürü Ömer Hayri Efendi okuyuculara seslendiği yazısında "Bugünden itibaren *Darbe*'yi tatil ettim" der. Gerekçesi "sözü kâbil-i red olamayan bir zat-ı muhteremin emri"dir.

8 Ağustos günü *Darbe*'nin yerine *Alemdar* yayınlanır. Sayısı 1-92'dir. Sorumlu yazı işleri müdürü Refi' Cevad [Ulunay]'dır.

Alemdar 5 Ekim 1911 gününe değin 58 sayı çıkar. Divan-ı Harb-i Örfî'nin *Şehrah*'ın tekrar yayınlanmasına müsaade etmesi üzerine *Alemdar* tatil edilir. 150. sayı yeniden *Şehrah* adıyla yayınlanır. Bu kez sahibi ve sorumlu yazı işleri müdürü Mehmed Hayrettin'dir.

Ancak, *Şehrah* (II) dokuz gün dayanabilir. 15 Ekim günlü 158. sayısında "Karasu Efendi istifa etmiş" başlıklı yazısı "tehdiş-i ezhânı mucib olduğu" gerekçesiyle süresiz kapatılır. *Alemdar* (II)'ın 59. sayısı 16 Ekim günü tekrar Refi' Cevad'ın sorumluluğunda yayına girer.

Alemdar (II) 7 Aralık'a kadar sürer. Bu tarihte 109. sayıya, *Şehrah* hesabıyla 209. sayıya ulaşır. 5 Aralık günlü sayısında Gümülcine Mebusu Gümülcineli İsmail'in "Selânik Komitesi" başlıklı İttihat ve Terakki'yi eleştiren yazısı yer alır. Bu yazı üzerine İttihat ve Terakki Heyet-i Merkeziyesi'nin İstanbul Merkez Komitesi reisi Edirne Mebusu Tal'at Bey, Bâbıâli'ye giderek Dahiliye Nazırı Celâl Bey'den *Alemdar*'ın kapatılmasını ister ve bu istek yerine getirilir.

8 Aralık günü, *Şehrah* geleneğini sürdüren *Nevrah* yayınlanır. Sorumlu yazı işleri müdürü Mahir Said'dir. Ancak, *Nevrah* çok kısa ömürlü olur. Daha ilk günü yayımladığı "İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Arablar" başlıklı yazı nedeniyle takibata uğrar.

10 Aralık günü *Yeni Yol*, *Nevrah*'ın yerini almıştır. Süleyman Radi *Yeni Yol*'un sorumlu yazı işleri müdürüdür. *Yeni Yol* da, halefi gibi, iki sayı dayanabilir. 11 Aralık günlü "Emirlerimiz" yazısı nedeniyle kapatılır.

Ahmed Kadri'nin sorumlu yazı işleri müdürlüğünde yayınlanacak olan *Meslek* gazetesi *Şehrah*'ın yeni adıdır. Sağ üst köşede (nümero 1-215) yazılıdır. Tarih 13 Aralık 1911'dir.

Meslek 26 gün yaşar. 6 Ocak 1912 günlü nüshasında verdiği "Dün akşamki vak'a" başlıklı haber kapatılması için yeterlidir. Gerekçe "efkâr-ı umumiyyeye karşı zabitân hakkında birtakım indi beyanatı ihtiva etmesi"dir.

7 Ocak 1912 günü *Yeni Yol* tekrar yayına girer. Sorumlu kişi yine Süleyman Radi'dir.

Yeni Yol (II) iki sayı yayınlanır ve *Meslek*'in tavrını sürdürdüğü gerekçesiyle 8 Ocak günü kapatılır.

Yeni Yol (II)'nin yerini *Bedahet* alır. 23 Ocak gününe değin 15 sayı yayınlanır. *Bedahet*'i *Mukavemet* izler. *Mukavemet* 21 Şubat'a değin 18 sayı çıkar. Sorumlu yazı işleri müdürü Cemil Tevfik "Divan-ı Harb-ı Örfî'den verilen beyanname hilâfına vuku' bulan neşriyattan dolayı Divan-ı Harb-ı Örfî'ce iki ay ceza-i habse" mahkûm olur. Bu mahkumiyetle birlikte gazete de kapatılır.

Böylece *Hedef* gündeme gelir. İlk sayısı 22 Şubat günü yayınlanan *Hedef* 33 sayı çıkar. 25 Mart günlü nüshasında yer alan "Sille, Tokat" başmakalesi ve "Siroz Vak'ası" başlıklı yazısı *Hedef*'in kapatılışına gerekçe oluşturur.

Necdet, Şehrah'ın bir sonraki adıdır ve 26 Mart 1912 tarihini taşır. Bu, aynı zamanda *Şehrah*'ın 308. sayısıdır.

Biz bu yazımızda *Şehrah*'ın ancak 26 Mart'a kadarki izini sürebildik. Son derece dağınık olan gazete koleksiyonlarımızdan bu bilgileri derlemek zaman alıcı bir uğraş.

Şehrah gazetesi basın tarihimiz açısından önemli bir kaynak. İkinci Meşrutiyet'in bu güçlü muhalefet organı bugüne değin yeterince önemsenmemiş. Oysa, özellikle Hürriyet ve İtilâf'ın tarihçesi için bu gazete temel kaynak niteliğini taşıyor.

Türkiye'de tarih yazımında vak'anüvis geleneği bir ölçüde sürüyor. Tarih iktidar perspektifinden ele alınıyor ve çoğu kez "icraat" meşrulaştırılıyor.

Nitekim, Cumhuriyet döneminin tüm eleştirilerine karşın İkinci Meşrutiyet tarihi iktidarların tarihi olmuştur. Bugüne değin İttihat ve Terakki üzerine geniş bir yazın ortaya çıkmasına karşın, dönemin muhalefeti yeterince bilinmemektedir.

Örneğin, Hürriyet ve İtilâf üzerine tek bir monografi bile yayınlanmamıştır. Gazete sütunlarına sıkışmış kalmış tefrikaların ötesinde dönemin muhalefeti üzerine son derece kıt bilgilerle yetinmek durumundayız.

Oysa, *Şehrah* ve benzeri yayın organları tarihçilerimize yepyeni açılımlar sağlayabilir. Türkiye'nin siyasal hayatı yazılırken bunu çok yönlü bir biçimde ele almamız kaçınılmazdır. Bu tür bir tarih yazımında muhalefetin tarihi belki de en ivedi işlenmesi gereken konulardan birini oluşturmaktadır.

مسلک
شهراه
هدف
مقاومت
بداهت

Meslek, Şehrah, Hedef, Mukavemet, Bedahet.

Tek-Parti Döneminde Basın

1925 Takrir-i Sükûn'undan 1945 Tan Olayı'na*

METE TUNÇAY

Bu dönemde basın özgürlüğünün olmadığını söylemek yetmez. Osmanlı Mutlakiyetinde de, basın hükûmetin istemediklerini yazamazdı. T.C.'nin Tek-Partili zamanında ise, basın hükûmetin istediklerini yazardı.

Cumhuriyetin ilân edildiği ilk günlerde, gazetelerde, hükûmetin muhalif İstanbul basınına karşı şiddetle harekete geçeceği yolunda haberler çıkıyordu. Basın-Yayın Genel Müdürlüğü (o zamanki adıyla, Matbuat ve İstihbarat Müdiriyet-i Umumîsi) bunları kesin bir dille yalanlamış, fakat kendisi de eskiden gazete (Mustafa Suphi'yle birlikte *İfham*'ı) çıkaran İçişleri Bakanı Ferit (Tek), bu bildiriyle hükûmetin bağlanmasını istemeyerek, genel müdür Zekeriya (Sertel) Bey'in işine son vermiştir. Nitekim, bir ay sonra, İstanbul basınını yola getirmek için, Cumhuriyetin ilk İstiklâl Mahkemesi kurulmuştur.

Ağa Han ile Emir Ali adlı iki Hint Müslüman önderinin başbakan İsmet Paşa'ya, halifeliğin korunması için yazdıkları mektubun bazı gazetelerde yayımlanması üzerine, İstiklâl Mahkemesi *Tanin* başyazarı Hüseyin Cahit, *İkdam* başyazarı Ahmet Cevdet ve *Tevhid-i Efkâr* başyazarı Velid Ebüzziya beyleri yargılamıştır. Bu dava beraatle sonuçlanmış olmakla birlikte, o zamanki Baro Reisi Lütfi Fikri Bey, *Tanin*'de basılan "Halife Hazretleri'ne Açık Arîza"sından dolayı, aynı mahkemece 5 yıl küreğe mahkûm edilmiştir.

T.C.'nin Tek-Parti dönemi, 4 Mart 1925 tarihli Takrir-i Sükûn Kanunu'yla başlar. Doğudaki Şeyh Said Ayaklanması vesilesiyle çıkartılan bu yasa, hükûmete gazete kapatma yetkisi de vermişti. Kısa sürede, şu süreli yayın organları yasaklanmıştır:

Tevhid-i Efkâr, İstiklâl, Son Telgraf, Aydınlık, Orak Çekiç, Sebilürreşat, Tanin, Vatan, Yoldaş (Bursa), *Presse de Soir, Resimli (Ay) Hafta, Millet, Sadayı Hak* (İzmir), *Doğru Öz* (Mersin), *Kahkaha, İstikbâl* (Trabzon), *Tok Söz, Sayha* (Adana) ...

Ayrıca, birçok gazeteci tutuklanarak Şark İstiklâl Mahkemesi'nce yargılanmışlardır. *Vatan* gazetesi açısından, bu olay sonradan şöyle anlatılmıştır.

Terakkiperver Fırka hükûmetçe kapatıldığı zaman, gazetenin bunu tasvip eder bir makale yazması istenmiştir. Bu kanunsuz ve zararlı hareketi, demokrasiye vurulan bu darbeyi gazete tasvibe razı olmayınca, Ankara, Şark İstiklâl Mahkemesi'ne karşı gazeteyi korumaktan vazgeçmiş ve 1925 Ağustos iptidasında Vatan kapatılmış ve Ahmet Emin Yalman ile Ahmet Şükrü Esmer 'Tenkitlerle hükümetin nüfuzunu kırmak ve netice olarak Şark İsyanı'na meydan vermek' gibi garip bir isnatla Elâziz İstiklâl Mahkemesi'ne sevkedilmiştir.Mahuf [korkutucu] bir hava içinde cereyan eden mahkeme, 'yeni delil zuhurunda tekrar muhakeme edilmek üzere adem-i mesuliyet' kararıyla neticelenmiş, fakat bu münasebetle kapatılan gazetenin tekrar neşrine 15 yıl müddet imkân verilmemiştir. (1923'teki İlk Kuruluşu ve Uzun Tatili Takip Eden Vatan'ın Son On Yıllık Faaliyetlerinin Hikâyesi- *19 Ağustos 1950 tarihli gazete eki.)*

Gazetecilerin Şark İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanmalarının öyküsü, *Tarih ve Toplum*'un Yakın Tarihimiz'den Portreler dizisinde çıkan bir yazıda anlatılmıştı: Taha Toros, "Yaman Bir Muhalif: Abdülkadir Kemalî [Öğütçü]", Sayı 20, Ağustos 1985, s.19-21. Ayrıca bknz. yine aynı diziden: Rasih Nuri İleri, "Suphi Nuri İleri," Sayı 22, Ekim 1985, özellikle s.16'daki fotoğraf.

***

Basının üstündeki sıkı denetim, 1925-1945 arasındaki yirmi yıl boyunca, iki olay dolayısıyla biraz gevşetilmiştir. Bunlardan biri, 1930'daki Serbest Cumhuriyet Fırkası deneyi; ötekiyse, 1939-1945 İkinci Dünya Savaşı'dır.

SCF'nın kendisinin bir yayın organı yoktu. Fakat çıkmakta olan gazetelerden *Yarın* ve *Son Posta* (İstanbul) ile *Halkın Sesi* (İzmir), havanın yumuşamasından yararlanarak, bu partiyi desteklemekle bir ölçüde eleştirici bir tutum takınabilmişlerdir. Basındaki rahatlama, SCF'nın üç buçuk aylık ömründen sonra çok sürmemiş; ancak daha birkaç yıl boyunca, resmî çizginin dışında bazı dergi ve kitaplar yayımlanabilmiştir.

İkinci Dünya Savaşı sırasında, bazı gazetelerin hükûmetin dış politika çizgisinin sağında vaya solunda yayın yapmalarına göz yumulması ise, savaşı Müttefiklerin mi yoksa Mihver devletlerinin mi kazanacağının bilinmemesindendi. Fakat bu görece "serbest"liği abartmamak gerekir. (Bknz. Cemil Ko-

* Bu konuda genel olarak bknz. Mete Tunçay, *T.C.'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)* ve Cemil Koçak, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)* (Ankara: Yurt Yay., 1981 ve 1986).

çak, "İkinci Dünya Savaşı ve Türk Basını," *Tarih ve Toplum* Sayı 35, Kasım 1985, s.29-31.) Zaten, savaşın sonu da, hükûmetin sol basına karşı düzenlediği dramatik bir hareketle noktalanmıştır. (Bknz. Alpay Kabacalı, "40. Yıldönümünde Tan Olayı", *Tarih ve Toplum*, Sayı 24, Aralık 1985, s.22-26.)

Basının Tek-Parti döneminde serencamını izlemenin kolay bir yolu, devrin belli başlı on gazetecisini seçip, bunların yaşam öykülerine bir göz atmak olabilir. Bu gazetecileri şöyle bir sınıflamaya zorlayabiliriz:

Muhalifler

Köktenciler:

Arif Oruç (1895-1950) Kurtuluş Savaşı yıllarında önce Eskişehir'de Çerkez Ethem'in, sonra da Ankara'da Resmî TKF'nın organı olan *Yeni Dünya*, 1923'te İzmir'de *Yeni Turan* gazetelerini çıkarmıştır. 1929 sonlarında İstanbul'da *Yarın*'ı yayınlamaya başlamış, 1931'de bu gazete kapatılınca ertesi yıl basın özgürlüğü hakkında *Vatandaşın Birinci Hürriyeti* diye bir risale yazmıştır. Sonra Bulgaristan'a sığınmış, orada *Yarın* adıyla (ve Arap harfleriyle) muhalif neşriyatını sürdürmüştür. daha ileriki yıllarda yurda dönmüş ve 1949'da Müstakil Sosyalist Parti'yi kurmuştur.

Mehmet Zekeriya (Sertel 1890-1980) 1924'te yayınlamaya başladığı *Resimli Ay* dergisinde çıkan, Cevat Şakir'in (Halikarnas Balıkçısı) bir yazısından ötürü Ankara İstiklâl Mahkemesi'nce üç yıllığına Sinop'a sürülmüştür. 1931'de *Son Posta*'yı çıkarırken, özel şeker şirketlerinin vurgunlarını eleştiren bir yazı nedeniyle üç yıl hapse atılmış, yarısını yatıp genel afla çıkmıştır. 1936'da Ahmet Emin ve Halil Lütfi (Dördüncü) ile *Tan* gazetesini yönetmeye başlamıştır. İkinci Dünya Savaşı yıllarında birçok kereler gazetesi kapatılmış, kendisi de tutuklanmıştır.

Tutucular:

Velit Ebuzziya (1844-1945) Takrir-i Sükûn döneminde *Tevhid-i Efkâr* kapatılınca, bu dinci yazar gazeteciliği bırakmış, ancak Atatürk'ün ölümünden sonra, yaşamının son yıllarında *Zaman* adlı bir gazete çıkarmıştır.

Abdülkadir Kemalî (Öğütçü 1888-1949) TBMM 1. dönem Kastamonu milletvekili, İstiklâl Mahkemesi Başkanı, II. Grup üyesi. Cumhuriyetin başlarında Adana'da *Tok Söz* gazetesini çıkarmış; Şark ve Ankara İstiklâl Mahkemeleri'nde yargılanmış, beraat etmiştir. 1930'da kurduğu Ahali Cumhuriyet Fırkası bakanlar kurulunca kapatılmış, kendisi de yurtdışına kaçmıştır. Atatürk'ün ölümünden sonra Türkiye'ye dönmüş, avukatlık yapmış ve birara Bergama Ağır Ceza Mahkemesi Reisliğinde bulunmuştur.

Ortacılar:

Ahmet Emin (Yalman 1888-1972) 1923'te yayımlamaya başladığı *Vatan* gazetesinin kapatılmasından sonra, gazetecilik yapması yasaklanmıştır. On yıl sonra, Atatürk tarafından affedilmiş ve 1936'da haftalık *Kaynak* dergisini çıkarmıştır. Aynı yıl, Zekeriya Sertel ve Halil Lütfi ile *Tan* gazetesini yönetmeye başlamış, ama 1937'de bu ortaklıktan ayrılmıştır. 1940'ta *Vatan*'ı yeniden yayımlamıştır. 1950'lerin sonunda hapse mahkûm olmuştur.

Hüseyin Cahit (Yalçın 1874-1957) İttihatçı, *Tanin* başyazarı. 1925'te Ankara İstiklâl Mahkemesi'nce Çorum'a süresiz olarak sürülmüş, sonradan affedilmiş, 1930'larda *Fikir Hareketleri* dergisini çıkarmıştır. Atatürk'ün ölümünün ardından, 4 Ocak 1939'da bir ara seçimle (V. dönem sonu) İstanbul milletvekili olmuş, VI.-VIII. dönemlerde de aynı ilden, IX. dönemdeyse (1950) Kars'tan milletvekili seçilmiştir. 1943-1947 yılları arasında *Tanin*'i yeniden çıkarmış, 1948'den itibaren *Ulus* başyazarlığını yapmıştır. 1950'lerde DP hükûmetini eleştiren bir yazısı nedeniyle hapse mahkûm olmuş, fakat hastalık ve yaşlılığı nedenleriyle cumhurbaşkanı Celâl Bayar tarafından bağışlanmıştır.

İktidar Yanlıları

Yunus Nadi (Abalıoğlu 1879-1945): *Cumhuriyet*'in sahip ve başyazarıdır. TBMM I. dönem İzmir, II. dönem Menteşe, III.-VI. dönemler (1943'e kadar) Muğla milletvekili.

Necmettin Sadık (Sadak 1890-1953): *Akşam*'ın başyazarıdır. TBMM III.-VIII. dönemler Sıvas milletvekili. (1927-1950)

Falih Rıfkı (Atay) (1893-1971): *Hâkimiyet-i Milliye/Ulus'un* başyazarıdır. TBMM II.IV. dönemler Bolu, V.-VIII. dönemler Ankara milletvekili.

Hakkı Tarık (Us 1889-1956) *Kurun/Vakit*'in sahip ve başyazarıdır. TBMM II.-V. dönemler Giresun milletvekili. Matbuat Cemiyeti Reisi. Kendisinden daha uzun süre (III. ve IV. dönemler Artvin, V.-VIII. dönemler Çoruh) milletvekilliği yapan kardeşi Asım Us (1884-1956) anılarıyla Tek-Parti kulisine ışık tutmaktadır:

Duyduklarım-Duygularım-Meşrutiyet ve Cumhuriyet Devirlerine Ait Hatıralar ve Tetkikler (İstanbul: Vakit M., 1964) ve *1930-1950 Atatürk, İnönü, İkinci Dünya Harbi ve Demokrasi Rejimine Giriş Devri Hatıraları* (İstanbul: Vakit M., ,1966).

Şurasını da belirtmek gerekir ki, bu gazetecilerin -hatta muhalif olanlarınbirbirleri hakkında söyledikleri, acaba bu gibi insanlara anlatım özgürlüğü tanınması doğru olur muydu diye düşündürecek niteliktedir. Yunus Nadi ile Arif Oruç'un yıllarca küfürleşmeleri çok ünlüdür. Daha nezih birkaç eleştirme-yerme örneği verelim:

— Zekeriya Sertel'in anılarından bir bölüm (*Hatırladıklarım 1905-1950* [İstanbul, 1968], s.116-17)

Cumhuriyetin ilânı sıralarında Tanin gazetesinde Hüseyin Cahit Yalçın bile, o vakit Mustafa Kemal'e karşı gelmiş olmak için, halifelik lehinde yazılar yazmıştı... Hüseyin Cahit eski İttihatçıydı. bütün İttihatçılar gibi, Mustafa Kemal'in büyük başarısını çekemiyordu. Onu halkın gözünde küçük düşürmek için Ankara'ya durmadan hücum ediyordu. En büyük iddiası, Mustafa Kemal'in Ankara'da bir askerî diktatörlük kurması ihtimali idi.Öteki gazeteciler, Velit Ebüzziya ve Hüseyin Cahit gibi açıktan açığa hilâfet taraflısı görünmemeye çalışıyorlardı. Fakat Ankara'ya karşı cephe almışlardı. Hiç kimse cumhuriyeti savunmuyordu..

Ahmet Emin Yalman Vatan gazetesinde imâlı yazılarla Mustafa Kemal'in diktatörlük kurmak istediğini anlatmaya çalışıyordu.

— Bunlar da Ahmet Emin'in anılarından (*Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, cilt 2 [İstanbul, 1970], s.143)

Cumhuriyet'le olan münakaşa, Nadi Bey'in Üniversite'de vazife gören Alman Profesörleri'nin kovulmasına dair yazdığı şiddetli yazı yüzünden kopmuştu. ... nazik bir cevap verdim, profesörleri savundum. Yunus Nadi sert ve haşin cevaplar verdi. Münakaşa kızıştı, Türk basın tarihinde görülen en sert münakaşalardan bir şeklini aldı...

Malta sürgünlüğünden sonra, "Cahit Bey son derecede menfi bir adam oldu ve kendi kendini lüzumsuz derecede küçülttü." [Cilt 3, s.230]

[Zekeriya Sertel (ve Halil Lütfi) hakkında: cilt 3, s.241-42] 'Arkadaşların kalleşliği... kahbelik...

Türk Basını Üzerindeki Yabancı Etkiler

CEMİL KOÇAK

Tek parti döneminin gazete-dergi koleksiyonlarını karıştıranlar yakından bilirler; bu dönemdeki dış politika yazıları, dönemin Türk dış politikasının resmî açıklamalarından ibarettir. Dolayısıyla dönem basınının dikkatle taranması, Türk dış politikasının dönüm noktalarını kesin olarak göstermesi bakımından çok yararlı bir dönemdir.

Aşağıda vereceğim somut örnekler bu saptamayı kesin olarak kanıtlamaktadır:

İkinci Dünya Savaşı'nın çıkmasından sonra, fakat henüz Türkiye, İngiltere ve Fransa ile ittifak antlaşması imzalamadan önce, böyle bir antlaşmanın imzalanmasını vargücüyle önlemeye çalışan Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Franz von Papen, Başvekil Refik Saydam ile yaptığı bir görüşmede, Türk basınının Almanya'ya yönelik olumsuz yayınından şikâyetçi olmuş; buna karşılık Saydam, bizzat Hitler'in de şikâyetçi olduğu, Türk basınındaki Alman aleyhtarı havanın giderilmesi için Başvekâlet'te bir komisyon kurduklarını açıklamıştır.[1]

Savaşın başlamasından birkaç hafta sonra Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop tarafından ilk kez kabul edilen Türkiye'nin yeni Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede de, bu görüşmede, Türk basınındaki Alman aleyhtarı havanın değişmesi için hükûmete başvurduğunu söylemiştir.[2]

1942 yılı sonlarında *Vatan* gazetesinin birinci sayfasında Şarlo'nun (Charlie Chaplin) ünlü "Büyük Diktatör" filminden bir fotoğraf ve imâ yoluyla Hitler'i alaya alan bir de fıkra yayınlaması, üç ay kapatılmasına neden oldu. Bilindiği gibi, Şarlo'nun "Büyük Diktatör" filmi, Hitler'i ve Mussolini'yi -genel olarak da bütün diktatörlükleri- alaya alan önemli bir filmdi. Gazetenin sahibi Ahmet Emin Yalman, İngiliz ve ABD Hükûmetlerinin daveti ile bu ülkeleri ziyaret ettikten sonra Türkiye'ye döndüğünde gazetenin kapatılmış olduğunu öğrendi. Kapatma nedeni, C.Chaplin'in New York'ta kısa dalga bir radyo yayınında yaptığı konuşmada insanlar ve hayvanlar üzerine bir Nasrettin Hoca fıkrası anlatırken, Hitler ve Mussolini'yi insanlar arasına katmayışını, *Vatan*'ın bir fotoğraf ile birlikte yayınlamasıydı. Tabiî, bu yayın Von Papen tarafından derhal ve sertçe protesto edilmişti. Gazete, 9 Aralık 1942 ile 7 Şubat 1943 tarihleri arasında 90 gün kapalı kaldı.[3]

Alman-Leh savaşı başladığında, beklenebileceği gibi, Türk basını Polonya'nın güçlü askerî mukavemetini vurgulayan yayınlar yaptı. Tüm basın Müttefiklerin askerî yardımı ulaştığında Polonya'nın Alman ordusunu durdurabileceğini yazıyordu. Bu beklenti gerçekleşmedi. Ama basında bunun da gerekçesi hemen hazırlandı: Müttefiklerin Polonya'ya doğru dürüst bir yardımı mümkün olmamıştı, ayrıca savaşın kaderini elbette batı cephesi belirleyecekti ve bu cephede Müttefik ordularının gücü Alman ordusunu kat kat aşıyordu. Polonya'nın askerî yenilgisinin ardından, böylece Türk basınında ortak bir Müttefik zaferi beklentisi egemen oldu. Ne var ki, basının hergün renkli haritalarla gösterdiği gibi bir Müttefik saldırısı vuku bulmuyordu. Nihayet aylar sonra bir saldırı yapıldığında, bu bir Müttefik değil, Alman saldırısı olmuştu. Kısa süren iyimser beklentinin hemen ardından, Alman ordusunun zafer haberi genel bir şaşkınlık yaratmıştı. O zamana dek genel bir koro halinde sadece Müttefikler lehine ve Mihver aleyhine yazı yazan basında, Fransa'nın yenilgisinden hemen sonra genel bir tavır değişikliği görüldü. Artık Almanya'ya karşı daha ihtiyatlı ve dikkatli bir dil kullanılmaya başlanmıştı.

Gerçi o zamana dek Almanya, değişik yollardan Türk basınındaki kendisine karşı bu olumsuz tutumu silmek ve değiştirmek için çaba harcamıştı. Örneğin, bu konuda en ileri giden *Tan* gazetesine karşı bazı "önlemler" almayı ihmal etmemişti. Bu gazeteye (bu sırada piyasayı kaplayan) Alman firmalarınca verilen ilân ve reklâmlar kesildi. Hatta gazetenin Deutsche Orient Bank tarafından para karşılığında satın alınması dahi teklif edildi. Bir yandan da, *Tan* gazetesinin Alman düşmanı olarak gösterilerek hükûmet tarafından kapatılmasına çalışıldı. Öte yandan, *Tan* gazetesi dışında, *Akbaba* mizah dergisine verilen Alman malı fotoğraf makinası ilânları da kesildi. *Tan*'ın Alman aleyhtarı yazılarının devam etmesi ve bu baskıları açıklaması üzerine, bu kez de Bayer firması gazeteye verdiği ilânları kesti. Gazetenin baskıları yansıtan yayınları, *Cumhuriyet* dışında diğer Türk basını tarafından da protesto edildi.[4]

Ancak her zaman bu tür baskı ve zor yöntemler uygulanmıyordu. Özellikle Alman ordusunun gücü görüldükçe, ikna yöntemleri de söz konusu olabiliyordu.

Papen bu sırada kaleme aldığı bir raporda, *Cumhuriyet* gazetesi başyazarlarından Nadir Nadi ile bir görüşme yaptığını ve bu görüşmeden sonra Nadi'nin *Cumhuriyet* gazetesinde Almanya lehine iyimser bir yazı yazdığını açıklamaktadır.[5]

Gerçekten de Nadir Nadi'nin 30 Temmuz 1940 tarihinde *Cumhuriyet*

gazetesinde yayınlanan "Alman Birliği Karşısında Avrupa" adlı yazısı tüm basının ortak tepkisini çekti. Örneğin, Hüseyin Cahit Yalçın ertesi gün *Yeni Sabah* gazetesinde yazıyı sertçe eleştirdi ve Nadi'nin gerçekte ülkenin Almanya'nın peşine takılması gerektiğini savunduğunu yazdı.[6]

Ancak bu tür tepkiler sadece bir basın polemiğinden ibaret değildi. Yazının yayınından sonraki gelişmeleri bizzat Nadir Nadi şöyle anlatıyor:

"Yazı bir bomba gibi patladı. O sabah Refik Saydam, Ankara'dan eve telefon ederek babamla konuştu. (..) Başbakan yazının çok kötü olduğunda direniyormuş. (..) Bu yüzden kıyamet koptu. (..) Fiskos ve dedikodu makineleri dört duvar arasında neler uydurmuyorlardı. Babam Almanlardan para almıştı. Yazıyı o yazmış, altına da benim imzamı atmıştı. Gestapo hesabına çalışan bir Alman kızı beni baştan çıkarmıştı. (..) Ömrümde ilk defa önemli bir konuda, yukarıdan gönderilen basmakalıp direktiflerin dışına çıkarak -ama yine de hükûmet politikasına yardım amacıyla- kendime göre bir yol tutmak istemiştim. Tek sesli koronun içinde ayrı bir sesti bu. (..)

... babam, Ankara'ya giderek Millî Şef'e durumu anlatmak istedi. (..) Herkesi selâmlayan Şef, babamı görünce: — 'Sen biraz dur!' diyor ve yanında alıkoyuyor. (..) ...babama dönerek sert bir sesle: — 'Ticarî maksatlar uğruna siyasî yazılar yazılmasına müsaade edemem!' diye çıkışıyor. (..) Şef sinirlidir. Bu sefer daha yüksek bir sesle tekrarlıyor: — 'Kat'iyen müsaade edemem!' Ve babamın elini sıkmadan çıkış kapısına doğru ilerliyor."[7]

Bu arada Nadir Nadi ile Hüseyin Cahit Yalçın arasındaki polemik şiddetlenerek sürmektedir. Diğer basın organları da *Cumhuriyet*'e karşı cephe almışlardır. Nadir Nadi bu sırada *Cumhuriyet*'te aynı konularda birkaç yazı daha yazar, iddiaları yadsır ve konumunu savunur. Bunun üzerine gazete 8 Ağustos'ta kapatılır. *Cumhuriyet* tam üç ay kapalı kaldı, ancak 9 Kasım'da yeniden yayınlanabildi.

Nadir Nadi'nin de belirttiği gibi, İnönü ve yönetim gazetenin Almanlardan para aldığına inanmaktadır.[8]

Alman Dışişleri Bakanlığı'nca 1941 yılı ortalarında hazırlanan bir raporda Türk basını taraflara ayrılıyor ve bu arada, *Cumhuriyet*, *La Rèpublique* ve *Tasviri Efkâr* gazeteleri Alman dostu olarak niteleniyordu.[9]

Cemil Koçak'ın yandaki yazısında, metnin 5. dipnotunun çıktığı bölümünde, Nadir Nadi'nin von Papen'in etkisiyle, 1940 yılı Temmuz ayının sonlarında Almanya lehine bir yazı yazdığı belirtiliyor. Oysa, aşağıda sunduğumuz alıntı, o tarihten on buçuk ay önce, sayın başyazarın o zamanlar anti-semitizm yoluyla Alman taraftarlığına nasıl bir önyatkınlığı *(predisposition'u)* olduğunu göstermektedir. [Bu çerçeveyi, tümüyle, dostumuz Özdemir Kaptan'a borçluyuz; kendisinin hazırlamakta olduğu, "Ülkemiz Aydınlarının Tarihinden Kesitler" çalışmasının, "İkinci Dünya Savaşı sırasında Aydınlar gazetelerde neler yazdılar, neler okudular" başlıklı 1. bölümünden.]

TARİH VE TOPLUM

Nadir Nadi, "Yarıda Kalan Röportaj (4), Danzig ile ilk temas" (*Cumhuriyet*, 16 Eylül 1939, Onaltıncı yıl, Sayı:5513).

Nadir Nadi, savaştan pek az önce Polonya'da gezinmekte ve röportaj yapmaktadır. Savaş kendisini bu ülkede yakalamış ve röportaj "Yarıda Kalan Röportaj" başlığı altında Cumhuriyet Gazetesi'nde parça parça yayımlanmaya başlamıştır.

Röportajın altında, birinci, ikinci, üçüncü yazıların 11-12 ve 15 Eylül 1939 tarihli nüshalarda çıktığını belirten bir not vardır.

Bu dördüncü bölümde, Nadir Nadi Gdynia'dadır. (Almanca'sı Gdingen olan bu kent, Almanca'sı Danzig olan Gdansk kentinin karşısında, bir başka Baltık Liman kentidir. Birinci Dünya Savaşı sonrası Almanya'sının, iki parçası arasından geçerek denize ulaşan Polonya topraklarına "Polonya Geçidi" deniliyordu. Gdynia, "Polonya Geçidi"nin ucunda, Polonya'nın denize açılması için, yapay olarak kurulmuştu. Kurulmasına başlanıldığı 1924 yılında, burada, yalnızca 300 kişilik bir köy bulunuyordu. Bugün Gdynia ile Gdansk, hemen hemen birleşmişlerdir.)

Nadir Nadi, Gdynia'daki Riviera Polska otelinin taraçasında oturmaktadır. Gözleri, kendi deyişi ile, "sakin bir göl gibi uzanıp giden Baltık Denizi'nin gökyüzü ile birleştiği çizgiye henüz dalmıştır ki", *yanında kadın, erkek iki kişinin Almanca konuştuğunu duyar.* "Yahudi oldukları hâllerinden belli idi." *der, sonra bunlarla konuşmağa başlar. Danzig'ten geldiklerini, Polonya Yahudisi olduklarını, Amerika'ya gittiklerini öğrenir. Röportaj, Nadir Nadi'nin bir sorusu ile devam eder.*

— Peki, siz neden gidiyorsunuz? Almanya'daki Yahudilerin canı yok mu? Onlar da oradaki Almanlar gibi iyi kötü yaşıyorlar işte. Üstelik Hitler sizi askere de almıyor.

— İster alsın, ister almasın; biz Almanya'da yaşayamayız. Aylardan beri işlerimi devretmeğe çalışıyorum. Bundan sonra Danzig serbest şehir olarak kalsa bile ben oradan ayrılmaya mecburum. Amerika'ya girmek müsaadesini alabilmek az saadet mi?

— Polonya'da kalamaz mıydınız? Burada size fena muamele yapmıyorlar zannedersem.

— Polonyalılar mı? İşlerine gelince bizi severler, sonra onlardan da bir tekme yiyerek kapı dışarı atılırız. Bakınız, geçen sene bunların Almanlarla arası iyi idi. Bizim yüzümüze bile bakmıyorlardı. Hemen hemen Almanya'da olduğu gibi hakaret görüyor, bir numaralı değilse bile iki veya üç numaralı halk düşmanı sayılıyorduk. Şimdi Almanlarla araları açılmadı mı? Derhal bizimle barıştılar; hepimiz birer sevimli Yahudicik oluverdik. Hayır, hayır, Avrupa'da bize ekmek yok artık. Buradan gitmeliyiz.

Karşımdaki adamı hayretle seyrediyordum. Kirli elleriyle sivri sakalını karıştırıyor, hayatından memnun görünüyordu. İçinde doğduğu, büyüdüğü memleketin mukadderatile zerre kadar alâkadar değildi. Mahcub bir mavilikle önümüzde uzanan Baltık denizini hiç mi seyretmemişti? Şu koyun arasındaki ağaçlar, ona hiç bir şey fısıldamamışlar mıydı? Yaşadığı şehrin kaldırımlarında en uzak bir hatıranın akislerini olsun duyamaz mıydı ki bu adam şimdi, işini yoluna koymaktan memnun, kollarını sallaya sallaya yeni bir diyara gidiyordu? Gözlerinde, tek bir kinin tekâsüf etmiş kıvılcımı parlıyordu: Kendini mahvetmek isteyenlerin ezildiğini, yok olduğunu görmek arzusu. Bu dehşetli kinin ne Almanya'ya, ne de Polonya'ya karşı olmadığından eminim. Yahudi, bizzat millet mefhumuna düşmandır. O, cemiyet nizamına karşı daimi bir nefret duygusu içinde yaşıyor.

Anadolu Ajansı'na Alman Baskısı

KORKMAZ ALEMDAR

Türkiye'nin çatışmalara katılmamasına rağmen İkinci Dünya Savaşı'ndan çok yoğun olarak etkilendiği, bilinen bir gerçektir. Tarafsız kalma çabası gösteren hükûmetin zaman zaman bu niyetine ters uygulamalarda bulunduğu, savaşın gelişiminden tarafsızlığı terketme yönünde etkilendiği anlar olmuştur. Bunlardan biri de, Anadolu Ajansı'nda çalışan Yahudi kökenli kişilerle ilgili gelişmelerdir. Bu konu Johannes Glasneck'in *Türkiye'de Faşist Alman Propagandası* adlı kitabında sözünü ettiği biçimde öğrenilmiştir. Glasneck'e göre, Başbakan Refik Saydam, 4 Mayıs 1942 günü Anadolu Ajansı'nda çalışan sayılarını 26 olarak belirttiği bütün Yahudi memurların ertesi günü hemen işi bırakmalarını emretmiştir. Glasneck'in yazdığına göre, bu karar hükûmet içinde yapılan uzun tartışmalardan sonra verilmiştir. Alman faşistleri bunu kendi hesaplarına bir başarı saymışlar ve Ankara'daki Alman Büyükelçiliği, Anadolu Ajansı'nın çoğunlukla düşman tarafına karşı yakınlık duyan Yahudi ögelerden temizlenmesinin haber dağıtımı üzerinde olumlu etkiler yapacağını ümit etmişti (s.26).

Bu bilgiler daha sonraki yıllarda başka kaynaklarda da tekrarlanmıştır. Biz burada söz konusu olayla ilgili olarak bazı ayrıntıları belirtmeye çalışacağız.

1942 yılında Anadolu Ajansı'nda çalışan bir kısım görevlilerin işine son verilmesine yol açan gelişmeler, Meclis'te Ajans'a yöneltilen bir eleştiri ile başlar. 20 Nisan günü Anadolu Ajansı'na verilecek ek ödenek konusu görüşülürken Çanakkale milletvekili Ziya Gevher Etili suçlayıcı bir konuşma yapar:

"Anadolu Ajansı millî bir müessesedir... Devletle beraber kurulmuştur... Memleketin en temiz unsurlarından teşekkül etmiştir. Bu kadar millî olan bu teşekkül, söylemek istemiyorum, maalesef son zamanlarda beynelmilel bir uzuv olmaya başlamıştır. Çünkü arkadaşlar burada çalışanların yüzde hemen hemen yarısını ırkımın haricinde görüyorum. Bir takım yabancı unsurlar, hatta Yahudi, Rum kalmıyor da, İspanyol, Portekiz, belki Cenubî Amerika'dan da birçok insanlar, böyle garip garip şahsiyetler türemiştir. O da yetmiyor, mütehassıs diye, ne bileyim öyle deniyor, fakat bu memleketin, bu cemiyetin içine giremeyecek derecede aramızda bulunması caiz olmayan düşkün insanlar büyük paralar alarak bu ajansın içinde çalışmaktadırlar. O insanlar ki senelerden beri memleketin aleyhinde kullanarak yıpratmak için o Levanten efendilerinin uşaklıklarını yapanlardır... Benim memleketim, benim partim, benim meclisim, benim devletim böyle insanları kabul etmez. Benim meclisim bunların bütçesinde münakale yaparak bu gibi memlekete muzır insanların lüks hayatlarını idameye asla gitmez. Sayın Başvekilimden rica ediyorum, bu onun işidir, onun temiz elinin işidir. Matbuat Umum Müdürlüğü Başvekâlete bağlıdır, ajans bir şirket halinde kalamaz, oraya ilhak edilmelidir. Başvekilim bu ajans işini temizleyecektir, orada temiz insanlar göreceğiz..." *(TBMM Zabit Ceridesi,* c.24, 1942, s.177-178)

Basını etkilemede bu türden para bağışları elbette etkin bir yöntemdi ve Almanya tarafından da cömertçe kullanılmaktaydı. Nitekim, 1942 yılının sonlarında Ribbentrop, Papen'e gönderdiği raporda, Türkiye'deki Alman dostlarının içinde bulundukları güç durumdan kurtarılmaları amacıyla, Papen'e beş milyon altın Alman Reich Markı (RM) iletilmesi için karar verildiğini belirtmekte ve Papen'in bu meblâğı cömertçe kullanmasını istemektedir.[10]

1. *Akten zur Deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, (ADAP),* Aus dem Archiv Deutschen Auswaertigen Amts, Serie D:1937-1941, Die Kriegsjahre, Band VIII (Erster Band), (4.September 1939 bis 18.Maerz 1940), P. Keppler Verlag KG, Baden-Baden, Frankfurt/Main, 1961.
   ADAP, "Papen'den Alman Dışişleri Bakanlığı'na", Nr.189, (4.10.1939), (96/108 037-38).
2. *ADAP,* "Protokol Şeflerinin Raporu", (5 Ekim 1939 Tarihinde Ribbentrop-Gerede Görüşmesi", (aynı ciltte).
3. Ahmet Emin Yalman, *Turkey In My Time,* (sekond printing), University of Oklahoma Press, 1957.
4. *Tan,* (20-25.11.1939).
5. *ADAP,* Serie D:1937-1941, Die Kregsjahre, Band X (Dritter Band), (23.Juli bis 31.August 1940), P.Keppler Verlag KG, Frankfurt/Main, 1963.
   ADAP, "Papen'den Alman Dışişleri Bakanlığı'na", Nr.213, (23.7.1940), (9906/E 693 965).
6. Nadir Nadi, *Perde Aralığından,* Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1979, s.114-131; Tekin Erer, *Basında Kavgalar,* İstanbul, 1965, s.75-89.
7. Nadi, *age,* s.118-119; ayrıca bkz. Asım Us, *Asım Us'un Hatıra Notları,* İstanbul, 1966, s.458.
8. Us, *age,* s.458.
9. Johannes Glasneck, *Methoden der Deutsch-Faschistischen Propagandataetigkeit in der Türkei Vor und Waehrend des Zweiten Weltkrieges,* Halle (Saale), 1966, s.15-16.
10. *ADAP,* Serie E:1941-1945, Band IV, (I.Oktober bis 31. Dezember 1942), Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1975.
    ADAP, "Alman Dışişleri Bakanlığı'nda Görevli Megerle'nin Raporu", "7 Aralık 1942 Tarihli Ribbentrop-Orient Bank Müdürü Lebrecht Görüşmesi", Nr.265, (7.12.1942), (61/40 258-63).
    5 Aralık 1952 tarih ve 1700 sayılı telgraf (61/40 971) ile Papen Ribbentrop'tan bu meblâğı talep etmişti (aynı ciltte). SSCB Dış İşleri Bakanlığı Arşiv Bölümü, Alman Dış İşleri Dairesi Belgeleri, *Türkiye'de Alman Politikası (1941-1943),* Havass, İstanbul, 1977, s.87.

Refik Saydam bu eleştiriye, "Anadolu Ajansı ıslaha muhtaç olabilir. İçerisinde şu veya bu şekilde bazı insanlar bulunabilir. Bunların kâffesi ıslah olunur" diye yanıt verir. (A.k., s.179)

Anadolu Ajansı Genel Müdürü Muvaffak Menemencioğlu, Ziya Gevher Etili'nin "demagojiye çok müsait bir hava" yaratan konuşmasından sonra, Başbakan'ın 4 Mayıs günü kendisini çağırdığını ve "mültefit bir ifade ile Ajans meselesinin halledileceğini söylediğini" yönetim kurulu üyelerine açıklar. (AA Yönetim Kurulu Karar Defteri, Mayıs 1942) Başbakan Refik Saydam, kurumda çalışan ve aslen Türk olmayan bütün memurların görevlerine son vermek gerektiğini belirtir ve işten çıkartılacakların isimlerini bizzat bildirir. Buna göre, Anadolu Ajansı'nın Ankara ve İstanbul'da çeşitli servislerinde çalışan 13 kişinin görevine son verilir. Bu kişilerden Ankara'da görevli Jean Benda (Dahilî Matbuat Servis Şefi) ve İstanbul'da görevli Vitalis Etiyen (Malî Haberler Servis Şefi) ile Benda (Matbuat Hulâsaları Servisi Memuru) dışındakiler, Fransızca daktilo kadrosunda çalışanlardır: Ferda İlkgelen, Etval Akşiyote, Dinah Tadıhan, Rozet Avigdor, Eugenie Naon, Esther Karbel Ankara'da; Sarah Nahmiyas, Raşel Baruh, Silvia Romano, Alin Mahcubyan İstanbul'da görevlidirler.

Refik Saydam'ın "bütün Türk olmayan memurlar" tanımına Siemens fabrikaları mühendislerinden olup Anadolu Ajansı'na teknik konularda yardım eden Riş (Risch) dahil edilmez ve o, sorumluluk Matbuat Umum Müdürlüğüne ait olmak üzere çalışmasına devam eder.

Anadolu Ajansı yönetimi gelişmelerden hoşnut olmamıştır. Muvaffak Menemencioğlu Ajans'ta çalışan toplam 115 kişiden sadece dokuzunun Yahudi olduğunu, bunların da Fransızca bültenleri daktilo etmekle görevli olduklarını ve çalışmaları için başlangıçta Dışişleri Bakanlığı'nın izni alındığını kaydetmektedir. Buna rağmen ortaya çıkan gelişmeler konusunda emirlere boyun eğmek zorunda kalır. Ancak Anadolu Ajansı Yönetim Kurulu işten çıkartılanların her hizmet yılı için bir maaş tazminat haklarını ödeme kararı alır.

Anadolu Ajansı'nda görevine son verilenlerin kimlikleri konusunda, ne yazık ki elimizde ayrıntılı bilgi yoktur. Menemencioğlu'nun sözlerinde belirttiği dokuz kişiden daha fazlası işten çıkartıldığına göre ötekilerin durumlarının açıklanması gerekir. Ancak durum ne olursa olsun, Anadolu Ajansı'nda 1942 yılında ortaya çıkan gelişmeler, haber hizmetiyle doğrudan ilişkisi olmayan kişilerin sırf "Türk olmayan" nitelikleri yüzünden işlerini kaybettiklerini ve bunu da hükûmetin kararlaştırdığını ortaya koymaktadır.

Akşam'ın Bulmacası: Gamalı Haç

İkinci Dünya Savaşı'nın tarafsızlık politikası çerçevesinde Türk hükûmetinin savaşan taraflar konusundaki yayınlarda çok titiz davrandığı, gazetelerde eleştiri ya da övgü amaçlı yazıların yazılmasını istemediği bilinmektedir. Bu konudaki uyarılara uymayan gazetelerin sık sık kapatılma cezasına çarptırıldığı da artık kitaplara bile giren bir gerçektir.

Hükûmetin gazeteleri büyük bir titizlikle izlediği, önerileriyle aydınlattığı bu dönemde *Akşam* gazetesi, 7 Kânunuevvel 1941 günü dördüncü sayfasında okuyucularına çözümü oldukça kolay görünen bir bulmaca sunar. Bulmacanın dolu karelerinin görünümü hükûmetin tarafsızlık politikası ile hiç de uyumlu değildir. Bu herkesin olduğu gibi, Sıkıyönetim, o zamanki adıyla Örfî İdare Komutanlığı'nın da dikkatini çeker. *Akşam* kapatılmaz, ama uyarılır. Komutanlık "tesadüfen meydana gelmiş olması mümkün olsa bile" birçok okuyucunun değişik şekilde değerlendirebileceği ve yanlış anlamalara yolaçabilecek bu gibi şekil ve yazılardan kaçınılması gerektiğini bütün gazetelere bildirir.

K.A.

rin 12/12/941 tarihine müsadif Cumüdürlüğüne müracaatları.

BULMACAMIZ

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

Soldan sağa ve yukarıdan aşağı:

1 — Kanarya rengine boyanmış.
2 — Akıllıca.
3 — Nafaka - Yaydan fırlıyan.
4 — Kaplıca.
5 — Görelim.
6 — Bir sayı - Tersi sıfat edatı - Safra mahfazası.
7 — Hayvan yiyeceği - Ateş tutmaya yarar.
8 — Ateşin yalazası.
9 — Evin taban tahtası.
10 — İnsan cinsi - Hem nalına hem mıhına muharriri.

Geçen bulmacamızın halli

Soldan sağa ve yukarıdan aşağı:

1 — Şerefstadı, 2 — Edalı, Emel, 3 — Rahateden, 4 — Elâ, Irklar, 5 — Fıtık, 6 — Er, Kete, 7 — Tedkikeden, 8 — Amel, Edebi, 9 — Denaetebak, 10 — İl, Enike

Düzeltme

19/11/941 tarihli gazetemizin 8290 numaralı nüshasının 7 nci sahifesinde çıkan Gö- -murluğunun 2 ve

BİR DÖNEME IŞIK TUTAN BELGE VE ANILAR

TALÂT PAŞA'NIN ANILARI

YENİ ÇIKTI

SAY Dağıtım Nuruosmaniye Cad. Türbedar Sok. 4/1 Cağaloğlu – İSTANBUL

GAZETELERDE SANSÜRÜN YARATTIĞI BOŞLUKLAR

Hasan Cemal
12 Eylül Günlüğü/Tank Sesiyle Uyanmak

Salı, 28 Temmuz '81

Bir Tren Kazası ve Sansür...

Bu ayın ortalarında meydana gelen bir olayın notunu şimdi buldum.

Bilecik'te bir tren kazası olmuştu. Vagonlarda tamire götürülen "tanklar" da varmış.

Akşam Mehmet Ataberk gazeteden aradı:

"Hasan Bey, haberden o bölümü çıkaralım mı?"

"Peki" yanıtını verdim.

İçinde bulunduğumuz psikoloji ve kendi kendimizi sansürün ölçüsü bir yerde gerçekten utanç verici değil mi?

Ama bakın sonra olana:

Bu değişiklik için tabiî Ankara'daki matbaaya da talimat verildi. Tipo bastığımız için yapılan değişiklik baskıda sırıttı, yer yer silik çıktı, beyazlıklar oldu.

Ertesi sabah Genelkurmay'dan Ankara Bürosu'na bir telefon:

"Nedir haberdeki o beyazlıklar?.. Sansür mü var demeye getiriyorsunuz yani!.."

Haydi buyrun cenaze namazına!

Durumu anlatıyor çocuklar, tipo baskı, teknik olanaksızlıklar vs.

Sansür mü yok?

Var.

Ama zinhar, belli etmeyeceksin!

Geçmişte, Abdülhamit döneminde, DP döneminde olduğu gibi beyaz sütunlarla çıkma hakkımız da yok bu kez...

Ne günlere kaldık!

ABDÜLÂZİZ DÖNEMİNİN SONLARINDAKİ GİRİŞİMDEN BİR ÖRNEK

Cevdet Kudret, *Abdülhamit Devrinde Sansür* (İstanbul: Milliyet Yay., 1977), s.12 (sağda)

Sabah, 17 Rebîülâhir 1293/29 Nisan 1292 (11.5.1876), no. 65, s. 2

(1'inci sayfanın 1'inci sütununda, «İlân-ı resmî» başlığı altında sansûr kararnamesi yayınlanmış; 2'nci ve 3'üncü sayfalarda sansürün çıkardığı yerler beyaz bırakılmıştır.)

MÜTAREKE İSTANBULU'NDAN ÖRNEKLER

Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 4 (İstanbul: İletişim Yay., 1984), s.964 (aşağıda)

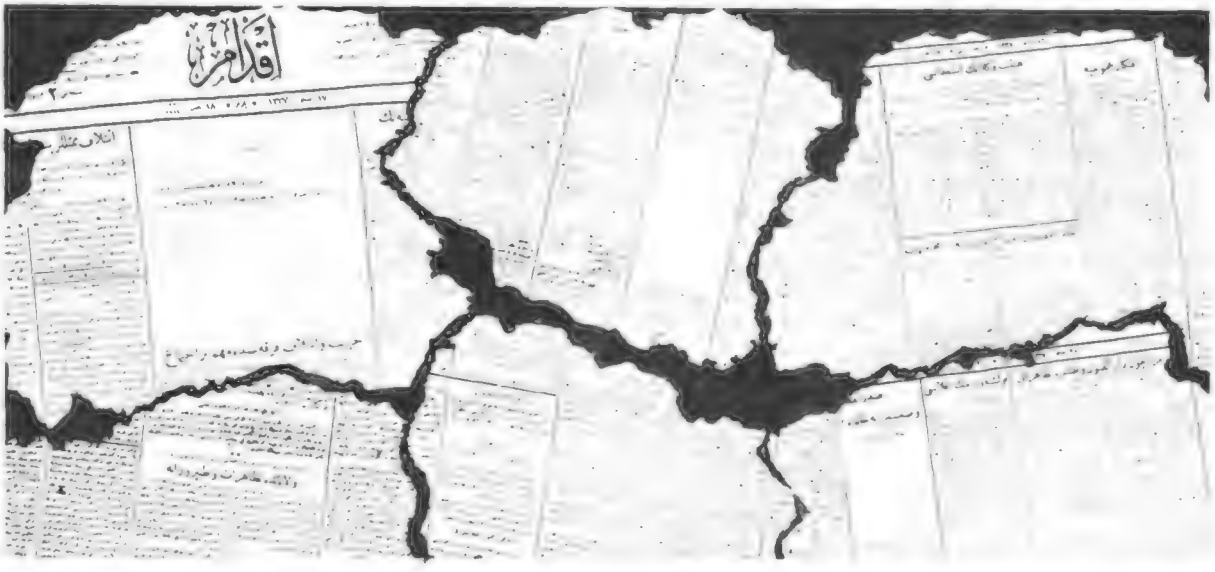

GAZETELERDE SANSÜRÜN YARATTIĞI BOŞLUKLAR

LE LEVANT

CAUSERIE HEBDOMADAIRE

YUNAN İŞGALİ ALTINDAKİ İZMİR'İN FRANSIZCA BASININDAN ÖRNEKLER

Le Levant

Groc ve Çağlar, 1922 yılından itibaren *L'Echo de France* gazetesinin yerini alan bu gazetenin Sabri ve Sırrı Bey tarafından yayınlandığını belirtiyorlar. 18 ve 21 Ağustos 1921 tarihli nüshalarında sorumlu yönetmen olarak R. Amato'nun adına rastlanıyor. Gazete büyük olasılıkla, devamı olduğu *L'Echo de France* gibi Fransa yanlısıydı.

(Korkmaz Alemdar)

LE LEVANT

Lettre de Rome

Lettre Ouvertes

Rahmy bey

Commandement Supérieur

CINQUANTE DEUXIEME ANNÉE — No 182

SMYRNE SAMEDI 4 SEPTEMBRE

La Réforme

JOURNAL QUOTIDIEN

RÉDACTEUR EN CHEF Léonard Xanthaki

LE NUMERO 100 PARAS

LE CINQUANTENAIRE DE LA RÉPUBLIQUE FRANÇAISE

1870-1920

CREDIT LYONNAIS

A CONSTANTINOPLE

VENIZELOS ET HADISSIAN

Emprunt arménien

La Réforme

G. Groc ve İ. Çağlar *(1795'den Günümüze Türkiye'de Fransızca Basın) La Réforme*'u 1868'de Arteşas Oskaniyan Efendi tarafından kurulan 1918 yılında N. Zurukzoglu tarafından satın alınan gazete olarak belirtiyorlar. 1918'deki tirajı 2.000 olarak tahmin ediliyor. Gazetenin 4 Eylül 1920 tarihli nüshasında sahibi ve yönetmeni olarak Dr. N. Zurukzoglu, yöneticisi olarak W. Zurukzoglu'nun adı görülüyor. Yazı işleri sorumlusu Léonard Xanthaki. Gazetenin izlediği politika konusunda ne yazık ki bilgimiz yok. Ancak Yunanistan yanlısı olduğu belki söylenebilir.

GAZETELERDE SANSÜRÜN YARATTIĞI BOŞLUKLAR

MENDERES DÖNEMİNDEN: UŞAK OLAYI

DÜNYA

DOĞUBANK A

DOĞUBANK

İnönü Uşak'ta taşla hafif yaralandı
M. Vekili, gazetecilere tecavüzoldu

İnönü basın toplantısında şöyle dedi:

Uşak Valisi ile Emniyet Müdürü Bakanlık emrine alındı

İçişleri Bakanına CHP adına 2 telgraf çekildi

Gedik "Tertipçiler, Ege taarruzunu düşünüp mevkii tatbike koyanlarla ta kendileridir.. diye cevap verdi

De Gaulle'in Verdiği Ders

Gazeteciler bir bildiri yayınladı

Geziye kalıtan M. Vekillerinin bildirisi

Diş hatlar zamları durduruldu

Bayar-Huseyin dun goruştuler

S.N Berker'in mahkumiyeti dun sona erdi

Ankara'nın dört kanımı

DÜNYA

DOĞUBANK A

DOĞUBANK

İçişleri Bakanı N. Gedik'in demeci:

Ağır tahrik hareketi vehametiyle devamda

Mahkemenin neşir yasağı

Bedii FAIK'e Açık mektup

Son olaylar yurtta geniş uzunlu yarattı

Eski Fransız Başbakanı Paul Reynaud şöyle dedi

Trikopis'i esir atan komutan

Gülek'in demeci

Bir damla

İstanbul gazeteleri ve beyazlıklar

Bir kısmı bir dela, bazıları da mütaaddit dela toplatıldı

Olay Meclise akseltirildi

Ankara'nın dört kanımı

AY BİZİMDIR

İnönü Uşak'ta taşla hafif yaralandı
M. Vekili, gazetecilere tecavüzoldu

De Gaulle'in Verdiği Ders

S.N Berker'in mahkumiyeti dun sona erdi

Eğridir'de korkunç yangın faciası!..

DÜNYA

NEŞİR YASAGI!..

«Cenevre'ye iyi niyetle gidiliyor»

Bas!..

Bedii FAIK

İnonu İzmirden ayrılırken dedi ki:

«İzmirli hemşehrilerim beni vazife yolunda kuvvetlendirdiler. Teveccühlerine layık olacağım»

Dünya gazetesi Yazı işleri Müdürü

Meclisin dünkü oturumunapek az milletvekili katıldı

Kafana çal taşını!

M. KENTLİ'NİN Menderes'i ikazı

Sözlü basında dil sansürü, özellikle anlamsız bir şey! Birkaç ay önce, televizyonda dışarıdan biri (örneğin Haldun Dormen) konuşurken, yasak sözcüklerden biri ağzından kaçınca, ses kaydından silindiği için boşluklar olduğu dikkati çekiyordu.

Bu listede, adıl, bağıl, koşaç, ödence, özelik, ulaç, varsıl, yetişek gibi, zaten tutmamış sözcüklerin yanısıra, devrim gibi ideolojik bazı sözcüklerin de, Abdülhamid kafasıyla yasaklandığını görüyoruz.

Not'larda yapılan uyarıların kimileriyse, düpedüz yanlış. Tutucu, hiç de gerici (mürteci) değil, pekâlâ muhafazakâr demektir. Neden'se, elbette sebep yerine kullanılmamalı, ama eski illet'in karşıhğı olduğu da unutulmamalıdır. Böyle karakuşî kararlarla, insanı neden (illet!) etmeseler.

TARİH VE TOPLUM

TRT'de Yasak Sözcükler

Türkçenin yapı ve işleyişine ters düşen standart Türkçe seviyesine erişememiş, zorlama kelimeler ve karşılıkları:

adıl	zamir	dışsatım	ihracat
akçaasal	malî	dingin	sakin
andaç	yadigar	dinginlik	sükûnet
anı	hatıra	dinlence	tatil
anımsamak	hatırlamak	dinsel	dinî
anlak	zekâ	dirimsel	hayatî
anlatı	hikâye etme	dize	mısra
ansımak	hatırlamak	dizge	sistem
aymaz	gafil	dizgeleştirmek	sistemleştirmek
aymazlık	gaflet	dizgesel	sistemli, sistematik
bağıl	izafî	doğa	tabiat
bağıntı	münasebet, nispet	doğacılık	tabiatçılık, natürizm
bağıt	akit	doğal	tabiî
bağlaşık	müttefik	doğalcılık	natüralizm
bağlaşmak	ittifak etmek	doğalcı	natüralist
başyapıt	şaheser	doğallık	tabiîlik
başyazman	başkâtip	dokunca	zarar
belirteç	zarf	duyumsal	duyu ile ilgili, ihsasî
bellek	hafıza	düşlemek	hayal etmek
benzeti	benzetme, teşbih	düşsel	hayalî
betim	tasvir	düşün	düşünce, fikir
betimlemek	tasvir etmek	düşünsel	fikrî
betimsel	tasvirî	düzelti	düzeltme, tashih
biçem	üslûp	düzeltmen	müsahhih
bileşim	birleşim, terkip	eder	fiyat
budunbilim	etnoloji	edim	fiil
bulunç	vicdan	edimsel	fiilî
coşumculuk	romantizm	eğitimsel	eğitimle ilgili, terbiyevi
çağcıl	modern, esrî	eğitsel	eğitme ile ilgili, terbiyevi
çevren	ufuk	ekin	kültür
çevrim	devir	ekinsel	kültürel
değgin	dair, ait, ilişkin	eleştirel	tenkidî
deneyim	tecrübe	eleştirisel	kenkidî
derslik	dershane	eşgüdüm	işbirliği, koordinasyon
devingen	hareketli, müteharrik	etkin	faal, aktif, etkili
devingenlik	hareketlilik, dinamizm	etkinlik	faaliyet, etkili olma
devinim	hareket	etmen	âmil
devinmek	hareket etmek	eyitişimsel	diyalektik
devrim	inkılap	gereksinim	ihtiyaç
devrimci	inkılapçı	gereksinme	ihtiyaç duyulma
dışalım	ithalat	gereksinmek	muhtaç olmak, ihtiyaç duymak
dışlamak	dışarıda bırakmak	giz	sır
		gizem	sır, esrar
		gizemci	mistik
		gizemcilik	mistisizm
		gizil	potansiyel
		görece	izafî, nispî
		göreli	izafî
		görelilik	izafiyet
		görsel	görme ile ilgili
		ikircim	tereddüt
		ikircimli	tereddütlü, müteredditt
		imge	hayal, imaj
		imgesel	hayalî
		irdelemek	tetkik etmek
		istenç	irade
		işitsel	işitme ile ilgili
		izlence	program
		kalıt	miras
		kalıtsal	irsî
		karşın	rağmen
		kesenkes	kati olarak, kesin olarak
		kesinkes	kesin olarak
		koşaç	bildirme
		koşut	paralel
		kuram	nazariye, teori
		kuramcı	nazariyeci
		kuramsal	nazarî, teorik
		nedensellik	illiyet
		nicel	nicelikle ilgili
		nitel	nitelikle ilgili
		olanak	imkân
		olanaklı	mümkün
		olanaksız	imkânsız
		olası	muhtemel
		olasılı	muhtemel
		olasılık	ihtimal
		onursal	fahrî
		ödence	tazmin
		ödün	taviz
		öngörü	basiret
		örneğin	meselâ, söz gelişi
		öykü	hikâye
		öykücü	hikâyeci
		öykücülük	hikâyecilik
		öykülemek	hikâyet etmek
		öyküncе	fabl
		öykünmek	taklit etmek
		öyküsel	hikâyeye ait
		özdekçi	maddeci
		özdekçilik	maddecilik
		özdeksel	maddî
		özellik	hassa
		özgün	orijinal
		özgür	hür, serbest
		özgürlük	hürriyet, serbestlik
		özveri	fedakârlık
		özyaşam	otobiyografi
		raslantısal	tesadüfî
		ruhsal	ruhî, psikolojik
		sanal	mevhum
		saptamak	tespit etmek
		saygın	muteber
		saygınlık	itibar
		sesçil	fonetik
		sevecen	şefkatli, müşfik

sevecenlik	şefkat, simge
simge	senbol, remiz, timsal
söylem	şive
söylence	efsane
söyleşi	sohbet
söylev	nutuk
sözel	lafzî
tanrısal	ilâhî
tarihsel	tarihî
tasım	kıyas
tekdüze	monoton, yeknesak
tinsel	ruhî
toplumbilimsel	sosyolojik
tüm	bütün
tümce	cümle
tüze	adalet, hukuk
ulaç	zarf-fiil
ulus	millet
ulusal	millî
ulusallaştırmak	millîleştirmek
ulusallık	milliyet, millîlik
ulusçuluk	millîyetçilik
uluslararası	milletlerarası
usa vurmak	muhakeme etmek
uslamlamak	muhakeme etmek
ussal	aklî
uygulayım	teknik
uygulayım bilim	teknoloji
varsıl	zengin
yatsımak	inkâr etmek
yandaş	taraftar
yanıt	cevap
yapay	yapma, sunî
yapısal	yapı ile ilgili
yapıt	eser
yasal	kanunî
yaşam	hayat
yaşam	hayat hikâyesi, biyografi
yazın	edebiyat
yazman	katip
yerleşke	yerleşme yeri, kampüs
yetişek	program
yinelemek	tekrar etmek
yoğaltıcı	tüketici
yoğaltım	tüketim
yontu	heykel
yontucu	heykeltıraş
yontuculuk	heykeltıraşlık
yönetimsel	idarî
zorunlu	zarurî, mecburî
zorunluluk	zaruret, mecburiyet

NOT: *aklamak* "beraat ettirmek" anlamında değil, "ibra etmek" anlamında; *düş*, "hayal" anlamında değil, "rüya" yerine; *tutucu*, "muhafazakâr" anlamında değil, "gerici" anlamında kullanılmalıdır.

Neden, ya soru zarfı olarak veya bu sözle sorulan soruya cevap verme sırasında kullanılabilir. "Sebep" yerine kullanılmamalıdır.

Neden konuşmuyorsunuz?

Neden mi araştırmak?

Tüm: sıfat olarak kullanılamaz, yalnız isim olarak kullanılabilir; "konunun tümünü ele almak" denebilir, fakat "tüm insanlar", "tüm mutluluklar" denemez.

Hasan Cemal'in

12 Eylül Günlüğü:

Demokrasi Korkusu'ndan Seçmeler

Salı, 27 Temmuz '82

Öğleden sonra bir ara Haber Merkezine uğradım. Sıkıyönetim duyurularının iliştirildiği panoya şöyle bir göz attım, yeni bir yasak var mı yok mu diye. Yalçın Bayer'in (Cumhuriyet Haber Merkezi Müdürü) "Taze geldi" diyerek burnuma doğru gülerek uzattığı kâğıtta şunlar yazılıydı:

"Yarbay Orhan saat 15.30 sıralarında telefon ederek, Mehmet Ali Ağca ve İtalyan savcısının geliş gidişiyle ilgili bütün haberlerin yasak olduğunu bir kez daha hatırlattı, 'Komutanım bu konuda haber yazan gazeteyi kapatacağını sert dille söyledi' dedi.

Aman dikkat!"

Nedenine gelince, öğrenemedik.

Akşam notlarımı karıştırırken elime eski tarihli bir yasak duyurusu daha geçti.

"Yazan Gazete Kapatılır!"

Hayli ilginç; günlüğüme aynen alıyorum:

"25 Şubat 1982 günü Sıkıyönetim Komutanlığı tarafından tüm gazetelere ve saat 16.50'de Yazı İşleri Müdürü Okay Gönensin'e duyurulan yasaklama ile ilgili metin şöyledir:

1. Hükümetin icraatını etkileyecek düzeye çıkmış olan ve her gün yayımlanmakta olan, Bakanlar hakkında, 'aksıyor', 'yoruldular', 'değişecek gibi' yazı, fıkra, haber, makale, espri, şaka türü yazı ve karikatürlere son verilecek;

2. Bankerler konusunda ilgililer gerekli açıklamaları yaptıklarında panik ve tedirginlik yaratacak, bu konudaki her türlü yazı ve fotoğraflara son verilecektir;

3. İntihar ve öldürme olaylarında kanlı olay fotoğraflarını ve haberlerini yayımlamak yasaklanmıştır."

Pazartesi, 22 Kasım '82

"Madanoğlu'nun Anılarını Kesin, Emirdir!"

Öğleden sonra saat iki buçuk suları. Birinci Ordudan bir telefon:

"Buyrun."

"Komutanım görüşecek, irtibatlıyorum."

"Buyrun Paşam, nasılsınız?"

"İyiyiz Cemal Bey. Şu Madanoğlu'nun anıları var ya..."

"Evet."

"Bugünden itibaren durdurun; Komutanımın emridir."

"Paşam ilk hatlar, taşra baskısı..."

"Komutanımın emridir, durdurun!"

Ve telefon çat diye yüzüme kapanıyor. Donup kalıyorum!

İnsan bu durumda ne hissederse, onu hissediyorum.

"Allah kahretsin! Gazeteciliğe de her şeye de!.." diyesim geliyor içimden. Çek bir manşet, yaz bir yazı, kapansın gazete, içerde rahat rahat kitap okur, düşünürsün yeni bir yaşamı...

Cuma, 3 Aralık '82

Sıkıyönetimden Talimat

Bu sabah Ordu Kurmay Başkanı Ekrem Dinç Paşa telefonla yine hatırımızı sordu. İsteği şu: Osman Ulagay'la Meral Tamer'in hazırladıkları ve iki gündür yayımladığımız "Türkiye Ekonomisi Nereye Gidiyor?" başlıklı yazı dizisinin artık "birinci sayfadan iç sayfaya alınması..."

İyi mi?

Artık, gelip gazetenin mizanpajını, sayfa düzenini de kendileri yapacaklar.

Saltık Paşa beğenmemiş olacak; haklı. Ekonomik durumun iyiye gittiği yok ki! Gözlerden kaçırmak istiyorlar. Neyse ki bu defa dîziyi kestirmeyip "iç sayfa"ya aldırmakla yetindiler.

İlginç Bir Yasak!

Sıkıyönetimin yayın yasakları gittikçe ilginçleşiyor; işte bir örnek:

"24 Nisan 1983 tarihinde Türkiye'ye gelecek olan S. Arabistan Dışişleri Bakanı Prens Faysal ve Milli Savunma Bakanı Sultan hakkında özel ve kişisel durumları da dahil Dışişleri Bakanlığımızca verilecek bilgi dışında hiçbir haber, yazı ve resim yayınlanmayacaktır.

1. Ordu ve İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı Basın Halkla İlişkiler Şubesi, Yzb. Atilla Şenocak
8.4.1983 Saat 14.30"

Haber Merkezinin "yasaklar" köşesine, "dikkat yasak" diye asılmış, bugün gördüm, gülerek okudum.

HER AY BİR MARŞ

Vatan Marşı

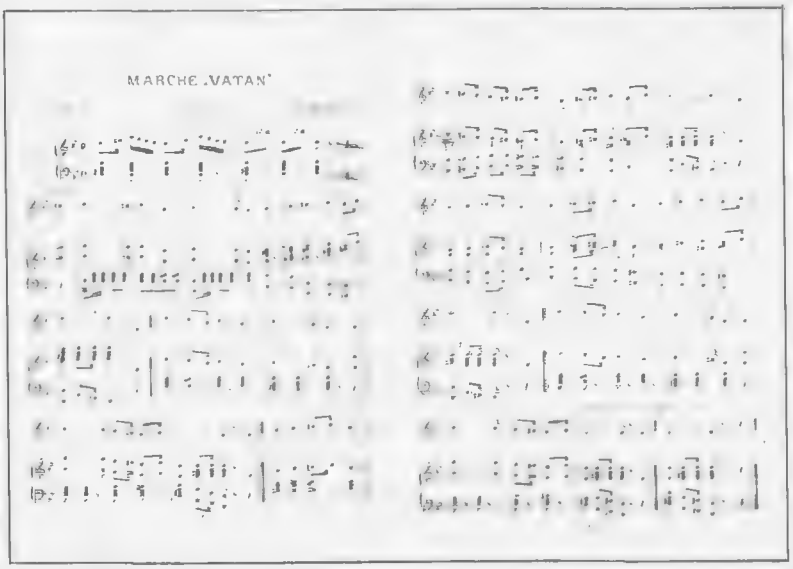

1876 senesi Kanun-u Esasî muharriri ve hürriyet-i Osmaniyenin bâni-i muazzamı Midhat Paşa hazretlerine takdim olunmuş şark-i vatanperverî
eser
Namık Kemal
[Fransızcası niçin Zihni ki, acaba?]

Baldi tarafından piyano için ve Donizetti tarafından musika için bestelenmiştir.

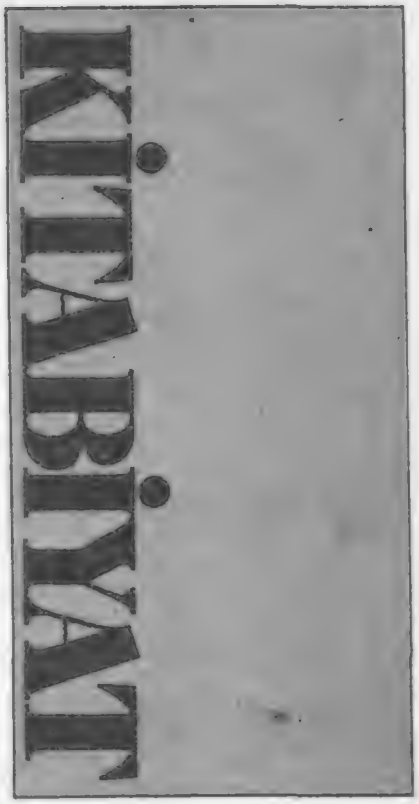

KADINLARIMIZ

Celâl Nuri; *Kadınlarımız,* Matbaa-i İçtihad, İst. 1331 (1915/1916), 224 s.

Tanzimat'tan sonra *kadın* konusuna eğilen aydınlarımızdan biri de Celâl Nuri'dir.

Celâl Nuri (İleri), II. Meşrutiyet dönemindeki siyaset ve düşünce tartışmalarına etkin biçimde katılmış ve kimi *bumerangcıların* hâlâ sayıkladıkları *Batıcılık-İslâmcılık-Türkçülük* üçlemesini (teslis) uzlaştırarak, *yepyeni* bir *bireşim* oluşturmaya çalışmıştır.

O sürezlerin (zamanların) ölçülerine göre hayli iyi bir eğitim gören Celâl Nuri'nin *Kadınlarımız* adlı yapıtı, gene *teslisçi* bir yaklaşımın ürünüdür.

Kadınlarımız, "memleketimizde Hürriyet-i Nisvan'a dair yazılan ilk eserdir. Son derecede mühimdir. Tecedüd ve inkılâb fikriyle yazılmış bir kitab-ı mu'tedildir" biçiminde tanıtılmaktadır.

Tanzimatın başlangıç dönemlerine değin uzanan ikicilik (dualisme) ve birbirine karşıt görüşlerin daha da yoğunlaştığı bir ortamda yaşayan II. Meşrutiyet'in her *hiérogamie* kişisi gibi, Doğu'nun ve Batı'nın çekici bulduğu yanları ile *tezyin-i sıfat* eyleyen Celâl Nu-

ri, yapıtına, *kadını, her bakımdan erkeğin yarısı kabul eden İslâm* dinine övgü ile başlar:

"Madem ki İslâmiyet etemm-i şerâîdir; anın mütezelzil olmaması lâzımdır. Madem ki İslâm inhitattadır; demek oluyor ki ehl-i İslâm kavâid ü esâsât-ı İslâmiyeden uzaklaşmıştır". (Mukaddime, s.7/8)

"Ruhu çökmüş, vücudu kuvvetten düşmüş, iradâtına halel gelmiş, şahsiyeti iflâs etmiş, geveze, dedikoducu, tenbel, cahil kadınlardan elaman" diye bağıran yazarımıza göre, "kadın, gördüğü cebir ve tazyikten dolayı değil, aldığı terbiye, kurduğu muhakeme neticisende sahib-i namus ü fazilet olmalıdır". (Muk.s.9/10)

"Kadınları mütekâmil olmayan bir millet, mütekâmil bir millet olamaz. Mebnâ-i beşerin rükn-i rükînî" olan "kadın, esir değildir. Nâbâliğ-i daimî de değildir". (Muk.s.8,13)

Öyleyse, "kâinatın menşei olan kuvve-i fatıranın nısfını" oluşturan kadınların tez elden eğitilmeleri gerekmektedir. "Her şeyden evvel" diyor yazarımız, "kadınlarımızı ıslah etmeliyiz ki, anlar da çocukları, çocuklar da büyüdüklerinde devleti ve milleti ıslah etsünler". (Muk.s.13, Esas Yapıt, s.14)

Celâl Nuri'ye göre, aslında "kadın ile erkek psikoloji ve fizyoloji itibarıyla birbirine müsâvidir. Kadının küçüklüğünden ve erkeğin büyüklüğünden bahis, fen itibarıyle hezeyandan başka bir şey değildir. Erkek kadına nisbetle ne ise, kadın da erkeğe nisbetle odur. Eğer bunlar birbirine müsâvi olmasalardı, imtizaçlarından bir netice çıkmazdı. Bir erkeğin kadını kendinden küçük telakki etmesi, kendisi içün züldür". (s.15)

Kadın, "fizyoloji ve psikolojinin kendisine hazırladığı mevki-i bülende" kuşkusuz suûd edecektir. Hiçbir usul, fenni ve riyazî değildir. Kadın meselesi mevzuu bahs olduğu vakit, asla bir fikre, bir âdete saplanmak lâzım gelmez. İstikbalde, elbette kadın, izdivaç ve aile usulleri terakki ve tebdil edecek ve beşeriyete daha nâfi' bir şekil alacaktır. Aile de bir tekâmül-i içtimaiyyeye tâbi' olarak şekl-i hâzırını bulmuştur". (s.16/17, 63, 74, 77)

Esasen, "cihanda terakki ve tekâmül bir emr-i zarûrîdir. Zulmün, îtisafın, şiddetin hiçbir nev'i bu seyl-i hurûşânı durduramaz. Tekâmüle karşı sed yapılamaz. İşte kadın da gördüğü zulümden sarf-ı nazar terakki edebilmiş, hiç olmazsa sözünü ismâ' edecek bir raddeye gelmiştir". (s.87)

Üstelik, artık, "klasik zevce, beşere nâkâfi gelmektedir. Beşer, pek o kadar istediğini bilmediği halde, daha meşrû', daha makûl, daha mantıkî, tabiî, fen-

nî bir düstur-i içtimâ' aramaktadır". (s.88)

"Eski Türkiye, zamanımızda unutulmuştur. Bundan böyle hiç birimiz eskisi gibi muazzam haremler idare edemeyeceğiz. Bizde de Avrupa'da olduğu gibi sây ü amel daha ziyade mecburî olacak, kadınlar da ekmeklerini alınlarının teriyle kazanmaya mecbur olacaklardır. Bugün, geçinebilmek içün kadın da erkek gibi bir sây-i mütemâdiye mahkûmdur"(s.97)

Üstelik, "bizim hayat-ı maliyemiz Avrupa'nınkine bağlıdır. Bizde müzâyaka başlayınca Feminizm meydana çıkacaktır. Kadın şahsiyeti gittikçe kendini anlamaktadır. Ve anladıkça da mahrum-i hukuk olduğunu görmektedir.Gelecek asırda bütün nisâ hukukunu mütâlebede yekfikir olacaktır". (s.98, 100)

Bugünkü *turban Atatürkçüleri*'nden çok daha çağdaş olduğu su götürmez olan Celâl Nuri, 1915 yılı dolaylarında, Osmanlı kadınları için şunların yapılmasını istemektedir:

1) Erkeğin lehine olan *karının kocaya boyun eğmesi*, yasalardan çıkarılmalıdır.

2) Evlilik bağlarına uyma konusunda, karı ile koca arasında *tam eşitlik* sağlanmalıdır.

3 Tutu (rehin), bağış ve saklam (emanet)gibi sözel sahipliklerde evli kadın özgür bırakılmalıdır.

4) Kocanın karısına geçimlik (nafaka) vereceğine ve çocukları da geçindireceğine ilişkin hükümler oluşturulmalıdır.

5) Özel mal ve mülkü kullanımda karı ile koca bağımsız olmalıdır.

6) Kalıt işlerinde, özellikle evli kadına artırma hakkı tanınmalıdır.

7) Çocuklar üzerinde, babanın olduğu gibi annenin de hukuku bulunmalıdır.

8) Babanın ölümü durumunda, anne, çocukları korumalığı altına alabilmeli ve aile meclisinde oy kullanabilmelidir.

9) Kimi memleketlerde kadının tanıklığı kabul edilmelidir.

10) Fâhişelik yapan ya da bir erkekle yaşayan kadınlar, işçi kızlar, korunmalıdır.

11) Kimi memleketlerde, kadının evlilik dışı çocuğu için atalık hakkı verilmelidir.

12) Kadına, seçme ve seçilme hakkı verilmeli; onun siyasete katılması sağlanmalıdır.

13) Aynı işi yapan kadın ve erkeğe, eşit ücret ödenmelidir. (s.101/102)

Celâl Nuri, bir şey daha istemektedir. Aslında bu sıralamanın 3'üncü sırasında yer alan o tümce, düzenlenişi ve yazımıyla aynen şöyledir:

"Zina bundan böyle cürm addedilmemelidir(!)" (s.101)

"Vakta ki" diye sürdürüyor yazarımız sözlerini, "kadının, validenin mevkii taayyün ve tavzih edecek, yani mazhar-ı tevkîr olacaktır, bittabi' beşeriyyet de yükselecektir. Analığın bir memuriyet-i içtimaiyye olduğu güzelce anlaşılacaktır. Kanun-ı sâiredeki esaret usulü ilga olunduğu gibi tekâmülât-ı medeniyye ile esaret-i nisâiyye de ortadan şüphesiz kalkacaktır". (104/105)

Çünkü, "kadın, yalnızca bir zürriyet makinesi, bir kuluçka furunu değildir. Anın da bir şahsiyyet-i insaniyyesi, bir dimağı, bir kalbi, asâbı vardır". (s.120)

Bizim, bugün, bir "maarif-i nisâiyemiz yoktur. Ecânib hiçbir yerde mürebbi olmamaldır. Her şeyden evvel, terbiyede bir gaye-i millîyye aranır. Bizde kadın, her eline geçeni okuyor. Bu ka-

bil nisâmız, Frenkleşemiyor ve Türklüklerini de muhafaza edemiyorlar. Fransız edebiyatı mülkümüzü berbat ediyor. Aileleri yakıp kavuruyor. Hanümanları perişan ediyor. (s.122, 124)

Celâl Nuri, Osmanlı topluluğunda *"noblesse"* (beysoylu) ve *"burjuva"* (kentsoylu) ailelerin bulunmayışını büyük bir eksiklik olarak görüyor, *Âl-i Osman*'a sımsıkı sarılmak gerektiğini ileri sürerek, "biz" diyor, "Âl-i Osman'a, lâzım geldiği kadar ihtimam etmemekle mes'ul ve müttehemiz. Bu aile bize elzemdir. Ancak anın zîr-i himayesinde millet olmak üzere yaşayabiliriz. Âl-i Osman'ı tevkîr, tebcil ve anı asra, ihtiyacât-ı zemaneye muvafık bir mevkî-i bülend-i içtimaiyyeye is'ad edelim" (s.134)

"Kadîm ailelerin an'aneleri, incelikleri, hususîyyâtı vardır; evlât o an'anelerle büyütülür" diyen yazar, Osmanlı'daki bu eksikliği yeniden vurguladıktan sonra şunları ekliyor:

"Bizim diyarda aile müessesesinin gelişmesine iki şey mâni olmuştur: talâk [boşanma] ve taaddüd-i zevcât [çokeşlilik]". (s.132, 134)

"Talak" diye sürdürüyor sözlerini, "bünyân-ı aileyi zangır zangır sarstığı gibi taaddüd-i zevcât ve müstefreşe almak usulü de anı hadım ediyor. Bir kerhanede aile nasıl kurulur? Fâhişenin aksâ-i emeli dostundan mümkün mertebe fazla para çalmaktır". (s.137/138)

"Zavallı Çerkes ve Gürcü milletleri kızlarını en kâbiliyetli metres olmak üzere yetiştirdiler. Kadın, para ile satın alındı. Bir çoğumuzun validesi veya ceddesi yüz, iki yüz, beş yüz liraya alınmış mallardır" (s.130/131) diyerek Mehmet Fetgerey Şoenu'yu öfkelendiren* yazarımız, "Kafkasya'da, Aziziye'de, Adapazarı'nda; Cenap Bey biraderimizin ta'birince Hârâ-i Beşer'ler vardır. Bunlar, cariye yetiştirüp satıyorlar" (s.146) diyor ve özellikle odalıklar konusunda Çerkesleri kınıyor.

Celâl Nuri, kadınların evde oturmalarının, özellikle harem dairelerinde hep bir arada bulunmalarının, türlü sapıklıklara neden olduğunu da bulguluyor:

"Kadınlarımızın bir kısm-ı mühimmi teşehhüm belâsına uğramıştır. Diğer bir kısmı ise, fakr-üd-dem mübtelâsıdır. Normal kadına diyarımızda az tesadüf olunur. Yüksek seviyedeki Türk kadını anormal ve amorf bir şekil almıştır. Semirtilmiş kaz gibi bîçâre hacı nineler güç yürüyorlar. Genç kızlar, dâimî bir sıkıntı hastalığına tutuluyorlar. Bizim kızlarımız için, evlenmekten başka bir kariyer yoktur". (s.179)

Özellikle "genç tabaka-i nisâ arasında gayr-i tabiî teskîn-i ihtiras pek moda olmuştur. İstişhâ-i bâlîd mülkümüzde tahribat icrâ ediyor. Sevicilik memleketimizde zannedersem birçok yerlerden daha müterakkidir". (s.180)

Sayrılığın tanısında hayli başarılı gözüken yazar, sıra sağaltıma gelince, aynı başarıyı gösteremez. Immanuel Kant, *Evrensel Doğa Tarihi ve Gökler Kuramı* adlı yapıtında, bir yandan, "bana maddeyi verin, ondan bir dünya kurayım" gibi sözler ederken öbür yandan da Kilise'nin kötülüklerinden korunabilmek için, "kutsal gerçeğin şaşmazlığına inancım öylesine güçlüdür ki, bununla çelişen her şeyi doğrudan doğruya o gerçeğin çürüteceğini ve reddedeceğini kabul ederim" demek güceminde kalır. Celâl Nuri de biraz Kant'ı anımsatır gibidir:

"Bizim yapacağımız şey, her şeyde olduğu gibi esâsât-ı şerâiyyeye rücû' ile kadını îlâdır. İslâmiyet kadına her türlü hukuku tefviz etmiştir. Hiçbir hak yoktur ki kadına verilmemiş olsun. İslâmiyet, inhitat ü tedenniyye müsâit değildir. İslâmiyet etemm-i şerâî', ahsen-i kavânin, câmî'-i kâffe-i ihtiyacât-ı ümem olmak üzere tedvîn edilmiştir. İslâmiyet, her zamanda, her kıt'ada, her kâr ü zârda beşerin saadet-i maddiye ve mâneviyesini kâfil olmak üzere vaz' kılındı". (s.207/208)

"Zaman, kadına hakkını, mevkîini iade edecektir. Bu mukadderdir. Hürriyete mâni' olanların aya karşı havlayanlardan farkı yoktur". (s.210)

Ahsen: Güzel; *Aksâ-i emel:* Umumun son durağı; *Amel:* İş Kâr; *Bünya:* Yapı; *Câmi-i kâffe-ihtiyacât-ı ümem:* Ulusların gerekimlerinin toplamı; *Cedde:* Büyükanne; *Ecânib:* Yabancılar; *Etemm-i şerâî:* Doğru yolların en yetkini; *Fakr-üd-dem:* Kansızlık; *Hiérogamie* Karşı cinsten tamamlayıcı iki öğenin birleşmesi; *Hürriyet-i nisvân:* Kadınların özgürlüğü; *İnkılâb:* Devrim; *İrâdât:* İstençler; *İsmâ:* Duyurma; *İtisaf:* Yolsuzluk; *Kâfil:* Yüklenici; *Kavânin:* Yasalar; *Kavâid ü esâsât-ı İslâmiyye:* İslâmın esasları ve kuralları; *Kuvvei fâtıra:* Yaratıcı güç; *Mebâdî:* Başlangıçlar; *Mebnâ-i beşer:* İnsanlığın temeli; *Mazhar-ı tevkîr:* Yükselkiğe erme; *Müstefreşe:* Odalık, metres; *Mütâlebe:* Hakkını isteme; *Müteazzım:* Kurumlu; *Mütekebbir:* Kibirli; *Müttehem:* Sanık; *Müzâyaka:* Darlık, yokluk; *Nâbâliğ-i dâimî:* Hiç olgunlaşmayan; *Nâfi':* Yararlı; *Rükn-i rükîn:* En sağlam temel direk; *Sây-i mütemâdî:* Sürekli iş, çalışma; *Suûd:* Yükselme, çıkma; *Taaddüd-i zevcât:* Birden çok kadınla evlenme; *Talâk:* Boşama; *Taayyün:* Belli olma; *Teceddüd:* Yenilenme; *Tedennî:* Aşağı inme, aşağılama; *Tefviz:* Birine verme, bırakma; *Teşehhüm:* Şişmanlama, yağlanma; *Yeldâ:* Yılın en uzun gecesi; Zîr-i himâye: Koruma altına alma.

Hüseyin KILIÇ

* Hüseyin Kılıç, *"Çerkes Kadınları", Tarih ve Toplum,* Sayı 15, Mart 1985, s.67.

İŞBİRLİKÇİLER

(Les Turcs et L'occupation Grecque en Asie Mineure/P.Thévoz-Paris 1922)

Les Turcs et L'occupation Grecque en Asie Mineure, 1922 yılı yaz ortalarında Paris'te Fransızca basılmış bir kitapçık. Adı dilimize *Türkler ve Küçük Asya'da Yunan İşgali* diye çevrilebilir. 21 × 13.5 cm. boyutlarındaki bu broşür 49 sayfa. Ayrıca, araya konmuş 4 kuşe kâğıt yaprağa önlü arkalı basılmış kimi fotoğraf ve belge fotokopilerini içeriyor. Yazarı, derleyicisi Yunan istihbarat ya da propaganda işleriyle ilişkili *P.Thévoz* adında biri.

Kitap, 1922 yazı başlarında toplanacak Cenova Konferansı'nı etki altında bırakmak için hazırlanmış. Özetle dediği şu: Anadolu'ya çıkmış Yunan işgal orduları, Batı Anadolu halkına (Müslüman-Hıristiyan) uygarlık, adalet ve mutluluk getirmişlerdir. Bu halk, Ankara'yı merkez edinmiş Kuva-i Milliye çetecilerinin ve İstanbul'daki Sultan'ın kötü yönetimleri altına bir kez daha girmek istememektedir. Bursa, Kütahya, Eskişehir ve Afyonkarahisar illeri halkı ve yerel yöneticileri ile Manyas, Gönen, Biga, Karabiga, İnegöl, Uşak, Gediz, Simav, Ödemiş gibi kent ve kasabalarla bunlara bağlı köyler halkı, düzenledikleri mitingler ve yazdıkları dilekçelerle bu yörelerin İngiliz korumacılığı altında Yunan mangasına verilmesini dünya savaşının galip devletlerinden ve Cenova Konferansı'ndan istemektedirler.

Ayrıca, Balıkesir, Bandırma, Biga, Gönen, Kirmastı (Mustafa Kemal Paşa) İzmit, Adapazarı, Hendek, Düzce, Bolu gibi yörelerde yoğun olarak yerleşmiş Çerkezler de bu yörelerde Yunan mandası altında özerk bir yönetime sahip olmak istemektedirler.

Bir önsöz ve mitingler, çağrılar, teşekkürnameler, çeşitli tanıklıklar ve gösteriler ile *"Çerkez milletinin (Müslüman) Düvel-i Muazzama ve uygar insanlığa çağrısı"* ana başlıklarını taşıyan beş bölümden oluşan bu kitabın ilginç yanı; Anadolu Yunan işgali altındayken, işgalcilerle işbirliği yapanların, gö-

nüllü ya da gönülsüz, sayılarının hiç de az olmadığını ortaya koymasıdır.

Bu kitapta yer alan belgeler, imzalar ve fotoğraflar, Ulusal Kurtuluş Savaşı'nda yedisinden yetmişine kadar tüm Türk halkının Yunan işgaline karşı çıktığı, amansız bir ölüm kalım savaşı verdiği yolundaki resmî tarih tezlerini kökünden sarsmaktadır.

Biz, *"Kurtuluş Savaşı'nda İşbirlikçiler/Gür Yayınları İstanbul 1985, S.88"* adlı kitabımızda Ulusal Kurtuluş Savaşımızın adlı ve adsız yiğitlerini sıralarken, *"Kahramanların yanı sıra elbette ki başka tipler de var. İçten pazarlıklılar, teslimiyetçiler, umudunu yitirmiş olanlar, bana dokunmayan yılan bin yıl yaşasın diyenler, aman benim tuzum kuru ya başkası ne olursa olsun diyenler.../Hainler! Böyleleri de hiç az değil. Binler, onbinler belki de daha çoklar..." diye işbirlikçilerin çokluğunu vurgulamak istemiştik. Bu görüşümüz çok abartılı bulunmuş, işbirlikçilerin bir ulus içinde azınlığın, azınlığı bir avuç insandan daha öteye gidemeyeceği, her toplumda da üç-beş çürük kişinin olabileceği söylenmişti.*

Les Turcs et L'occupation Grecque en Asie Mineure'de yer alan bir belge var! Aydın Müftüsü, Aydınlı Müslümanlardan, Yunan ordusunun yaralanan askerleri için 11 Eylül-1 Kasım 1921 tarihleri arasında 12.114 altın lira toplayıp Yunan Orduları Başkomutanı *Papoulos*'a ulaştırmış. Yunanlı general bu paraların teslim alındığını bildiren mektubunda şöyle yazıyor:

"Sizin teşebbüslerinizle yaralılarımız için toplanmış olan paralar, Albay Geguiri'nin gayretleriyle bana ulaşmış bulunuyor; siz ve cemaatinizin mümtaz üyelerine askerlerimize gösterdiğiniz büyük ilgi dolayısıyla teşekkür ederim."

Şevki Babalaki Efendi adındaki bu müftü Aydın'dan Adana'ya atanmıştır. Bu arada 1 Mayıs 1922'de Londra'ya Düvel-i Muazzama temsilcilerine şu telgrafı çekmiş:

"Aşağıda imzası bulunan Aydın ve Havalisi eski müftüsü, şimdi Adana Müftüsü ben, Şevki Babalaki, Menderes Bölgesi'ndeki 46 Müslüman cemaatinin resmen atanmış temsilcisi olarak, Yunanlıları itham etmeyi, onların Anadolu'da gaddarca davrandıklarına inandırmayı amaçlayan iftiraları kesinlikle reddediyorum. Yunan Valiliği, hem sivil ve hem askerî yönetim âdil ve koruyucu oldular; onlar bölgemizi eşkiya çetelerinin canavarca baskınlarından temizleyerek memleketi/yalnız Kemalist yönetimden kurtarmadılar, fakat dinî ve sivil kişisel özgürlüklerimize de saygılı oldular; Müslüman halka doğrudan himayelerini esirgemediler, günlük işlerini sükûn içinde sürdürmelerini sağlamak için yardım ettiler. Menderes yakınında yaşayan Müslüman halklar, Yunan idaresinin müşfik himayesi altında mutlu yaşamalarına izin verecek mutlak barışı ümit ediyorlar. Şevki Efendi Babalaki"

Sındırgı Kaymakam vekili *Ahmet Şakir*'in 24 Nisan 1921 tarihinde gönderdiği bir yazısı da şöyle:

"Küçük Asya Yunan Ordusu Şef Generali Sayın M.Anast Papoluas'a

Bu ayın 20'nci Çarşamba günü akşamı Bigadiç köyünde (Sındırgı'dan 4 saat mesafede) 300-400 kadar silâhlı kişi zuhur etti; bütün pazarı yağma ettiler ve orada bulunan dört Rum ile iki küçük çocuğu katlettiler. Sındırgı-Bigadiç hattını onarmakla uğraşan iki Yunan askerî de gözleri oyulduktan, kafalarının derileri yüzüldükten sonra öldürüldü. Sonra onlar, Demircı-Simav yönünde kaçtılar. Yirminci yüzyılda tasavvuru mümkün olmayan bu vahşet bütün insanlığın nefret duygularına sebeb oluyor. Dokuz aydan beri Yunan işgali altında bulunan şehrimiz, askerî vali ve askerlerinin hoşgörülü ve uygarca davranışlarından ancak memnunluk duymaktadır. Tarif edilmez ölçülerdeki bu çirkin olay bütün Müslüman halkı şaşkınlığa düşürmüştür. Bu menfur baskının fâillerini lânetlerken M.Evengelos Trepekli ve kendilerinden her zaman memnun bulunduğumuz subay ve askerlerine taziyelerimizi ifade ediyoruz.

Beşyüz yıldan beri kardeşlik duyguları ile birlik içinde olan bir halkı birbirinden ayırmak isteyen bu canavarları lânetleyen ve biri (Ankara) Millet Meclisi Başkanı Mustafa Kemal'e, diğeri Balıkesir Mutasarrıfına olmak üzere bu yazının iki suretinin gönderileceğini size bildiriyoruz. Sındırgı Kaymakam Muavini: Ahmet Şakir

Tahrirat Kâtibi: Mehmet Ziyaettin
Hâkim: Kasım Sami
Müftü: Ahmet Sadık
Maliye Müfettişi: Ahmet Tevfik (Bu imzaları belediye başkanlarının, muhtarların ve eşrafın imzaları izliyor.)

Gönen ve Havalisi sâkinleri adına Yunan Başkomutanı'na gönderilen bir başvuru da şöyle:

"İzmer'in Yunan ordusu tarafından işgalinden bu yana acı ve zor yıllar geçirdik. Millî Kuvvetler kurtarma bahenesiyle yakıp yıkıp talan ediyorlardı. Ülkemizi harabeye döndürdüler. Onlar bizden uzaklaşıyorlardı ki, Anzavurlar geliyorlar, Kemalistlerin vahşetini bu sefer onlar sürdürüyorlardı. Sonra Kemalistler tekrar döndüler, Yeniden yaktılar, tehdit ettiler, katlettiler, yakmadık köy bırakmadılar. Savaştan önce Gönen kazası ve havalisi mamur idi, komşu kazalar onu kıskanırlardı; şimdi ise harabedir. Eğer 1920 Temmuzu'nda Yunan ordusu memleketi işgale gelmese ve insanlıkla ilgisi olmayan Kemalistleri kovmasaydı, memleketimiz daha da büyük felâketlere uğrardı. Fakat işgalden bu yana vatanımız fizik ve moral olarak yön değiştirdi, kendisini bulmaya başlıyor, nekahat dönemine giriyor. İşgalden beri hayatımızda ve geçimimizden emin bulunduğumuz içindir ki Yunan Hükûmeti'nden Gönen'i kurtulmuş ve korunmuş olmak için, işgal ettiği diğer yerler arasında almasını rica ediyoruz."

Bu başvuru yazısının altında da Gönen ve havalisinin mutasarrıf, kaymakam, belediye başkanı, din adamları ve memurlarının imzaları sıralanıyor. Bir, beş, on değil, yüzlerce imza...

15 Nisan 1922'de Kütahya'nın Müslüman halkı bir miting düzenliyor. Yüzlerce kişi Kütahya Hükûmet konağı önünde toplanmış. Önce Hamidiye Okulu Müdürü *Yusuf Efendi* konuşuyor. Dedikleri özetle şu:

"Elbette, er ya da geç barış yapılacak. Ne yazık ki, geçirdiğimiz acı tecrübeler ve tanık olduğumuz olaylar, bize tekrar geçmişin karanlığına düşmek, yeniden keyfi idareyle yönetilmek korku ve endişesini veriyor. Bu, bizi yirminci yüzyılda ortaçağı yaşamaya mahkûm etmek olacaktır. Bu tehlikeyi dikkate alan komite şunları bildirmek kararını alıyor:

Biz bir ortaçağ hükûmetinden nefret ediyoruz, yapılan kurtuluş vaatlerine güvenimiz yok, açılmayan kapılara başımızı vurmak istemiyoruz. Aydınlık olsun, hakikat parıldasın istiyoruz ve günümüz uygarlığı bizi nimetlerine boğsun. Ancak böyle mutlu oluruz. Mutluluk, İngiliz himayesi ve Yunan mandası altında memleketimizin muhtariyetiyle bize garanti edilecektir. Bu konudaki başvuru yetkililere sunulacaktır."

Avukat *Ali Bahri Efendi*, sorunu daha genişçe açıklamakla görevlendirilmiştir. *Yusuf Efendi*'den sonra sözü o alıp şunları söyler:

"Bu yörelerde Kemalist örgütlerin çeteler halinde şekillenmesi ve aktif propagandasının hüküm sürmeye başlaması tam iki yıl oluyor. O ilk günlerde kışlanın önünde yaptığım konuşmada şunları söylüyordum:

Efendiler, Aydın'da dikleşen, kendisini her yerde zorla kabul ettirmek ve Cihan Savaşı sırasındaki gibi hareket etmek isteyen bu iğrenç klikin çağrılarını kabul etmeyin! Amaçları ülkeye hizmet etmek değildir, aksine programları talan, tahrip, masum kurbanların iğfallerinden başka bir şey değildir. Bi-

zim görevimiz aşikârdır: Düvel-i muazzamaya başvuralım, onlar ki hukuk ve adaletin dostlarıdır; bizim de insan olduğumuzu dikkate almalarını, kader ve âkibetimize kendilerin karar vermelerini ve menfaatlerimize mukayyet olmalarını kendilerinden rica edelim. O zaman bütün vatandaşların onayları alındıktan sonradır ki bu amaçla mitingin gündemi ve kararları için Düvel-i Muazzamaya telgraf çekilmişti...

Fakat maalesef, melûn isyan memleketi sardı, güçlendi ve bütün direnme umudu yitirildiğinden kendimizi selin sürüklemesine bıraktık. Buraya yeniden döndüğümde işkence, zulüm, sürgün, kıyam, yalan ve geçerli hiçbir sebebe dayanmayan her türlü cinayete memleketin sahne olduğunu öğrendim ve felâketlerden kurtulmak için ülkeyi terk etmek zorunda kaldım. Olaylar tahminlerimi doğruladı. Hepimizin bildiği olaylar üzerine daha fazla durmak istemiyorum. Yalnız size hatırlatmak isterim ki Allah zulmün düşmanıdır ve geçmişe gelince, olan olmuştur deyimini gözden uzak tutmayarak geleceğe dönük bazı hususları incelemekle yetineceğim. Bizi burada toplayan amaç budur. Şehrimizin ünlü uleması, muhtevası hakkında karar verebilmemiz için sizler tarafından okunmak üzere uzun çalışmalar sonunda düzenledikleri ve imzaladıkları bir belgeyi bana verdiler. Onu kabul ettiğiniz takdirde bunu belediye başkanlığına teslim edeceğiz ve oradan Cenova Konferansı'na iletilmiş olacak. Bu belgeyi size okuyup açıklamadan önce Müslüman ve Yunan uygarlıkları arasında mevcut ilişkiler hakkında birkaç kelime konuşmanın zorunlu olduğuna inanıyorum. Zira bundan böyle Yunanlılarla birlikte yaşayacağız ve kaderimizi onlarınki ile birleştireceğiz. Çoğu tarihçilerin Avrupa uygarlığının kaynağının Endülüs Müslümanlarının kültür ve uygarlığı olduğunu söylediklerini biliyorsunuz ya da bilmek durumundasınız: Bunun için övünmek hakkımızdır. Fakat Arap uygarlığı varolabildiyse, bunu o zamanın Abbasi Halifeliğinin mantık, doğa bilimleri ve felsefeye ait sayısız Yunanca el yazmasının Arapçaya çevrilmiş olmasına borçlu olduğunu düşünürsek, bizleri Yunan ırkına bağlayan bağların ne kadar kuvvetli ve koparılmaz olduğunu anlarız. İşte kanıtı: Mantığın esasını teşkil eden İsagoci, geometri ve aritmetik konuları ile uğraşan Kazmir, medreselerde okutulan ve Yunanca'dan çevrilmiş kitaplardır. Aynı şekilde genel eğitim ve kültürle ilgili elyazmalarımızda da Eflatun, Aristo, Sokrat, Hipokrat vs. gibi büyük Yunan bilginlerinin sık sik isimleri geçer.

Ve şimdi izninizle, sizinle ilgili muhtırayı okuyorum. Mânâsını kavrayabilmeniz için birkaç tamamlayıcı açıklamada bulunacağım. Muhtırada coğrafi ve ekonomik konumu dolayısıyla Kütahya ve havalisinin İzmir'den ayrılmasının mümkün olmadığı söyleniyor. Bu demektir ki İzmir olmadan, hinterlandı olmaz ve önce Cihan Harbi boyunca İttihat ve Terakki komitesinin adamları, daha sonra eli kanlı Kemalistlerin canavarlıklarından bunca ızdırap çekmiş olan bu halk, bu zorbaların avdetlerini hiçbir surette istemiyor. O adaletle, hakkaniyetle idare edilmek isteniyor. Bu dileklerin gerçekleşmesi için yapılması gereken şey, Cenova Konferansına sunulacak olan başvurunun üçüncü maddesinde mündemiçtir. Bundan başka orada, İzmir bölgesinde İnglizler'in insancıl korumasında ve Yunan mandasında muhtar bir devlet kuruluşun, Kütahya havalisi ve bütün hinterlandı tamamen bu devlete katılsın te-

Fac-similé de la résolution votée au meeting de Koutaia, le 15 Avril 1922.

mennisi dile getiriliyor. Ve bu büyük arzumuzu yerine getirmeleri dileğiyle Devlet-i Muazzamaya ifade ediyoruz.

Hülâsa olarak, üzerine dikkat çekilmesi gereken en önemli nokta, Büyük Biritanya'nın yardım etmekten geri kalmayacağı bir Yunan mandası altında muhtariyet elde edeceğimize olan sarsılmaz azmimizdir. Bu açıklamalar, başvuru ile istediğimiz şeyi sizlere anlatmaya yeterlidir. Onu kabul ediyor musunuz? Eğer evetse Belediye başkanlığına verilsin."

Mitinge katılan Kütahya halkı hep bir ağızdan *"evet"* dedikleri için, miting, *Hoca Hacı Hafız Efendi*'nin okuduğu bir dua ile son buluyor. İmzaya sunulan ve sonra belediyeye verilen başvuru yazısının altında şehrin hemen tüm ileri gelenlerinin imzası yer almaktadır.

Batı Anadolu'da İngiliz korumasında Yunan mandası altında muhtar bir devlet kurulması yolundaki istekler, üç aşağı beş yukarı aynı sözcüklerle ve Cenova Konferansı delegelerini etkileyecek biçimde 23 Nisan'da Eskişehir'de 1 Mayıs'ta Afyonkarahisar'da, 17 Mayıs 1922'de Bursa'da Yapılan mitinglerde de dile getirilmiştir. Kitapda yer alan fotoğraflarda açıkça görülmektedir ki bu mitinglere genç yaşlı binlerce kişi katılmıştır. Bu mitinglerin zorlamayla toplanmış halkla yapıldığına ilişkin fotoğraflarda hiçbir belirti yoktur. İmza ve mühür fotokopileri açık seçiktir ve kimlerin bu yolda imza verdiklerini belli etmektedir.

O dönemde soyadının olmaması, işbirlikçilerin, hatta daha ötesi vatan ha-

La population de KOUTAIA approuve l'initiative de la municipalité tendant au maintien de l'autorité grecque sur le pays.

inlerinin sayısının kabarıklığı, günümüzde bunların tek tek tanınıp, bilinip açığa çıkartılmasına maalesef olanak vermemektedir. Bizim *İşbirlikçiler* kitabımızda yapmaya çalıştığımız gibi, çok ünlü ve adları günümüzde de şöyle ya da böyle bilinebilen kimi işbirlikçiler ve bunların 150'likler listesine alınmış ve alınmamış 600 tanesinin *(Bk. İlhami Soysal: 150'likler/Gür Yayınları İstanbul 1984 2. Basım)* adlarının yanına bu Yunan Propaganda kitabı; Mebus Hocazade Rasih, Uşşakizade Rıfat, Karaağazade Rıfat, Karaağazade Refik, Eşraftan Hacı Musazade, Eytam Müdürü İsmail, Yamalzade Hüsnü, Mazlumzade Ahmet, Defterkethüdası zade Akif, Boşnak Hacı Ali mahdumu Salih, Belde kadısı Ahmet Asım, Ulemadan Osman, Raşit, Kadızade oğlu Halid, Meşayıh'den Şeyh Bekir, Mevlevî postnişin vekili Said, Dergah-ı Şerif postnişini Hakkı, Şeyh Bedreddinzade Şeyh Hamdi, Hacıalizade Raif, Avukat Ali Vasfi, Belediye Başkanı Hüseyin Hüsnü, Boşnak Ferit, Saraçzade Ali, Kadızade Sadık, Haydarzade Hacı Abdullah, İmamzade Hüseyin Hüsnü, gibi kimi o dönem Kütahya ileri gelenlerinin ad yumağını ortaya koymaktadır. Benzeri listeler Eskişehir, Bursa, Uşak, Afyon, Karahisar, Gönen, Simav, Biga, Bigadiç, İnegöl, Ödemiş için de çıkarılabilmektedir.

Bu işbirlikçilerin, günümüzde pek bir anlam taşımayan bu listelerini merak edenler ve daha da önemlisi Batı Anadolu halkı içinde Ulusal Kurtuluş Savaşı'na inanmayan, işbirlikçiliğini yeğleyenlerin görüşlerini ve mantığını anlamak isteyen tarih araştırıcıları Fransa'da yayınlanıp günümüze değin de dikkatten kaçmış bu Yunan kaynağını mutlaka görmelidirler.

İlhami SOYSAL

HÜSEYİN CAHİT YALÇIN'IN ANILARI

Hüseyin Cahit Yalçın'ın, Mutlakiyet dönemini anlatan "Edebiyat Anıları" ilk kez 1935 yılında yayınlanmıştı; ikinci baskısı Türkiye İş Bankası tarafından yapıldı (İstanbul, 1975). Anılar, Rauf Mutluay tarafından günümüz Türkçesine aktarılmıştır.

Yalçın'ın siyasal anıları ise, Meşrutiyet, Birinci Dünya Savaşı, Mütareke, Malta ve Cumhuriyeti'in ilk dönemini kapsamak üzere, değişik zamanlarda ve değişik yayın organlarında, ama Yalçın'ın ölümünden önce yayınlanmıştı. Kitaptan saptayabildiğim kadarı ile önce Tanin'de (1925), Fikir Hareketleri'nde (1933-1940), Yedigün'de (1934-1935, cilt:IV-V, sayı:87-121, toplam 35 tefrika), Halkçı gazetesinde (1955, 48+128 tefrika; son tefrika 10 Ağustos 1955) ve son olarak Yeni Ulus gazetesinde yayınlanan "Siyasal Anılar", Türkiye İş Bankası tarafından bundan on yıl önce (İstanbul, 1976) yine Rauf Mutluay'ın kısaltması ve Türkçeleştirmesi ile basılmıştı.

Anıların büyük kısmını, 290 sayfanın 256 sayfasını, Mütarekeye kadarki dönem oluşturuyor. Yani adeta kitabın tamamı Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar geliyor ve ondan sonra Malta anılarına sadece 10 sayfa ve Cumhuriyet dönemi anılarına ise yine sadece 24 sayfa ayrılıyor. Dolayısıyla, hiç haksızlık etmeden söylemek mümkün ki, Yalçın'ın "Siyasal Anıları" esas itibariyle, II. Meşrutiyet ile Birinci Dünya Savaşı yıllarını kapsıyor. Daha sonraki yıllar için tatmin edici bir anı zenginliği bulmak mümkün değil.

Ancak bu noktada kitabın tamamının araştırıcılar için *nasıl* kullanılması gerektiğini belirtmek gerekiyor. Öncelikle yazmak gerekir ki, kitap olduğu gibi, tek başına bir kaynak olarak kullanılamaz! Ancak, kitabın bir yardımcı başvuru kaynağı olarak değerlendirilmesi pekalâ mümkündür ve bu bakımdan da gayet yararlıdır. Çünkü Mutluay özetleme ve kısaltma yaparken, bunu nerede yaptığını belirtmiş ve bu kısımlarda nelerin anlatıldığını da okuyucuya özetleyerek aktarmış.

Dahası, bu özeti okuyan araştırıcı, eğer çalıştığı bir konuda Yalçın'ın özetlenerek aktarılan bir anısına rastgelir ise, bu durumda Mutluay, bu tefrikanın nerede bulunacağını da not etmiş. Bu bakımdan, Yalçın'ın anıları, okuyucu için fikir verici bir kitap haline gelirken; araştırıcı için ise, asıl gitmesi gereken kaynağı işaret eden ve gerçekte belki de onu uzun zaman alan zahmetli okumalardan kurtaran bir başvuru kitabı niteliğine bürünüyor.

Kitabın tamamını okuduktan sonra beni en çok etkileyen yerlerini not etmekle yetineceğim.

II. Meşrutiyet, bir halk ihtilâli ya da yığınsız bir devrim olarak adlandırıldı. Yalçın'ın anılarının ilk sayfaları uzun uzun bu "devrim"in İstanbul'daki etkisini anlatıyor. Yalçın için Temmuz İhtilâli gerçekte "Sahipsiz Devrim"dir. Devrimin Makedonya'da Selânik'te destekleri ve en önemlisi sahipleri vardır, ama İstanbul'da ne desteği ne de sahibi vardır. Uzun süre olmamıştır da. Nitekim bunun en iyi kanıtı da, yine Yalçın'a göre, 31 Mart Ayaklanması'nın hiçbir ciddi direnme görmeden gelişebilmesidir. Sonuçta 31 Mart'tan sonra Selânik İstanbul'a sahip çıkmak zorunda olduğunun bilincine varmıştır.

Gerçekten de "Sahipsiz Devrim"... Devrimin gerçek bir sahibi olsaydı, hiç Yalçın Yeni Cami önünde bir-iki arkadaşı ile birlikte Selânik töreninden dönen askerleri seyretmek için gelişigüzel toplanmış halkın arasına karışarak, Meşrutiyetin doğuşunu ne olursa olsun, bir şekilde kutlamak arzusunu, "Yaşasın Özgürlük" yerine "Padişahım Çok Yaşa" diye amigoluk yaparak tatmin etmek zorunda kalır mıydı?

Yalçın'ın İttihatçı kişiliği onu gözü kapalı bir İttihat Terakki savunucusu haline getirmemiş; aksine Yalçın'ın her dönemde anılarını eleştirici bir gözle kaleme aldığını, yer yer, zaman zaman özeleştiride bulunduğunu görmek gerekir. Yalçın'ın eleştirileri bittiğinde, şu yargıda bulunmak yanlış olmayacaktır diye düşünüyorum: Yalçın, İttihatçıları bir şey yaptıkları için değil, aksine hiçbir şey yapmadıkları, yapamadıkları için sertçe eleştiriyor!

Anıların en canlı kısmı sanıyorum 31 Mart Ayaklanması sırasında Yalçın'ın kaleme aldığı olaylar. Bütün bir kentin öldürmek için kendisini aradığı bir insan ne hisseder, ne düşünür ve ne yapar; bunu Yalçın gayet ustalıkla kaleme almış.

Yalçın'ın anılarında bir-iki küçük ve ayrıntı sayılabilecek önemsiz olay dışında bilinmedik bir yön yok. Hele Cumhuriyet döneminin başlangıcında (hatta Cumhuriyet'in hemen öncesi dönemde) Yalçın'ın ön plânda yer aldığı olayların gayet sıradan biçimde adeta geçiştirilmiş olması, bu konular ile yakından ilgilenenleri ilgilerini tatmin etmekten çok uzak bir anı derlemesi ile karşı karşıya bırakıyor.

Cemil KOÇAK